

5396

Δραγίαι
ἱστορικῆς,
ψυχολογίας

ΔΗΜ. Μ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙ Δ. Φ.

Εκπαιδευτικῶ συμβούλου

ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ Γ' ΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΒΔΟΜΗ

Τιμάται μετὰ τοῦ βιβλιοσήμου καὶ φόρου δρ. 17,—

(Βιβλίσσημον δρ. 6.35. Φόρος Ἀναγκ. Δαν. δρ. 1.30).

Ἄριθ. Ἐγκρ. Ἀποφάσεως 27907

Ἄριθμὸς ἀδείας κυκλοφορίας 758

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,,

44 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 44

1925

ΔΗΜ. Μ. ΓΕΩΡΓΑΚΑΚΙ Δ. Φ.

*Εκπαιδευτικὸς συμβούλου

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ

ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ Γ' ΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΕΒΔΟΜΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ,,

44 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 44

1925

Τὰ γνήσια ἀντίτυπα φέρουσι τὴν σφραγίδα τοῦ Βιβλιοπωλείου τῆς «Ἑστίας».

*Ματαιότης ματαιότητος
καὶ πάντα ματαιότης*

ΤΥΠΟΙΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

2 μιν

Ι. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

α') "Εννοια τής ψυχολογιας.

Ψυχικά φαινόμενα. — Ψυχικά φαινόμενα λέγοντες εννοούμε τὰς ἀνά πᾶσαν ἡμέραν καὶ ὥραν καταστάσεις καὶ ἐνεργείας τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἢ ἀντίληψις π. χ. ἢ ἡ ἀνάμνησις γεγονότος ἢ ἀντικειμένου ἢ τόπου, ὃν ποτε ἐπισκέφημεν, ἢ κρίσις περὶ προσώπων καὶ γεγονότων, οἱ συλλογισμοί, τοὺς ὁποίους κάμνομεν, ὅπως λύσωμεν μαθηματικὸν ἢ ἄλλο πρόβλημα, ἢ χαρὰ ἢ ἡ λύπη ἐπὶ τινι γεγονότι, ἢ ἐπιθυμία, ἣτις γεννᾶται ἐν ἡμῖν διὰ τι, καὶ ἡ ἀπόφασις, ὅπως ἀποκτήσωμεν τοῦτο, πάντα ταῦτα εἶναι καταστάσεις ἢ ἐνεργεῖαι τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἢ, ὅπως ἄλλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, **ψυχικά φαινόμενα.**

Τὰ φαινόμενα ταῦτα, ἅτινα εὐκόλως δύναται πᾶς σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ὑγιῆς ἀντίληφθῆ ἑφ' ἑαυτοῦ, ἐμφανίζονται ἀνά πᾶσαν ἡμέραν καὶ ὥραν καὶ διέπονται ὑφ' ὀρισμένων νόμων.

Ἡ ἐπιστήμη, ἣτις ἀσχολεῖται περὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους, καλεῖται **Ψυχολογία.**

Φυσικά φαινόμενα. — Τὰνωτέρω ἐκτεθέντα φαινόμενα τελοῦνται ἐν ἡμῖν ὑπάρχουσι δ' ὅμως καὶ ἄλλα φαινόμενα, ἅτινα τελοῦνται ἐν τῷ περιβάλλοντι ἡμᾶς κόσμῳ, **τῇ φύσει**, ἅτινα διὰ τοῦτο καλοῦνται **φυσικά φαινόμενα**· καὶ τὰ φαινόμενα ταῦτα διέπονται ὑφ' ὀρισμένων νόμων, τῶν καλουμένων **φυσικῶν νόμων.** Περὶ τὰ φυσικά φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀσχολοῦνται αἱ **φυσικαὶ ἐπιστήμαι.**

Διαφορὰ τῶν ψυχικῶν καὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων. — Τὰ

ψυχικά και τὰ φυσικά φαινόμενα⁷ διαφέρουσιν ἰδίᾳ κατὰ τὰ κώ-
λουθα :

α) Τὰ ψυχικά φαινόμενα τελοῦνται ἐν ἡμῖν, ἐν ᾧ τὰ φυσικά
τελοῦνται ἐν τῷ περιβάλλοντι ἡμᾶς κόσμῳ, τῇ φύσει.

β') Τὰ ψυχικά φαινόμενα ἐννοοῦμεν ὅτι τελοῦνται, ἀλλὰ
δὲν δυνάμεθα οὔτε νάντιληφθῶμεν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν οὔτε
νά φαντασθῶμεν ὡς ἀντιληπτά· τοῦναντίον τὰ φυσικά φαινόμενα⁷
ἀντιλαμβάνομεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτὰς ἢ
βοηθουμένων ὑπὸ τινῶν ὀργάνων, μικροσκοπίου, τηλεσκοπίου κ. λ.
ἢ τοῦλάχιστον φανταζόμεθα ἀντιληπτά διὰ τῶν μέσων τούτων.
Τὰς σκέψεις π. χ., τοὺς συλλογισμοὺς μου, τὴν χαρὰν καὶ τὴν
λύπην μου κ. τὰ ὅμ. δὲν δύναμαι νά ἴδω ἢ νάκούσω ἢ νά ὀσφραν-
θῶ ἢ νά γευθῶ κ. λ. οὐδὲ νά παραστήσω ἐν ἐμοί ὡς ἀντιληπτά
διὰ τῶν μέσων τούτων. Τοῦναντίον οἰονδήποτε φυσικὸν φαινόμε-
νον ἀντιλαμβάνομαι διὰ τῶν αἰσθήσεών μου ἢ, τοῦλάχιστον φαντά-
ζομαι ὅτι θά ἡδυνάμην νάντιληφθῶ, ἐάν εἶχον εἰς τὴν διάθεσίν
μου τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ βοηθητικὸν ὄργανον.

β') Ἔργον τῆς Ψυχολογία .

Εἶπομεν ἤδη ὅτι ἡ ψυχολογία εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις ἀσχολεῖται
περὶ τὰ ψυχικά φαινόμενα καὶ τοὺς νόμους, οἵτινες διέπουσιν ταῦτα·
ἐκ τούτου εὐκόλως ἐννοοῦμεν ὅτι ἡ ψυχολογία ἔργον ἔχει νά πε-
ριγράψῃ ἐκάστην ψυχικὴν ἐνέργειαν ἢ κατάστασιν. Ὅπως σί φυσ-
σικαὶ ἐπιστήμαι, ὅταν ἐξετάζωσι φυσικὸν τι ἀντικείμενον ἢ φαινό-
μενον, π. χ. τὸ ὕδωρ, τὸν ἀέρα, τὴν βροχὴν, τὴν βροντὴν κτλ.,
εἶναι ἀνάγκη νάναλύσωσιν αὐτὸ εἰς τὰ συστατικὰ αὐτοῦ μέρη,
νά εὔρωσι τὰ πρῶτα στοιχεῖα. ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται, καὶ τὴν
ἀμοιβίαν πρὸς ἄλληλα σχέσιν αὐτῶν, νά ἐξακριβώσωσι τὴν πρῶ-
την ἀρχὴν καὶ τὴν περαιτέρω τοῦ φαινομένου τούτου ἐξέλιξιν καὶ
τὴν σημασίαν, ἣν τοῦτο ἔχει ἐν τῇ παγκοσμίῳ οἰκονομίᾳ, τέλος δὲ
νά εὔρωσι τοὺς νόμους, καθ' οὓς τὸ φαινόμενον τοῦτο τελεῖται,
ἵνα δὲ γίνωσι ταῦτα πάντα, ὅπως πρέπει, ἀπαιτεῖται καὶ γνώσις
καὶ ὀξεῖα παρατηρητικότης καὶ μακρὰ πείρα, οὕτω καὶ ἡ ψυχολο-
γία διὰ νά περιγράψῃ ψυχικὴν τινα κατάστασιν ἢ ἐνέργειαν πρέπει
νάναλύσῃ αὐτὴν εἰς τὰ στοιχειώδη συστατικὰ αὐτῆς μέρη, νάνακα-
λύψῃ τὰς ἀμοιβίαις σχέσεις αὐτῶν καὶ πῶς ἡ ἐνέργεια ἢ ἡ κατά-

στασις αὕτη ἐμφανίζεται κατὰ τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς εἶτα ἐξελισσεται, τίνες εἶναι οἱ νόμοι, οἷτινες τὴν κατάστασιν ἢ ἐνέργειαν ταύτην διέπουν καὶ τινὰ καθόλου σημασίαν ἔχει αὕτη ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου.

Εὐνόητον δὲ εἶναι ὅτι πάντα ταῦτα δὲν θύνανται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ τυχόντος, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἔχοντος πολλὰς εἰδικὰς γνώσεις, ὁξείαν παρατηρητικότητα καὶ μακρὰν πείραν.

Κατὰ ταῦτα θυνάμεθα νὰ εἰπῶμεν συντόμως, ὅτι ἔργον τῆς Ψυχολογίας εἶναι *ἡ ἀνάλυσις τῶν ψυχικῶν φαινομένων εἰς τὰ στοιχεῖά τα ν καὶ ἡ ἔρευνα τῶν νόμων, οἷτινες διέπουν τὴν ἀμοιβαίαν σχέσιν καὶ περαιτέρω ἐξέλιξιν αὐτῶν*

2. ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΣ Ἡ ΠΗΓΑΙ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Αἱ κύριαί τῆς Ψυχολογίας πηγαι εἶναι δύο, ἡ *ἀμεσος*, ἥτοι ἡ αὐτοπαρατηρησία, καὶ ἡ *ἐμμεσος*, ἥτοι ἡ παράτηρησις ἄλλων, ἰδίᾳ προκειμένου περὶ τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἅτινα δὲν θυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ἐξακριβώσωμεν ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν.

Ἀμέσως θυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ μελετήσωμεν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν· ἡ αὐτοπαρατηρησία δ' ὅμως αὕτη, καίπερ πολυτιμοτάτη, ἔχει πολλὰς δυσχερείας, ὧν σπουδαιόταται εἶναι αἱ ἐπόμεναι:

α) Κατὰ ταύτην ἡ ψυχὴ αὕτη ἐξετάζει τὸ ἐν ἑαυτῇ συμβαῖνον, διχάζεται ἄρα εἰς παρατηροῦσαν καὶ παρατηρούμενην· ὁ διχασμὸς δ' οὗτος καὶ πολὺν κόπον ἀπαιτεῖ καὶ οὐδέποτε θυνάται τελείως νὰ ἐπιτευχθῇ. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι πολὺ εὐτυχέστεραι, διότι τὸ πρὸς ἐξετάσιν φυσικῶν φαινομένων εὐρίσκεται ἐκτὸς ἡμῶν, διὰ τοῦτο δὲ θυνάται νὰ μελετηθῇ ἀκριβέστερον. β') Ὅταν περιπίπτω εἰς ὀργήν, θέλω δὲ νὰ ἐξετάσω τὸ ψυχικὸν τοῦτο φαινόμενον, ἡ ὀργή μου παύεται καὶ ἡ ἐξετάσις ἀποτυγχάνει, ἀκριβῶς, ὅπως, ἐὰν θέλω, ὅταν διαλέγωμαι, νὰ προσέξω εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν διαλέγομαι, δὲν θυνάμαι εὐκόλως νὰ προχωρήσω. Δὲν θυνάμαι ἐπακριβῶς νὰ ἐξετάσω ἐγὼ τὰ ἐν ἐμοὶ συμβαῖνοντα, διότι, εὐθὺς ὡς ἀποπειραθῶ τούτου, παύεται ἡ ἐλευθέρᾳ ψυχικῇ ἐνέργεια καὶ ἡ ἐξετάσις κωλύεται. γ') Ὁ ἐγωῖσμὸς τέλος καὶ ἡ ματαιοφροσύνη ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν ἐπιτρέπουσιν

αὐτῶ νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τῆς αὐτοπαρατηρησίας ὀρθὰ καὶ ἀσφαλῆ συμπεράσματα.

Ταῦτα πάντα δυσχεραίνουνσι σφόδρα τὴν αὐτοπαρατηρησίαν ἄλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ψυχολογικὴ αὕτη πηγὴ πρέπει νὰ πορριφθῇ, διότι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ περιορίσῃ τὰς δυσχερείας ταύτας τὸ μὲν διὰ τῆς ἐπιμεμελημένης πρὸς τὸ παρατηρεῖν ἑαυτὸν ἀσκήσεως, τὸ δὲ διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τῆς αὐτοθυσίας, δι' ὧν κατορθοὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀκριθεῖ ὡς ἔγιστα ἔρευναν τῶν ἐν αὐτῶ συμβαίνόντων, μὴ τυφλούμενος ὑπὸ τῆς φιλαυτίας καὶ τοῦ ἐγωῖσμοῦ.

Ἐμμέσως δὲ διδασκόμεθα τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τὸ μὲν ἐκ τῶν παρατηρήσεων ἄλλων ἐφ' ἑαυτῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν παρατηρήσεων ἡμῶν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἄλλων. Αἱ ἐντεῦθεν δ' ὅμως προερχόμεναι ψυχολογικαὶ γνώσεις δύνανται εὐκόλως νὰ γάγωσιν εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ἡ παρατήρησις ἄρ' ἄγε, ἦν ἔκαμεν ὁ Α ἐφ' ἑαυτοῦ, εἶναι ἀκριβοῦς ἢ ἐξετέθη καὶ ἡρμηνεύθη ἀκριβῶς; Τοῦτο, ὅπερ ἐγὼ παρατηρῶ παρὰ τοῦτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ ἀνθρώπῳ, δύναμαι νὰ δεχθῶ ὡς ἀπολύτως ὀρθόν, ἀφ' οὗ δὲν γνωρίζω, ἐὰν τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι καθαρῶς ψυχικόν ἢ ὁ παρατηρούμενος ὑποκρίνηται, ὅπως συνηθέστατα συμβαίνει, ὅταν κατανοήσῃ ὅτι ἐρευνᾶται; Διὰ ταῦτα δὲν πρέπει νὰ δεχόμεθα τὰς τοιαύτας παρατηρήσεις ὡς ἀπολύτως ὀρθάς. Ἀνάγκη πρὸς ἐξακριβώσιν ψυχικοῦ τινος φαινομένου τὸ μὲν νὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ παρὰ πλείοσι, τὸ δὲ νὰ συγκρίνωμεν αὐτὸ πρὸς τὰ ἐν ἡμῖν συμβαίοντα.

Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν δύο κυρίων τῆς ψυχολογίας πηγῶν σπουδαιότερα εἶναι ἡ αὐτοπαρατηρησία, θὰ ἦτο δὲ καλὸν πᾶς μεμορφωμένος νὰ σκηθῇ εἰς ταύτην, ὅπως μὴ δέχηται τυφλῶς τὰ παρ' ἄλλων λεγόμενα, ἀλλὰ βασανίζων νὰ ἐξακριβοῖ ταῦτα.

Τὴν ψυχολογίαν ταύτην, ἣτις διδάσκει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα κατὰ τὰς ἀνωτέρω πηγάς, ἅτε στηριζομένην ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, ἦν ἀθροίζομεν ἐκ τῶν ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἄλλων παρατηρήσεων, ὀνομάζομεν **ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν**. Κατὰ τοὺς νεωτέρους δ' ὅμως ἰδίᾳ χρόνους πρὸς ἐξακριβώσιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων δὲν περιορίζονται εἰς τὴν παρατήρησιν μόνον τῶν φαινομένων, ἅτινα ἀφ' ἑαυτῶν ἐμφανίζονται, ἀλλὰ προπαθοῦσι δι' ἐπὶ τοῦτῳ προεσχεδιασμένων ἐνεργειῶν νὰ προκαλέσωσι τοιαῦτα, ὅπως

δυνηθῶσι καλύτερον νὰ μελετήσωσιν αὐτά, χρησιμοποιοῦσι δηλ. πρὸς μελέτην τῶν ψυχικῶν φαινομένων τὸ **πείραμα**, δι' ὃ καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐρεῦνης ταύτης στηριζομένη Ψυχολογία καλεῖται **πειραματικῆ**.

Ἐπειδὴ δ' ὅμως ἡ τῆς ψυχῆς τοῦ ἐνηλίκου μόρφωσις εἶναι συντετελεσμένη, πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αὕτη θαυμασιῶς ἀναπτύσσεται, οἱ ψυχολόγοι μελετῶσι τὸν παῖδα ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς γεννήσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἐβδόμου, πολλάκις δὲ καὶ μέχρι τοῦ δεκάτου τετάρτου τῆς ἡλικίας ἔτους. Οὕτως ἔχομεν καὶ τὴν Ψυχολογίαν τῶν παίδων, ἣτις μετάλως προήχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, πρὸ πάντων ἐν Ἀμερικῇ.

3. Αἱ θεμελιώδεις ψυχικαὶ λειτουργίαι

Τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶναι πολλά, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τρία κύρια εἶδη ἢ τρεῖς κατηγορίας, ὅπως δηλοῦσι τὰκόλουθα παραδείγματα.

1) Ἐχει παρέλθει ἤδη ἡ ὥρα, καθ' ἣν συνηθίζομεν νὰ τρώγωμεν, διὰ τινὰ δ' οἰοδῆποτε λόγον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ φάγωμεν ἕνεκα τούτου γεννᾶται ἐν ἡμῖν δυσαρέσκειά τις προερχομένη ἐκ τῆς πείνης, ἣν **αἰσθανόμεθα** τῆς δυσαρεσκείας ταύτης **θέλομεν** νὰπαλλαγῶμεν, ἐπειδὴ δὲ γνωρίζομεν ὅτι τοῦτο δύναται νὰ γίνη μόνον διὰ τοῦ φαγητοῦ, **ἐπιθυμοῦμεν** νὰ φάγωμεν.

2) Μελετῶντες τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος **γνωρίζομεν** τὰ δεινά, ἅτινα ὑφίσταντο οἱ Ἕλληνες τῶν χρόνων ἐκείνων μὴ ὄντες κύριοι τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καὶ τῆς περιουσίας των. Ἐνεκα τούτου **λυπούμεθα** σφόδρα καὶ **ἐπιθυμοῦμεν** νὰ ἔλθῃ ταχέως ἡ ἡμέρα τῆς ἀπὸ τῶν δεινῶν τούτων ἀπαλλαγῆς τῶν δεινοπαθόντων προγόνων μας.

3) Ὄταν κατόπιν ἐκρήγνυται ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις, **γνωρίζομεν** πάλιν πρῶτον τὰ σχετικὰ γεγονότα, μετὰ ταῦτα **εὐχαριστοῦμεθα** ἢ **δυσαρεστοῦμεθα** ἀναλόγως τῶν ἐπιτυχιῶν ἢ ἀποτυχιῶν τῶν ἡμετέρων, τέλος δ' **ἐπιθυμοῦμεν** νὰ καταπαύσῃ ταχέως ὁ πόλεμος, ἐπιτυχανομένης τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσι σαφῶς τὰς τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας· εἰς πάντα ταῦτα εἶδομεν ὅτι κατ' ἀρχάς, πάντοτε, **λαμβάνομεν γνῶσιν** γεγονότων ἢ καταστάσεων, ἐκ

τῆς γνώσεως ταύτης προκαλείται εἰς ἡμᾶς *εὐαρέσκειά τις ἢ δυσαρέσκεια* καὶ τέλος γεννᾶται *ἐπιθυμία* πρὸς διατήρησιν τῆς εὐαρέστου ἢ κατάπαισιν τῆς δυσαρέστου καταστάσεως.

Τὴν πρώτην ψυχικὴν λειτουργίαν, δι' ἧς λαμβάνομεν *γνώσιν* γεγονότος τινὸς ἢ καταστάσεως ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἢ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ, καλοῦμεν *γνωστικόν*, τὴν δευτέραν, καθ' ἣν ἕνεκα τῆς γνώσεως ταύτης προκαλείται ἐν ἡμῖν εὐχαρίστησις τις ἢ δυσαρέσκεια, καλοῦμεν *συναισθητικόν*, τὴν δὲ τρίτην, καθ' ἣν προσπαθοῦμεν, σκοπίμως ἐνεργοῦντες, νὰ διατηρήσωμεν ἢ μεταβάλωμεν τὴν ψυχικὴν ἡμῶν κατάστασιν, καλοῦμεν *βουλευτικόν*.

Κατὰ ταῦτα αἱ τρεῖς θεμελιώδεις ψυχικαὶ λειτουργίαι εἶναι τὸ *γνωστικόν*, τὸ *συναισθητικόν* καὶ τὸ *βουλευτικόν*. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων παραδειγμάτων ἐννοοῦμεν σαφῶς ὅτι ἐν ἐκάστῳ ψυχικῷ φαινομένῳ δὲν ἐμφανίζεται ἐκάστοτε μία μόνη τῶν λειτουργιῶν τούτων, ἀλλὰ συνηθέστατα διαδέχονται ἀλλήλας καὶ αἱ τρεῖς, ἀλλ' ἐκάστη μετὰ διαφόρου ἐντάσεως καὶ ἰσχύος· ἐκ τῆς ἐκάστοτε δέ, δι' οἰονδήποτε λόγον ἰσχυροτέρας, καλοῦμεν τὸ ψυχικὸν φαινόμενον *γνώσιν*, *συναίσθημα* ἢ *βούλησιν*.

Τὰς θεμελιώδεις ταύτας ψυχικὰς λειτουργίας καλοῦμεν καὶ *λειτουργίας τῆς συνειδήσεως*.

4. ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ, ἈΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑ, ΕΝΟΤΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

α.) *Συνείδησις, ἀσυνείδησία καὶ ἐνότις τῆς συνειδήσεως.*
 Εἰς τὰς θεμελιώδεις ψυχικὰς λειτουργίας τῶν πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ὕγιων ἀνθρώπων παρατηρεῖται στενὴ σχέσηις καὶ ἀμοιβαία ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησις. Πάντες δηλ. οἱ πνευματικῶς καὶ σωματικῶς ὕγιεῖς ἄνθρωποι λαμβάνουσι πρῶτον γνῶσιν γεγονότων ἢ καταστάσεων, συναισθάνονται εἶτα εὐχαρίστησιν ἢ δυσαρέσκειαν διὰ ταῦτα καὶ τέλος ἀποπειρῶνται νὰ διατηρήσωσι τὴν εὐχαρίστησιν ἢ νὰ πομακρύνωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τὴν δυσαρέσκειαν ταύτην. Πολλάκις δ' ὅμως παρατηρεῖται ὅτι ἕνεκα διαφόρων λόγων, νόσου π. χ., βαθέος ὕπνου, λιποθυμίας κλπ., δὲν διαδέχονται ἀλλήλας κανονικῶς αἱ λειτουργίαι αὗται παρ' ἄλλοις μὲν ἐπὶ μακρότερον, παρ' ἄλλοις δ' ἐπὶ βραχύτερον χρόνον καὶ ἄλλοτε μὲν διαρκῶς, ἄλλοτε δὲ παροδικῶς· οὕτω π. χ. παρατηρεῖται πολλάκις

ὅτι διὰ νόσον δὲν ἀντιλαμβάνεται τις τὰ περὶ αὐτῶν συμβαίνοντα· βλέπει μὲν γνωστούς ἀνθρώπους, ἀλλὰ δὲν ἀναγνωρίζει αὐτούς, ἢ εἶναι ὅλως ἀπαθῆς διὰ γεγονότα ἢ καταστάσεις, αἰτινες, κανονικῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, θὰ προεκάλουν παρ' αὐτῷ χαρὰν ἢ λύπην ἢ θὰ διήγειρον τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ. Περὶ τοῦ ἀνθρώπου, παρ' ᾧ κανονικῶς τελοῦνται καὶ διαδέχονται ἀλλήλας αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, λέγομεν ὅτι ἔχει **συνείδησιν**. Περὶ ἐκείνου δέ, παρ' ᾧ δὲν τελοῦνται ἢ δὲν διαδέχονται κανονικῶς ἀλλήλας αἱ ψυχικαὶ λειτουργίαι, λέγομεν ὅτι εὕρεσκειται ἐν **ἄσυνειδησίᾳ**.

Κατὰ ταῦτα **συνείδησις** μὲν εἶναι ἡ συνοχή ἢ ἀμοιβαία ἐξάρτησις τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, **ἄσυνειδησία** δ' ἡ διακοπὴ τῆς συνοχῆς ταύτης, ἐνότης δὲ τῆς συνειδήσεως ἡ **στενὴ ἐσωτερικὴ σχέσις**, ἣτις παρατηρεῖται μεταξὺ πάντων τῶν ψυχικῶν φαινομένων παντός ὄχιος ἀτόμου.

β') **Περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως**. — Ἐν ἐκάστη ὠρισμένῃ στιγμῇ τελεῖται ἐν ἡμῖν ὠρισμένον φαινόμενον ἢ γεγονός, τὸ ὁποῖον προσελκύει κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον πρὸς ἑαυτὸ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ὅλην ἀποκλείον αὐτῆς οἰονδήποτε ἄλλο. Τὴν στιγμὴν π. χ. ταύτην βλέπω παράτεταγμένα ἐν τῇ πλατείᾳ τῆς Ὀμοιοῖας τὰ τηλεβόλα, ἅτινα ἐκυρίευσεν ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὸν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων πόλεμον. Οὐδὲν ἄλλο σκέπτομαι νῦν ἢ τὰ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον καὶ τὰ πρὸς τοῦτον σχετιζόμενα, λησμονῶ πᾶν ἄλλο καὶ εἶμαι ἐντελῶς προσηλωμένος καὶ ἀφωσιωμένος εἰς τὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν πόλεμον, ὅστις κυριαρχεῖ νῦν πάσης ἄλλης σκέψεως καὶ κατέχει τελειῶς τὴν συνείδησίν μου ἢ, ὅπως ἄλλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἀποτελεῖ νῦν τὸ **περιεχόμενον τῆς συνειδήσεώς μου**. **Περιεχόμενον ἄρα τῆς συνειδήσεως καλοῦμεν ὁμάδα φαινομένων καὶ γεγονότων ἀποχωριζομένων πάντων τῶν λοιπῶν καὶ ἀπομονομένων διὰ τῆς προσοχῆς**.

5. ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Ἐξ ὧτων εἶπομεν προηγουμένως περὶ τῶν θεμελιωδῶν ψυχικῶν ἢ τῆς συνειδήσεως λειτουργιῶν ἐννοοῦμεν εὐκόλως καὶ τὰ μέρη, εἰς ἃ διαίρεται ἡ Ψυχολογία. Ἐπειδὴ δ' αἱ λειτουργίαι αὗται εἶναι κυρίως τρεῖς, τρία εἶναι καὶ τὰ μεγάλα τμήματα, εἰς ἃ διαίρεται ἡ ψυχολογία, ἧτοι :

1) τὸ γνωστικόν, 2) τὸ συναισθητικόν καὶ 3) τὸ βουλητικόν.

Ἐκαστον δὲ τῶν μειζόνων τούτων τμημάτων ὑποδιαιρεῖται εἰς ἄλλα μικρότερα, ἅτινα θὰ παρακολουθήσωμεν καθ' ἣν σειράν ἐμφανίζονται ἐν τῷ ψυχικῷ βίῳ ἐξετάζοντες πρῶτον τὰ πρωτογενῆ φαινόμενα καὶ ἐντεῦθεν προβαίνοντες εἰς τὰ ἐκ τούτων, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ μετὰ ταῦτα, γεννώμενα.

6. ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΤΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Συνήθως νομίζεται ὅτι ἡ γνῶσις τῆς ψυχολογίας εἶναι ἀναγκαία μόνον διὰ τὸν διδάσκαλον· ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὰ φαινόμενα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ψυχολογία ἔχει ἀναγνωρισθῆ σήμερον γενικῶς ὡς πολυτιμότερον τῆς Παιδαγωγικῆς στήριγμα καὶ ὡς μία τῶν βοηθητικῶν αὐτῆς ἐπιστημῶν. Οὐχ ἦττον τὸ μάθημα τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον καὶ διὰ πάντ' ἄλλον μεμορφωμένον ἄνθρωπον. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πολὺ παράδοξον νὰ γνωρίζωμεν λεπτομερῶς τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους, νῆγνοῶμεν δὲ τὰ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς συμβαίνοντα καὶ τοὺς ταῦτα διέποντας νόμους. Ἀλλὰ καὶ ἀπ' ἄλλης ἀπόψεως ἡ γνῶσις τῆς Ψυχολογίας εἶναι πολὺτιμος. Διὰ τῆς αὐτοπαρατηρησίας γνωρίζομεν καλύτερον ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω δὲ κατανοοῦμεν καλύτερον καὶ τὰ περὶ ἡμᾶς συμβαίνοντα. «Θέλεις νὰ ἐννοήσῃς καλῶς σὲ αὐτόν, ἐξέταζε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, θέλεις νὰ ἐννοήσῃς τοὺς ἄλλους, ἐξέταζε τὴν καρδίαν σου», λέγει ὀρθότατα ὁ μέγας ποιητῆς Schiller. Διὰ τῆς Ψυχολογίας προσέτι, καὶ μόνον διὰ ταύτης, δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τελείως τὴν ἱστορίαν, τὴν τε Ἱερὰν καὶ τὴν Πολιτικὴν. Διὰ νὰ κατανοήσωμεν ἱστορικόν τι γεγονός, πρέπει νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὰ διανοήματα τῶν δρώντων προσώπων, ἕπερ κατορθοῦται μόνον διὰ τῆς Ψυχολογίας. Περαιτέρω τῇ βοήθειᾳ τῆς Ψυχολογίας μόνον δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὰ προϊόντα τῆς τέχνης, ποιήσεως, μουσικῆς, γραφικῆς κτλ. Τίς δόναται νὰ ἐννοήσῃ τὴν Μῆδειαν τοῦ Εὐριπίδου, τὴν Ἀντιγόνην τοῦ Σοφοκλέους κτλ., ἐὰν μὴ γνωρίζῃ τὰς σκέψεις, ὅφ' ὧν αἱ ἡρωίδες αὗται ἤγοντο ἐν τῇ τοιαύτῃ ἡ

τοιαύτη πράξει αὐτῶν ; Καὶ ὅταν δὲ ἴδωμεν εἰκόνα τινά, διὰ τὴν κατανοήσωμεν ταύτην, δὲν ζητοῦμεν νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὰς σκέψεις τῶν ἀπεικονιζομένων ἐν ταύτῃ;

Καὶ ὁ δικηγόρος δ' ὅμως καὶ ὁ δικαστὴς καὶ ὁ ἰατρὸς καὶ ὁ θεολόγος ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς γνώσεως τῆς ψυχολογίας. Οὐδεὶς τούτων δύναιται νὰ σκῆσῃ τελείως τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ νόμων· δυνάμεθα μάλιστα ἀδιστακτικῶς νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἕκαστος αὐτῶν δύναιται νὰ σκῆσῃ τελειότερον τὸ ἔργον του, ὅσον βαθύτερος γνώστης τῆς ψυχολογίας εἶναι.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

§ 1. ΠΕΡΙ ΑΙΣΘΗΣΕΩΣ

1. Ἐάν τρίψωμεν κατ' ἐπανάληψιν ἐπὶ τῆς τραπέζης ἢ ἀλλοῦ χαλκοῦ τεμάχιον σιδήρου, θά ἴδωμεν ὅτι ὁ σίδηρος ὀλίγον κατ' ὀλίγον θερμαίνεται. Ἡ θερμότης τοῦ σιδήρου προέρχεται ἐκ τῆς ἐπανειλημμένης προστριβῆς. Ἀμφότερα ταῦτα, ἢ τε θερμότης καὶ ἡ προστριβή, εὐρίσκονται εἰς χρονικὴν τινα σχέσιν πρὸς ἄλληλα, ἥτοι ἡ μὲν προστριβὴ προηγείται, ἡ δὲ θερμότης ἔπεται· πλὴν δ' ὅμως τῆς χρονικῆς ταύτης σχέσεως ὑπάρχει καὶ ἄλλη σχέσις μεταξὺ αὐτῶν, λέγομεν π. χ. ὅτι ἡ θερμότης προέρχεται ἐκ τῆς προστριβῆς· κατὰ ταῦτα ἡ μὲν προστριβὴ εἶναι ἡ αἰτία, ἡ δὲ θερμότης τὸ ἀποτέλεσμα. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον προϋποθέτομεν εἰς πάντα τὰ φαινόμενα, φυσικὰ ἢ ψυχικὰ, αἰτίαν τινα. *Αἰτίαν ἄρα λέγομεν ἐκεῖνο, ἔνεκα τοῦ ὁποίου φαινόμενόν τι προκαλεῖται.*

2. Ὅταν κτυπήσωμεν ἐπὶ τῆς τραπέζης, ἀκούομεν ἤχον· ὅταν πλησιάζωμεν πρὸς τὸ πῦρ, αἰσθανόμεθα θερμότητα, ὅταν στρέψωμεν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς ἀνημμένην λυχνίαν, βλέπομεν φῶς. Καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας εὐρίσκομεν αἰτιώδη σχέσιν μεταξὺ τοῦ κτυπήματος καὶ τῆς αἰσθήσεως τοῦ ἤχου, τοῦ πυρὸς καὶ τῆς αἰσθήσεως τῆς θερμότητος, τῆς ἀνημμένης λυχνίας καὶ τῆς αἰ-

σθήσεως τοῦ φωτός. Ἡ σχέσις αὕτη ἐξηγεῖται διὰ τῆς Φυσιωγνωσίας, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἀνατομίας καὶ τῆς Φυσιολογίας. Ἐν τῷ σώματι ἡμῶν ὑπάρχει τὸ νευρικὸν σύστημα, οὗτινος κέντρον μὲν εἶναι ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὁ νωτιαίος μυελός· αἱ δὲ ἐκ τούτων νευρικαὶ ἴνες διακλαδίζονται κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἔκτασιν τοῦ σώματος· τὸ νευρικὸν τοῦτο σύστημα, ὡς ὄργανον τῆς ψυχῆς, ἐκτελεῖ τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. **Τὴν μεταβολὴν ἐκείνην, ἣτις ἐπέρχεται εἰς τὰ ἄκρα τῶν αἰσθητηρίων νεύρων ἐνσκα ἐξωτερικῆς τινος ἐπιδράσεως, καλοῦμεν ἐρεθισμόν.**

Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις προσβάλλουσι πρῶτον τὰ εἰς τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἀπολήγοντ' ἄκρα τῶν αἰσθητηρίων νεύρων, ἅτινα μεταφέρουσι τὸν ἐρεθισμόν εἰς τὸ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τὸν ἐγκέφαλον· ἐνταῦθα τέλος προκαλεῖ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπίδρασις ἐσωτερικὴν τινα κατάστασιν, τὸ αἰσθημα. Ὅτι τὸ αἰσθημα γεννᾶται γνωρίζομεν, πῶς δ' ὅμως ὁ ἐρεθισμὸς προκαλεῖ τὸ αἰσθημα εἶναι δι' ἡμᾶς μυστήριον.

Ἐν παντὶ αἰσθηματι διακρίνομεν τρία τινά :

α') Τὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν νεύρων ἐπιδρῶντα ἐρεθισμόν (**φυσικὸν ἢ χημικὸν γεγονός**).

β') Τὸν ἐρεθισμόν τῶν νεύρων καὶ τὴν μεταβάσιν τοῦ νευρικοῦ τούτου ἐρεθισμοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον (**φυσιολογικὸν γεγονός**).

γ') Τὴν μετατροπὴν τοῦ ἐρεθισμοῦ εἰς αἰσθημα (**ψυχικὸν γεγονός**).

Τὸ αἰσθημ' ἄρα εἶναι τὸ πρῶτον καὶ ἀπλούστατον ψυχικὸν φαινόμενον, τὸ ὅπολον γεννᾶται δι' ἐρεθισμοῦ προκαλουμένου ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν αἰσθητηρίων νεύρων καὶ διαβιβαζομένου δι' αὐτῶν εἰς τὸν ἐγκέφαλον.

Τῶν αἰσθημάτων ἄλλα μὲν αἰσθανόμεθα δι' ἐιδικῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, τῆς ὀράσεως, ἀκοῆς, γεύσεως, ὀσφρήσεως, ἄλλα δὲ δὲν ἔχουσιν ἐιδικὸν αἰσθητήριον ὄργανον, ἀλλ' αἰσθανόμεθα ταῦτα καθ' ἅπην τὸ σῶμα· τὰ μὲν πρῶτα λέγονται ἐιδικά ἢ τῶν ἐιδικῶν αἰσθήσεων αἰσθήματα, τὰ δὲ δεύτερα γενικά ἢ τῆς γενικῆς αἰσθήσεως αἰσθήματα. Κατωτέρω θά γίνῃ λεπτομερῆς λόγος περὶ πάντων τούτων.

Ἐάν δ' ὅμως ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον ἡμᾶς αὐτούς, θὰ ἴδωμεν ὅτι πλὴν τῆς αἰσθήσεως θὰ παρατηρήσωμεν καὶ ἄλλο τι ὅταν π. χ. ἴδωμεν σφῆκὰ τινα πλησιάζουσιν εἰς τὴν χεῖρα ἡμῶν, ἀποσύρομεν ταύτην μεθ' ὀρμῆς, ὅταν ἀκούσωμέν τινα νὰ κρούῃ τὴν θύραν, φωνάζομεν «ἐμπρός» ἢ ἐγειρόμεθα καὶ ἀνοίγομεν.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσιν, ὅτι ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις ἐρεθίζουν τὴν ψυχὴν ἡμῶν καὶ γεννῶσιν ἐν αὐτῇ αἰσθήματα, αὕτη δὲ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν ἐρεθισμόν καὶ τὰ αἰσθήματα, ταῦτα διὰ κινήσεως τοῦ σώματος. Ὅστω τὸ σῶμα ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ αὕτη πάλιν ἐπὶ τοῦ σώματος. Ἡ ἀλληλεπίδρασις αὕτη τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος γίνεται διὰ δύο εἰδῶν νεύρων τὰ νεῦρα, ἅτινα μεταφέρουσι τοὺς ἐρεθισμοὺς ἀπὸ τῆς περιφερείας τοῦ σώματος εἰς τὸ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, καλοῦνται **αἰσθητήρια νεῦρα**.

Παραλλήλως πρὸς ταῦτα ὑπάρχουσιν ἄλλα νεῦρα, ἅτιν' ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ διακλαδίζονται εἰς ὄλον τὸ σῶμα καὶ θέτουσιν εἰς κίνησιν τοὺς μῦς· τὰ νεῦρα ταῦτα καλοῦνται **κινητήρια νεῦρα**. Κατὰ ταῦτα ἡ δύναμις τῶν μὲν αἰσθητηρίων νεύρων εἶναι **κεντρομόλος**, τῶν δὲ κινητηρίων **φυγόκεντρος**. Τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ κινήσεις ἡμῶν εὐρίσκονται εἰς διαρκῆ ἀλληλεπίδρασιν.

§ 2. Αἰσθηματα τῆς γενικῆς αἰσθησεως

Ἀνωτέρω εἶδομεν, ὅτι ὑπὸ τὴν γενικὴν αἰσθησιν ὑπάγονται τὰ αἰσθήματα, ἅτινα δὲν ἔχουσιν εἰδικὸν αἰσθητήριον ὄργανον, εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἑξῆς: α') τὰ ἀφῆς ἢ πίεσεως, β') τὰ πόνου ἢ ἀλγηδόνης καὶ γ') τὰ θερμότητος ἢ ψύχους.

α') **Αἰσθήματα ἀφῆς ἢ πίεσεως**. Ἐάν ἐγγίσωμεν διὰ τῶν δακτύλων λεῖδόν τι καὶ εἶτα τραχὺ ἀντικείμενον, αἰσθανόμεθα ὅτι αἱ ἐπιφάνειαι αὐτῶν τελείως διαφέρουσιν ἀλλήλων· ἐάν ἀνοψώσωμεν διὰ τῆς χειρὸς λίθον θάρους ἐνὸς χιλιογράμμου, εἶτα δὲ νόμισμά τι, κτώμεθα ἐκάστοτ' αἰσθημα σαφῶς τοῦ ἑτέρου διακρινόμενον. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα γεννῶνται διὰ τούτου, ὅτι τὰ ἀντικείμενα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος, πιέζοντα τὸ δέρμα ἐρεθίζουν τὰ νεῦρα, ἅτιν' ἀπολήγουσιν εἰς τὰς ἄπτικὰς θηλάς, ὁ δ' ἐρεθισμὸς οὗτος μεταδίδεται μέχρι τοῦ κέντρον τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τοῦ

ἐγκεφάλου. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὀνομάζομεν **ἀφῆς ἢ πιέσεως αἰσθήματα**. Αἱ ἀπικαὶ θηλαὶ εὐρίσκονται εἰς ἅπαν τὸ σῶμα, ἀλλ' οὐχὶ μετὰ τῆς αὐτῆς λεπτότητος· δι' εἰδικῶν ὀργάνων ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ ἀφή εἶναι λεπτοτέρα μὲν εἰς τὸ ἄκρον τῶν δακτύλων, τῆς γλώσσης καὶ τὰ χεῖλη, ἀμβλυτέρα δ' εἰς τὸ στήθος καὶ τὰ νῶτα. Διὰ τὴν πνευματικὴν μὀρφωσιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα ἡ ἀφή, ἅτε ὑποβοηθοῦσα θαυμασιῶς τὴν ὄρασιν, παρὰ δὲ τοῖς τυφλοῖς καὶ ἀντικαθιστῶσα αὐτήν. "Ὅταν θέλωμεν ἀκριθέστερον νὰ ἐξετάσωμεν ἀντικείμενόν τι, δὲν ἀρχοῦμεθα βλέποντες μόνον τοῦτο, ἀλλὰ θέλομεν καὶ διὰ τῆς ἀφῆς νὰ ἐξελέγξωμεν τὴν ποιότητα αὐτοῦ." Ἀς ἐνθυμηθῆ πάς τις πῶς προβαίνει εἰς τὴν ἐκλογὴν ὑφάσματος δι' ἐνδύματα καὶ δέρματος δι' ὑπόδηματα. "Ὅτι δ' οἱ τυφλοὶ κατορθοῦσιν εἰς πολλὰ πράγματα νάντικαθιστῶσι τὴν ὄρασιν διὰ τῆς ἀφῆς εἶναι παντὶ γνωστόν.

β') **Αἰσθήματα πόνου ἢ ἀλγηδόνας**. Ἐὰν πλησιάζωμεν τὰς χεῖρας ἡμῶν εἰς ἀντικείμενον πολὺ θερμόν, πιέσωμεν ὀξύ τι ἀντικείμενον, κάμψωμεν ὀρμητικῶς τὰς χεῖρας ἢ τοὺς πόδας κλ., αἰσθανόμεθα **πόνον**· καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας δι' ἐξωτερικῆς τινος ἐπιδράσεως προκλεῖται ἐρεθισμὸς εἰς τὰ ἀνά τὸ σῶμα διακλαδιζόμενα σχετικὰ νεῦρα, ταῦτα μεταφέρουσι τὸν ἐρεθισμὸν τοῦτον εἰς τὸν ἐγκέφαλον καὶ οὕτω γεννῶνται **τὰ αἰσθήματα τοῦ πόνου ἢ τῆς ἀλγηδόνας**.

Ἐκτὸς τῶν αἰσθημάτων τούτων τοῦ πόνου, τῶν προκαλουμένων ἕνεκα ἐξωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ, ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα ἐντὸς τοῦ σώματος γεννώμενα καὶ δι' ἐσωτερικοῦ τινος ἐρεθισμοῦ προκαλούμενα (πόνος τοῦ στομάχου κ. τ. ὅμ.). Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα βλάβης τινὸς ἢ παθήσεως τοῦ μέρους τοῦ σώματος, εἰς ὃ ταῦτα αἰσθανόμεθα. Τὰ αἰσθήματα ἐν γένει τοῦ πόνου ἔχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, διότι χρησιμεύουσιν ὡς προάγγελοὶ κινδύνων ἀπειλούντων ὄρισμένα τοῦ σώματος μέλη καὶ προκαλοῦσι κινήσεις ἀποσκοπούσας τὴν ἀπὸ τῶν κινδύνων τούτων ἀπαλλαγὴν τοῦ σώματος ἡμῶν.

γ') **Αἰσθήματα θερμότητος ἢ ψύχους**. Καὶ ταῦτ' ἀνήκουσιν εἰς τὰ τῆς γενικῆς αἰσθήσεως αἰσθήματα, διότι γεννῶνται εἰς ὅλον τὸ σῶμα καὶ δὴ οὐ μόνον ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι ὅτε μὲν **γενικά**,

ὅταν αἰσθανόμεθα ἕνεκα τῆς μεταβολῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ περιβάλλοντος πολλὴν θερμότητα ἢ πολὺ ψῦχος γενικῶς εἰς ἅπαν τὸ σῶμα (ὅταν π. χ. ἡ θερμοκρασία τοῦ περιβάλλοντος ἀνέρχεται ἢ κατέρχεται πολὺ), ἢ **εἰδικά**, ὅταν προκαλεῖται σχετικὸς ἐρεθισμὸς εἰς μέρος τι τοῦ σώματος (ὅταν π. χ. πλησιάσωμεν τὴν χεῖρα εἰς θερμάστραν πολὺ θερμῆν, ὅταν θέσωμεν τὸν πόδα εἰς ὕδωρ πολὺ θερμὸν ἢ πολὺ ψυχρὸν κ. τ. ὅμ.) Τὰ νεῦρα, δι' ὧν αἰσθανόμεθα τὰ αἰσθήματα ταῦτα, δὲν εὐρίσκονται εἰς ἅπαντα τοῦ σώματος τὰ μέρη ὁμοίως πυκνά, διὰ τοῦτο καὶ τὰ διάφορα τοῦ σώματος μέρη δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν εὐαισθησίαν ὡς πρὸς τὸ ψῦχος καὶ τὴν θερμότητα.

Χ § 3. ΣΩΜΑΤΙΚΑ ἢ ΖΩΪΚΑ ΚΑΙ ΜΥΪΚΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. Ὅταν δὲν φάγωμεν ἐπὶ τινα χρόνον, αἰσθανόμεθα πείναν ὅταν περιπατήσωμεν ἢ ἐργασθῶμεν ἐπὶ πολὺ, αἰσθανόμεθα κόπωσιν καὶ δίψαν.

Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις βλέπομεν ἐν πρώτοις καταστάσεις τοῦ σώματος, ἀλλ' αἱ καταστάσεις αὗται ἔχουσιν ὡς ἐπακολουθήματα αἰσθήματα. Διὰ τῶν αἰσθημάτων τούτων λαμβάνομεν συνείδησιν τῆς καταστάσεως τοῦ ἡμετέρου σώματος ἐνοοῦντες οὐχὶ μόνον ὅτι ζῶμεν, ἀλλὰ καὶ πῶς ζῶμεν, εἴαν δηλ. εἴμεθα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὑγιεῖς ἢ ἀσθενεῖς, δι' ὃ καὶ καλοῦμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα **ζωϊκὰ αἰσθήματα**. Ἐπειδὴ δ' ἡ καλὴ ἢ κακὴ κατάσταση τοῦ σώματος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὀργανικῆς καταστάσεως αὐτοῦ (τῆς ἀναπνοῆς, πέψεως, κυκλοφορίας, διαμείψεως τῆς ὄλης), καλοῦμεν τὰ αἰσθήματα ταῦτα καὶ **ὀργανικὰ αἰσθήματα**.

2. Ὅταν κάμπτωμεν ἢ στρέφωμεν τὴν κεφαλὴν, ὅταν ἐντείνομεν τὰς χεῖρας, αἰσθανόμεθα τὰς κινήσεις ταύτας. Ὄσαύτως ὅταν διαλεγώμεθα ἢ ἄδωμεν, αἰσθανόμεθα τὰς κινήσεις τῶν φωνητικῶν ἡμῶν ὀργάνων. Διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ ὀρμημένων νεύρων δυνάμεθα νὰ κινῶμεν κατὰ βούλησιν ὀρισμένα μέρη τοῦ σώματος ἡμῶν.

Αἱ κινήσεις αὗται ἐκτελοῦνται διὰ συμπύξεως ἢ ἐκτάσεως τῶν μυῶν, δι' ὃ καὶ λέγονται **μυϊκαὶ κινήσεις**, τὰ δ' ἐκ τούτων προερχόμενα αἰσθήματα κληροῦνται **μυϊκὰ αἰσθήματα**. Διὰ τῶν ζωϊκῶν αἰσθημάτων λαμβάνομεν συνείδησιν τῆς καταστάσεως τοῦ σώ-

ματος ἡμῶν. Ἐκ τούτων δύναται νὰ ἐξακριβώτῃ ὁ ἰατρός τὰ αἷ-
τια ἀσθενείας καὶ νὰ συστήσῃ τὰ κατάλληλα πρὸς θεραπείαν. Διὰ
δὲ τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων διδασκόμεθα νὰ ἐκτελῶμεν ὀλίγον κατ'
ὀλίγον τελειότερον τὰς κινήσεις ἡμῶν. Ὁ μικρὸς παῖς διδάσκεται
διὰ τούτων νὰ ἴσταται καὶ νὰ περιπατῇ, ὁ δὲ σχοινοδότης δύναται
νὰ προφυλαχθῇ ἐκ τῆς πτώσεως.

§ 4. Αἰσθηματα τῶν εἰδικῶν αἰσθησεῶν

α) Τὸ αἰσθημα τῆς ὁράσεως.

Ὅταν ἐγερθῶμεν κατὰ τὴν πρωΐαν, μόλις ἀνοιξώμεν τοὺς
ὀφθαλμοὺς, βλέπομεν ὅτι ἐξημέρωσεν. Ἔτι αἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου
διέρχονται διὰ τοῦ παραθύρου κλπ. Καὶ ὁ μικρὸς παῖς μετὰ πά-
ροδον ὀλίγων ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του ἐβδομάδων στρέφει τοὺς
ὀφθαλμοὺς πρὸς τὴν ἀνημμένην λαμπάδα, ἣν κρατοῦμεν πρὸ αὐτοῦ,
ὑπερ ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ἐκεῖνος βλέπει, ἐνῶ κατ' ἀρχὰς εἶναι
ὄλως ἀπαθὴς εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῦτον ἐρεθισμὸν, ὡς εἰ ἦτο τυ-
φλός. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ γονεῖς κατὰ τὰς πρώτας ἐβδομάδας τῆς
γεννήσεως τῶν παιδῶν δὲν δύνανται νὰ διαγνώσωσιν, ἐὰν οὗτοι
ὄντως βλέπωσιν ἢ μὴ. Τὸ ἐντεῦθεν προερχόμενον αἰσθημα κα-
λοῦμεν *αἰσθημα τῆς ὁράσεως* καὶ γεννᾶται ὡς ἐξῆς, καθὼς δι-
δάσκουσιν αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Ὅλα τὰ σώματα περιλαμβάνουσι
ἐλάχιστα ἠλεκτρικὰ ἄτομα, τὰ λεγόμενα ἠλεκτρόνια. Τὰ ἠλεκτρό-
νια ταῦτα κινῶνται μετὰ μεγίστης ταχύτητος εἰς τὰ φωτεινὰ καὶ
τὰ καιόμενα σώματα, εἰς τὸν ἥλιον, τὸ πῦρ καὶ τὰ ἕμοια, οὕτω δὲ
προκαλοῦσιν ἠλεκτρικὰ κύματα, ἅτινα διαδίδονται μετὰ μεγίστης τα-
χύτητος εἰς τὸν χῶρον. Τοιαῦτα ἠλεκτρικὰ κύματα προσβάλλουσι
καὶ τὸν ὀφθαλμὸν καὶ διὰ τοῦ κερατοειδοῦς χιτῶνος, τοῦ ὑδατώ-
δους ὑγροῦ, τῆς κόρης, τοῦ κρυσταλλώδους φακοῦ καὶ τοῦ ὑαλώ-
δους ὑγροῦ φθάνουσι μέχρι τοῦ ἀμφιβληττροειδοῦς χιτῶνος, ὅστις
συνίσταται ἐκ τῶν λεπτοτέρων διακλαδώσεων τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου.
Ἐπὶ τῶν λεπτῶν τούτων νευρικῶν ἰνῶν ἐνεργοῦσι νῦν τὰ ἠλεκτρικὰ
κύματα καὶ προκαλοῦσι μεταβολήν, ἥτις ἀπὸ μορίου εἰς μόριον
προχωροῦσα φθάνει μέχρι τοῦ ἐγκεφάλου. Ἐπακολούθημα τούτων
εἶναι τὸ *ὀπτικὸν αἰσθημα*.

Ἡ ὄρασις εἶναι ἡ σπουδαιότητι τῶν αἰσθησεῶν τοῦ ἀνθρώπου.
Τὰ ἐννέα περίπου δέκατα τῶν γνώσεων, ἃς ἔχομεν, κτῶμεθα διὰ
Δ. Γεωργακάκι Ψυχολογία. Ἔκδοσις ἐβδόμη 2

της αίσθησεως ταύτης. Ἐντεῦθεν κατανοοῦμεν πόσον πτωχὸς εἶναι ὁ πνευματικὸς θησαυρὸς τῶν ἐκ γενετῆς τυφλῶν καὶ πόσον δυστυχεῖς εἶναι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι. Διὰ τοῦτο δ' εὐκόλως δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν καὶ τὴν μεγάλην εὐεργεσίαν, ἣν παρέχουσιν εἰς αὐτοὺς τὰ εἰδικὰ διὰ τοὺς τυφλοὺς σχολεῖα, τὰ παρ' ἡμῖν καὶ ἀλλαγῶ ὑπάρχοντα, ἅτινα ὄχι μόνον γνώσεις πρακτικὰς παρέχουσιν εἰς αὐτοὺς, δι' ὧν οὗτοι δύνανται κατόπιν, ἐντίμως ἐργαζόμενοι, νὰ πορίζονται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀπαλλασσόμενοι τῆς ἐπιτείας καὶ τῶν κακῶν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν διδάσκουσι διὰ τῆς χρησιμοποίησεως εἰδικοῦ ἀλφαβήτου καὶ εἰδικῶν διὰ τοὺς τυφλοὺς βιβλίων.

β') Τὸ αἶσθημα τῆς ἀκοῆς.

Ἐνῷ διὰ τῆς ὁράσεως κτώμεθα κυρίως γνῶσιν τοῦ φωτός καὶ τῶν χρωμάτων, διὰ τῆς ἀκτῆς αἰσθανόμεθα τὴν ἤχον καὶ τὸν φέφον. Ὅργανον τῆς ἀκοῆς εἶναι τὸ οὖς, μέσον δέ, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἤχος μεταβιβάζεται ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου μέχρι τοῦ ὠτὸς ἡμῶν, ὁ **ἄηρ**. Ὅταν κρούσωμεν π.χ. χορδὴν τινα, αὕτη τίθεται εἰς παλμικὴν κίνησιν, μεταδιδομένην καὶ εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὴν ἀέρα. Ἐν τῷ ἀέρι ἀποτελοῦνται οὕτω κύματα ὅμοια πρὸς τὰ ἐν τῇ θαλάσῃ, ὅταν ρίψωμεν λίθον τινα. Τὰ κύματα ταῦτα, ἅτινα λέγονται **ἠχητικά**, προσβάλλουσι τὸ οὖς καὶ ὁ ἐρεθισμὸς οὗτος διὰ τῶν διαφόρων μερῶν αὐτοῦ καταλήγει μέχρι τοῦ ἐν τῷ λαβυρίνθῳ ὕγροῦ· τὰ κύματα τούτου πλήττουσι τὰς λοιπὰς διακλαδώσεις τοῦ ἀκουστικοῦ νεύρου καὶ διὰ τούτου ὁ ἐρεθισμὸς φθάνει μέχρι τοῦ ἐγκεφάλου. Οὕτω γεννᾶται τὸ **αἶσθημα τῆς ἀκοῆς**. Καὶ ὅταν μὲν ὁ ἤχος, ὃν αἰσθανόμεθα, προσέρχεται ἐκ κανονικῶν κυμάνσεων τοῦ ἀέρος, ὅπως π.χ. συμβαίνει, ὅταν κρούσωμεν χορδὴν ὀργάνου τινὸς ἢ γλωχιδα δαπασῶν, καλοῦμεν τοῦτον **τόνον**, ὅταν δὲ προσέρχεται ἐξ ἀκανόνιστων κυμάνσεων τοῦ ἀέρος, ὅπως συμβαίνει π.χ., ὅταν τρίξῃ ἢ θύρῃ, καλοῦμεν τοῦτον **φέφον**. Ἡ ἀκοὴ κατὰ τὴν σπουδαιότητα ἔρχεται εὐθύς μετὰ τὴν ὄρασιν ὅπως δ' εἶναι δυστυχεῖς οἱ ἄνθρωποι οἱ στερούμενοι τῆς ὁράσεως, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἶναι δυστυχεῖς καὶ οἱ ἐστερημένοι τῆς ἀκοῆς. Ἡ φιλανθρωπία δ' ὅμως ἐπρονόησε καὶ περὶ τῶν δυστυχῶν τούτων πλασματῶν διὰ τῆς ἰδρύσεως εἰδικῶν σχολῶν κωφαλάλων, ἐν αἷς διδάσκονται οὗτοι

ἀνάγνωσιν καὶ γραφῆν, οὕτω δὲ ὀλίγον κατ' ὀλίγον μορφούμενοι ἀποβάλλουσι μέρος τῆς δυστοχίας των κατορθοῦντες καὶ τοὺς ἄλλους νὰ ἐννοῶσι προστέχοντες εἰς τὰς κινήσεις τῶν χειλέων τοῦ διαλεγόμενου καὶ οἱ ἴδιοι καταληπτοὶ νὰ γίνωνται δι' ἐντέχνων κινήσεων τῶν δακτύλων τῶν χειρῶν.

γ') Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως.

1.) Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως προκαλοῦνται διὰ χημικῶν ἐπιδράσεων, δι' ὧν ἐρεθίζονται τὰ τελευταῖα ἄκρα τοῦ γευστικοῦ καὶ τοῦ ὀσφραντηρίου νεύρου. Διὰ τοῦτο τὰς αἰσθήσεις ταύτας καλοῦσι συνήθως *χημικά; αἰσθήσεις;* καὶ τὸ μὲν γευστικὸν νεῦρον ἐξερεθίζεται διὰ *ζευστῶν* ἢ καὶ στερεῶν, ἀλλ' ἐν τῷ στόματι διαλυομένων, τὸ δ' ὀσφραντήριο δι' *ἀερωδῶν* ἢ *ἐξαερούμενων* οὐσιῶν.

2.) Ὅργανον τῆς γεύσεως εἶναι πρὸ πάντων ἡ γλῶσσα καὶ ἴδια αἰ εἰς τὸ ἄκρον αὐτῆς εὐρισκόμενα γευστικὰ θηλακί. Τὸ ποιὸν δ' ὅμως τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσεως δὲν δύναται ἀκριθῶς νὰ ὀρισθῆ ὅπως τὸ τῶν αἰσθήσεων, ἀ; προηγουμένως ἐξητάσαμεν. Αἱ λέξεις ὄξινο; ἠδύ; πικρῶ; ἀλμυρῶ; δηλοῦσιν ἀπλῶς τὰς σπουδαιοτάτας τάξεις τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσεως, ἐν αἷς δ' ὅμως ὑπάρχουσι ποικιλώταται πρᾶλλαγαί, προερχόμενα ἢ ἐκ τῆς ἀναμείξεως διαφόρων αἰσθημάτων τῆς γεύσεως (ἠδύ-ὄξινον, ἠδύπικρον κλπ.) ἢ ἐκ τῆς συνενώσεως καὶ συγχωνεύσεως μετὰ τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσεως καὶ αἰσθημάτων τῆς ἀφῆς ἢ τῆς ὀσφρήσεως. Τὸ αἶσθημα τῆς γεύσεως δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πάντοτε παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις ἕνεκα πολλῶν λόγων ὅ,τι ὁ εἰς αἰσθάνεται ἠδύ, ὁ ἄλλο; αἰσθάνεται πικρὸν κτλ.

3. Τῆς δ' ὀσφρήσεως ὄργανον εἶναι ἡ βλεννογόνος μεμβράνα, ἣτις εὐρίσκεται ἐν τῇ κοιλότητι τῆς ρίνος, τὸ δ' εἶδος τῶν αἰσθημάτων αὐτῆς εἶναι οὕτως ἀβέβαιον, ὥστε καὶ ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ἴδια; λέξεις δηλοῦσας τοῦτο. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ πλείστα τῶν αἰσθημάτων τῆς ὀσφρήσεως δίδομεν τὸ ὄνομα ἀπὸ τῶν σωμάτων, τῶν προκαλούντων τὸ αἶσθημα τῆς ὀσφρήσεως (π χ. ὄσμη ῥόδου, ἴου κλπ.) ἢ δανειζόμεθα τὰς κατελλήλους λέξεις ἀπὸ τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων ποιούμενοι λόγον περὶ δηκτικῆς, διαπερστικῆς ὄσμῆς κτλ.

Τὸ αἰσθητὴμα τῆς ὀσφρήσεως ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὸν πρακτικὸν βίον, διότι αἱ διάφοροι ὀσμαι διὰ τῆς εὐχρηστικῆς ἢ δυσχρηστικῆς, ἢ προκαλοῦσι, διεγείρουσιν ἐπιθυμίαν πρὸς τι ἢ ἀποστροφὴν.

§ 5. ΠΟΙΟΝ. ΕΝΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΤΟΝΟΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Τὰ ἐκ τῶν αἰσθήσεων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, προσερχόμενα αἰσθήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ τὸ **ποιόν**, τὴν **ἐντασιν** καὶ τὸν **τόνον**.

α) **Ποῖον τοῦ αἰσθήματος.** Διὰ τῶν ὀφθαλμῶν αἰσθνόμεθα τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα. διὰ τοῦ ὠτός τὸν ἦχον, διὰ τῆς ῥινὸς τὰς ὀσμάς, διὰ τῆς γλώσσης τὴν ἐκ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων γεῦσιν, διὰ τοῦ δέρματος τέλος τὴν πίεσιν, θερμότητα κλπ.

Τὰ ἐκ τῶν διαφόρων αἰσθήσεων προσερχόμενα αἰσθήματα εἶναι διάφορ' ἀλλήλων, ἕκαστον δ' αἰσθητήριον ὄργανον παρέχει ὠρισμένον εἶδος αἰσθημάτων. Τοῦτο, ὅπερ ἐκάστοτε αἰσθνόμεθα, π.χ. τὸ χρώμα, τὸν ἦχον, τὴν ὀσμὴν, καλοῦμεν **ποιόν** τοῦ αἰσθήματος. Ἐκαστον αἰσθητήριον ὄργανον παρέχει ὠρισμένην ὑπερσῆσιν τῇ ψυχῇ καὶ δὲν δύναται ἀντικαταστήσῃ ἄλλο ἢ ἀντικατασταθῆ ὅπ' ἄλλου. Ὁ τυφλὸς δὲν κτάται αἰσθητὴμα φωτός καὶ χρώματος, ἐὰν δὲ τὸ δέρμα ἡμῶν ἦτο ἀναίσθητον, δὲν θ' εἴχομεν τὸ αἰσθητὴμα τοῦ θερμοῦ, τραχέος, λείου, σκληροῦ, μαλακοῦ κλπ.

β) **Ἐντασις τοῦ αἰσθήματος.** Τὸ φῶς π.χ. ἠλεκτρικῆς λυχνίας προξενεῖ ἰσχυρότερον αἰσθητὴμα τοῦ φωτός κηρίου καὶ ὁ κρότος τηλεβόλου ἐκπυροσφοροῦντος πολὺ ἰσχυρότερον τοῦ κουνιητικῶ ἡμῶν ὄπλου.

Ἡ ἐντασις τοῦ αἰσθήματος ἐξαρτᾶται α') ἐκ τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις τὸ αἰσθητὴμα τοῦτο προκαλεῖ· β') ἐκ τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν ὀργάνων. Καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ, ὅχι μόνον παρὰ διαφόροις, παρατηρεῖται ὅτι ἕνεκα πολλῶν λόγων τὰ αἰσθητήρια ὄργανα δὲν προσδέχονται πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὰς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπιδράσεις. Ὁ ἀσθενὴς ἔχει ἀσθενεστέραν τὴν γεῦσιν καὶ ὀσφρησιν τοῦ ὕγιου, τοῦναντίον δὲ πολλάκις εἶναι εὐαίσθητότερος τούτου, ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰσθήματα πίεσεως καὶ θερμότητος, ἀνθρώποι δὲ νευρικοὶ κτῶνται δι' ἀσθενῶν ἐρεθισμῶν

σχετικῶς ἰσχυρὰ αἰσθήματα κλπ. Ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ὅτι ἡ ἔντασις τοῦ αἰσθήματος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις προκαλεῖ τὸ αἰσθημα· τελεία δ' ὅμως ἀναλογία μεταξὺ αὐτῶν δὲν ὑπάρχει, διπλάσιος π.χ. τριπλάσιος κλπ. τὴν ἔντασιν ἐρεθισμὸς δὲν προκαλεῖ διπλάσιον κλπ. τὴν ἔντασιν αἰσθημα.

γ) **Τόνος τοῦ αἰσθήματος** Τὰ ἐκ τῆς αὐτῆς τέλος αἰσθήσεως προερχόμενα αἰσθήματα δὲν εἶναι πάντα ἐξ ἴσου εὐάρεστα εἰς ἡμᾶς· οὕτω π.χ. ἡ γεῦσις σακχάρους εἶναι μᾶλλον εὐάρεστος τῆς τοῦ πικροῦ φαρμάκου, ὅπως καὶ ἡ ὄσμη τοῦ ῥόδου τῆς τοῦ ὄχι νωποῦ ῥοῦ καὶ τὰ ὅμοια. Τὸ εὐάρεστον τοῦτο ἢ δυσάρεστον τοῦ αἰσθήματος καλοῦμεν **τόνον** αὐτοῦ. Ὁ τόνος τοῦ αἰσθήματος ἐξαρτᾶται :

1. Ἐκ τῆς **ποιότητος** τοῦ αἰσθήματος. Ποιότητές τινες αἰσθημάτων εἶναι πάντοτε ἢ ὡς τὰ πολλὰ εὐάρεστοι, τούναντιον δ' ἄλλαι δυσάρεστοι. Οὕτω π. χ. ἡ ἀρμονία ὡς τὰ πολλὰ εἶναι εὐάρεστος, ἐνῶ ἡ δυσαρμονία εἶναι δυσάρεστος, ἡ ὄσμη τοῦ ῥόδου εἶναι εὐάρεστος, ἐνῶ ἡ τοῦ οὐχὶ νωποῦ ῥοῦ εἶναι πάντοτε ἀνυπόφορος.

2. Ἐκ τῆς **ἐντάσεως τοῦ αἰσθήματος**. Αἰσθηματὰ τινα εἶναι εὐάρεστα, ἐφ' ὅσον ἔχουσιν ὠρισμένην ἔντασιν, ὅταν δ' ὅμως γίνωσιν ἰσχυρότερα, καθίστανται δυσάρεστα· εὐχαρίτως π.χ. ἀκούομεν ἐξ ἀποστάσεως τὴν στρατιωτικὴν μουσικὴν, ὅταν ὅμως πλησιάζωμεν πολὺ, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποφέρωμεν ταύτην· ὅμοιον τι συμβαίνει καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ φωτὸς καὶ τῶν χρωμάτων καὶ εἰς τινὰ τῆς ὀσφρήσεως.

3. Ἐκ τῆς **γενικῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς καταστάσεως καὶ τῶν ἀτομικῶν παρὰ τοῖς διαφόροις ἀνθρώποις διαφορῶν**. Θερμότης π. χ. καὶ ψυχὸς εἶναι εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα ἀναλόγως τῆς ὅλης καταστάσεως ἡμῶν. Ὅσμαι τινες εἶναι διὰ τινὰς εὐχάριστοι, δι' ἄλλους δ' ἀνυπόφοροι· ὅτι ὅμοιον συμβαίνει καὶ εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως εἶπομεν ἤδη προηγουμένως.

§ 6. Η ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ

Ἐφ' ὅσον ὁ μικρὸς παῖς ἀπλῶς βλέπει τὸ φῶς, ἀκούει τὸν

ἤχον κλπ. χωρὶς νὰ σχετίζη τὰ αἰσθήματα ταῦτα καὶ πρὸς ὀρι-
 σμένα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἀντικείμενα, ἐν ἄλλαις λέξεσι χωρὶς
 νὰ γνωρίζη καὶ πόθεν οἱ ἐρεθισμοὶ εἰ προκαλοῦντες τὰ αἰσθή-
 ματα ταῦτα προέρχονται, λέγομεν ὅτι *ἔχει αἰσθημα*. Τοῦτο δ'
 ἀκριβῶς παρατηροῦμεν κατὰ τὰς πρώτας τῆς γεννήσεως αὐτοῦ
 ἡμέρας. Ὀλίγον δ' ὅμως κατ' ὀλίγον τὰ πράγματα μεταβάλλονται.
 Ἐὰν ἐν τινι σκοτεινῷ δωματίῳ κινήσωμεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ
 παιδὸς ὀλίγας ἡμέρας ἢ καὶ ἐβδομάδας μετὰ τὴν γέννησιν του
 ἀνημμένην λαμπάδα, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ παῖς παρακολουθεῖ
 διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὴν κινουμένην ταύτην λαμπάδα· τοῦτο ση-
 μαίνει, ὅτι ὁ παῖς ἐννοεῖ πόθεν προέρχεται τὸ φῶς, ὅπερ βλέπει,
 ἤτοι ὅτι τὸ φέγγον εἶναι ἢ λαμπάς. Ὅμοιον τι συμβαίνει, καὶ
 ὅταν πλησιάσωμεν εἰς τὸ οὖς τοῦ παιδὸς ὠρολόγιον, εἶτα δὲ ἀπο-
 μακρύνωμεν αὐτό. Ὁ παῖς στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὸ ὠρολόγιον
 τοῦτο καὶ ἐκτείνει τὴν χεῖρα, ὅπως λάβῃ αὐτὸ καὶ πλησιάσῃ ἐκ-
 νέου εἰς τὸ οὖς. Καὶ τοῦτο δηλοῖ, ὅτι ὁ παῖς ἤρξαστο ἤδη νὰ ἐν-
 νοῆ, ὅτι τὸ ὠρολόγιον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παράγει τὴν εὐα-
 ρεστοῦντα αὐτῷ κρότον.

Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ὅταν δηλ. ὁ παῖς δὲν αἰσθάνεται
 μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καὶ γνωρίζη πόθεν αὕτη
 προέρχεται, λέγομεν ὅτι *ἔχει ἀντίληψιν*.

Ἡ ἀντίληψις δὲν ὑπάρχει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ γεννᾶται
 ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀπομονοῦντος τοῦ παιδὸς ὀρισμένα αἰσθή-
 ματα, διὰ τοῦτον ἢ ἄλλον λόγον ἰσχυρότερα τῶν λοιπῶν ὄντα καὶ
 μείζονα ἐντύπωσιν ἐμποιοῦντα αὐτῷ, καὶ τοποθετοῦντος ταῦτα εἰς
 τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον. Ὅτῳ κατορθοῖ ὁ παῖς βαθμῆδόν νὰ προ-
 σέχη εἰς τὸν κρότον τοῦ ὠρολογίου καὶ εἰς τὸ φῶς τῆς λυχνίας,
 ἤτοι ἀκούει ἢ βλέπει τὰ *πράγματα αἰτά, οὐχὶ δὲ μόνον τὸν*
ἐξ αὐτῶν ἤχον ἢ τὸ φῶς.

Κατὰ ταῦτα ἀντίληψις εἶναι ἢ *μετάθεσις τοῦ ποιοῦ τοῦ*
αἰσθήματος εἰς τὸ ἐκτὸς πρᾶγμα ὡς ιδιότητος αὐτοῦ. Δια-
 φέρει δ' ἢ ἀντίληψις τοῦ αἰσθήματος κατὰ τὰ ἐξῆς : α) Ἐν τῷ
 αἰσθήματι οὐδὲν *γνωρίζομεν περὶ τῶν προκαλούντων τοῦς*
ἐρεθισμοῦς, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἐν τῇ ἀντίληψει *προσέχομεν εἰς*
αὐτά. β) Τὸ αἰσθημα εἶναι τὸ *πρῶτον*, ἢ δ' ἀντίληψις τῷ
δεύτερον πνευματικὸν φαινόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

§ 7. Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ

Ἐρ' ὅσον ἐξακολουθεῖ ὁ ἕκ τινος ἀντικειμένου προσερχόμενος ἐρεθισμὸς νὰ προσβάλλῃ τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα, λέγομεν, ὅτι ἔχομεν, κατὰ τὰς περιστάσεις, αἴσθημα ἢ ἀντίληψιν. Περὶ τινος ὅμως ἀντικειμένου δυνάμεθα νὰ κάμνωμεν λόγον, οὐχὶ μόνον ἐφ' ὅσον τοῦτο ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀπομακρυνθῇ αὐτῶν. Τὸ πλοῖον « Ἀβέρωφ » εἶδον πρό τινος χρόνου εἰς τὸν Φαληρικὸν ὄρμον· καὶ νῦν δ' ὅμως, μακρὰν τοῦ τόπου ἐκείνου εὐρίσκόμενος καὶ μετὰ πάροδον πολλοῦ χρόνου δύναμαι νὰ περιγράψω τὸ πλοῖον τοῦτο σχεδόν, ὡς ἐὰν ἔβλεπον αὐτὸ ἀκόμη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχω ἐν ἐμοὶ τὴν εἰκόνα τοῦ πατρός μου, τοῦ ἀδελφοῦ μου, τοῦ διδασκάλου μου κτλ. καὶ δύναμαι νὰ εἶπω περὶ αὐτῶν πολλά, καὶ ἦταν οὗτοι δὲν εὐρίσκονται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα δεικνύουσιν ὅτι, καὶ ὅταν παύσῃ ὁ ἔνεκα ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων προκαλούμενος ἐρεθισμὸς, πρκαμένουσιν ἐν ἡμῖν εἰκόνες, οὕτως εἰπεῖν, τῶν ἀντικειμένων. Τὰς εἰκόνας ταύτας, αἵτινες μένουσιν ἐν τῇ συνειδήσει καὶ ὅταν αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις παύσωσι νὰ προσβάλωσι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα, καλοῦμεν **παραστάσεις**.

Παραστάσεις ἀποκτῶμεν ἐκ πασῶν τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν, τὰς πλείστας ὅμως ἐκ τῆς ὁράσεως.

Διὰ τῶν παραστάσεων εἰσερχόμεθα εἰς τὰ καθαρῶς ψυχικὰ φαινόμενα· ἐν ταῖς παραστάσεσιν ἢ συνειδήσεσιν ἀπαλλάσσεται τῶν διαφορῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ οὕτω δύναται ἐλευθερώτερον νὰ διατάξῃ τὸν πνευματικὸν θησαυρόν, ὃν προσεπορίσαντο αὐτῇ τὰ αἰσθητά καὶ αἱ ἀντιλήψεις, καὶ τελειότερον νὰ συνδέσῃ τὰ σχετικὰ πρὸς ἄλληλα καὶ οὕτως ἀποτελέσῃ σαφῆ εἰκόνα τοῦ τε ἔξω καὶ τοῦ ἔσω κόσμου. Αἱ παραστάσεις ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, δ' ὁ καὶ σπουδαιότατον οὐ μόνον διὰ τὴν Ψυχολογίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην ἐπιστήμην καὶ τὸν πρακτικὸν βίον ἡμῶν εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν τοὺς νόμους, οἵτινες διέπουν τὴν γένεσιν καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν.

§ 8. ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΙΣ

Πρὸς κατανόησιν τῆς μεταξὺ παραστάσεως καὶ ἀντιλήψεως σχέσεως πρέπει νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀρθολογῶν ὅτι ἡ *παράστασις εἶναι, ἀνωτέρα βαθμὶς τῆς αὐτῆς θεμελιώδους ψυχικῆς ἐνεργείας, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται καὶ ἡ ἀντίληψις.*

Συνήθως λέγεται, ὅτι ἡ παράστασις ἀντικειμένου τινὸς εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ κατὰ τὸ *ποιόν*, διαφέρει δὲ μόνον κατὰ τὴν *ζωηρότητα*. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἀλλ' ἡ χαρακτηριστικὴ διαφορὰ μεταξὺ ἀντιλήψεως καὶ παραστάσεως δὲν εἶναι αὕτη, ἀφοῦ ζωηρὰ παράστασις ἐνίοτ' ἔχει τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ἅτινα καὶ ἡ κατ' αἰσθησὶν ἀντίληψις· οὕτω π. χ. ἡ παράστασις ἀηδοῦς φηγητοῦ προκαλεῖ πρὸς πολλοῖς τὸν ἕμετον, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ.

Αἱ χαρακτηριστικαὶ μεταξὺ παραστάσεως καὶ ἀντιλήψεως διαφοραὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι :

α') Πρῶτον γεννᾶται ἡ ἀντίληψις, εἶτα δὲ καὶ ἐκ ταύτης ἡ παράστασις.

β') Ἐν τῇ ἀντιλήψει ἐνεργεῖ ἔτι ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ὁ ἔξωθεν ἐρεθισμὸς, ἐνῶ ἐν τῇ παραστάσει ἔχει περῆλθει ἤδη οὗτος.

γ') Αἱ ἀντιλήψεις προκαλοῦνται ἔξωθεν καὶ, οὕτως εἰπεῖν, *κατανυγκαστικῶς* ἐπιβάλλονται εἰς ἡμᾶς, ἐνῶ αἱ παραστάσεις εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον, ἢ τοῦλάχιστον δύνανται νὰ εἶναι, ἐνεξάρτητοι τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων· τὰς παραστάσεις ἔχομεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν καὶ διὰ τοῦτο δυνάμεθα ἀθαιρέτως νὰ ἐπανηφέρωμεν ταύτας εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν.

§ 9. ΕἶΔΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

α') Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς παραστάσεις καθ' ἑαυτάς, θὰ ἴδωμεν ὅτι μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσι διαφοραὶ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν.

Ἡ παράστασις π.χ. τοῦ χρώματος τοῦ ῥόδου δὲν γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ ἡ παράστασις τοῦ ὄλου ῥόδου. Τὴν παράστασιν τοῦ χρώματος ῥόδου τινὸς κτώμεθα ἐξ ἑνὸς μόνου αἰσθητήματος· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κτώμεθα τὴν παράστασιν τοῦ

σχήματος τοῦ πίνακος, τοῦ μεγέθους αὐτοῦ, τῆς ὕλης, ἐξ ἧς εἶναι κατεσκευασμένος κλπ. Τὰς παραστάσεις ταύτας, ἃς κτώμεθα ἐνὸς μόνου αἰσθήματος, καλοῦμεν **ἀπλᾶς** παραστάσεις.

Τούναντίον τὴν παράστασιν τοῦ ὄλου ῥόδου κτώμεθα διὰ πολλῶν αἰσθημάτων, τοῦ χρώματος π.χ., τοῦ σχήματος, τοῦ μεγέθους, τῆς ὀσμῆς αὐτοῦ κλπ.

Ἡ παράστασις αὕτη, ἣτις γεννᾶται ἐκ πλείονων τοῦ ἐνὸς αἰσθημάτων, καλεῖται **σύνθετος** παράστασις.

Περαιτέρω, ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ ῥόδον ὡς μεμονωμένον τι ὄλον, θὰ καλέσωμεν τὴν παράστασιν αὐτοῦ **καθολικὴν**, ἐὰν δ' ὅμως λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τὸ ῥόδον εἶναι μέρος ἄλλου γενικωτέρου ὄλου. τῆς ῥοδῆς, θὰ καλέσωμεν τὴν παράστασιν αὐτοῦ **μερικὴν**.

Κατὰ ταῦτα αἱ παραστάσεις κατὰ τὴν σύνθεσιν αὐτῶν διακρίνονται εἰς **ἀπλᾶς, συνθέτους, καθολικὰς καὶ μερικὰς**. Ἡ αὐτὴ πράστασις δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐν συγκρίσει μὲν πρὸς τὴν παράστασιν ἐνὸς τῶν μερῶν τοῦ ἀντικειμένου, ἐξ οὗ αὕτη προέρχεται, καθολικὴ, ἐν συγκρίσει δὲ πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ ὄλου, οὗ μέρος ἀποτελεῖ ἢ ἐν λόγῳ πράστασις, μερικὴ.

β') Ἐὰν δ' ἐξετάσωμεν τὰς παραστάσεις ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας θὰ ἴδωμεν ὅτι διαφέρουσι κατὰ τὸ **περιεχόμενον**.

1. Βλέπω π. χ. σήμερον τὸν μελανοπίνακα τῆς τάξεως ἡμῶν καὶ κτώμαι ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης μίαν παράστασιν τὸν αὐτὸν μελανοπίνακα εἶδον καὶ χθές, ὅτ' ἐκτηρᾶμην καὶ ἄλλην παράστασιν αὐτοῦ. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις τοῦ μελανοπίνακος, ἅτε προερχόμεναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, ἔχουσι τὰ αὐτὰ γνωρίσματα, δι' ὃ καὶ αἱ αὗται καλοῦνται.

2. Ἐπὶ τοῦ μελανοπίνακος γράφω δύο τετράγωνα, ὧν τοῦ μὲν ἐκάστη πλευρὰ ἔχει μῆκος 5, τοῦ δὲ 10 ἐκτοστῶν τοῦ μέτρου. Ἐξ ἐκατέρου τῶν τετραγώνων τούτων κτώμαι καὶ μίαν παράστασιν. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις προέρχονται ἐκ δύο σχημάτων, ἅτινα πολλάς μὲν ἔχουσιν ὁμοιότητας, μίαν δὲ καὶ μόνην διαφορὰν, τὸ μῆκος τῶν πλευρῶν. Τὰς παραστάσεις ταύτας, ὧν τὰ κοινὰ γνωρίσματα εἶναι πλείονα τῶν διαφόρων, καλοῦμεν **δμοίας** ἢ **συγγενεῖς** παραστάσεις.

Ὁ Ὅμηρος πρᾶβάλλει τοὺς κατὰ τῶν Τρώων ἐπερχομένους Ἀχαιοὺς πρὸς σμήνην μελισσῶν, αἵτινες ἀλλεπάλληλοι καὶ πυκναὶ

ἐξέρχονται πέτρης γλαφυρῆς. Ἡ παράστασις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ παράστασις τῶν μελισσῶν ἔχουσι μεταξύ των πολλὰς καὶ μεγάλας διαφοράς, μίαν δ' ὁμοιότητα· ἡ ὁμοιότης δ' ὅμως αὐτῶν, τὸ **πληθος** καὶ τὸ **ἀλλεπάλληλον**, εἶναι σπουδαιότατῃ διὰ τὴν παροῦσαν περίπτωσιν, δι' ὃ καὶ ὑπερισχύει τῶν πολλῶν διαφορῶν. Καὶ τὰς παραστάσεις ταύτας, αἵτινες ἔχουσι μίαν μόνον ὁμοιότητα, ἰσχυροτέραν δ' ὅμως τῶν πολλῶν διαφορῶν, καλοῦμεν **ὁμοίας ἢ συγκυγεῖς** παραστάσεις.

3. Παραστάσεις ἐχούσας ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, ἀλλ' ἐν αἷς ὑπερισχύουσιν αἱ διαφοραὶ ἢ κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἢ κατὰ τὴν ἰσχύον, καλοῦμεν **ἀντιθέτους** παραστάσεις· τοιαῦται παραστάσεις εἶναι π. χ. ἡ τοῦ Κροίσου καὶ ἡ τοῦ ἐπαίτου, ἡ τοῦ γίγαντος καὶ ἡ τοῦ νάνου, ἡ τοῦ νεοτεύκτου καθαροῦ ἀτμοπλοίου καὶ ἡ τοῦ σεσαθρωμένου ῥυπαροῦ τοιαύτου κλπ.

4. Ἡ παράστασις τῆς ἠδύτητος τῆς σακχάρως οὐδὲν κοινὸν ἔχει πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ χρώματος αὐτῆς. Σύγκρισις μεταξύ αὐτῶν οὐδεμία εἶναι δυνατὴ καὶ διὰ τοῦτο καλοῦμεν τὰς παραστάσεις ταύτας **ἀσυγκρίτους**.

Κατὰ ταῦτα κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἔχομεν παραστάσεις· **τὰς αὐτάς, ὁμοίας, ἀντιθέτους καὶ ἀσυγκρίτους**.

Τὰ τρία πρῶτα τῶν παραστάσεων εἶδη, ἦτοι τὰς αὐτάς, τὰς ὁμοίας καὶ τὰς ἀντιθέτους παραστάσεις, ὡς ἐχοῦσας καὶ ὅμοια γνῶρισματὰ, καλοῦμεν δι' ἐνὸς ὀνόματος **ὁμοειδεῖς** παραστάσεις, τὰς δ' ἀσυγκρίτους, αἵτινες οὐδὲν ὅμοιον γνῶρισμα ἔχουσιν, **ἐτεροειδεῖς**.

§ 10. ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Ἐξ ὧσων ἐλέγομεν ἐν τῇ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ γνωρίζομεν τίς παράστασις λέγεται σύνθετος. Ἐάν νῦν ἐξετάσωμεν τὰς σύνθετους παραστάσεις, ἃς ἔχομεν, θὰ ἴδωμεν, ὅτι σπανιώτατ' αὐταὶ εἶναι σαφεῖς καὶ τέλειαι. Ἐχω π. χ. φίλον, μεθ' οὗ καθ' ἑκάστην ἀναστρέφομαι καὶ ἐξ οὗ κτῶμαι σύνθετον παράστασιν. Ἐάν τις μ' ἐρωτήσῃ περὶ τοῦ χρώματος τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ, δὲν δύναμαι εἰς τὰς περισσοτέρας φοράς νὰ εἶπω τι· ὡσαύτως ἐν τῇ δωματίῳ μου εὐρίσκεται ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰκῶν· ἐρωτώμενος περὶ αὐτῆς τὴν στιγμήν, καθ' ἣν αὕτη δὲν εὐρίσκεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου, δύναμαι μὲν γενικῶς νὰ εἶπω τί αὕτη παριστᾷ, δὲν δύναμαι ὅμως

νά εἶπω λεπτομερῶς τὴν στάσιν, τὸ χρῶμα τοῦ ἐνδύματος κλπ. τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ προσώπου.

Τὰ παραδείγματα ταῦτα εὐκόλως δεικνύουσιν, ὅτι αἱ σύνθετοι παραστάσεις ἡμῶν, ὡς τὰ πολλά, δὲν εἶναι σαφείς. Ἐάν νῦν ἔχω σύνθετον παράστασιν σαφεστάτην, οὕτως ὥστε δηλ. νὰ δύναμαι λεπτομερῶς νὰ περιγράψω τὸ ἀντικείμενον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπὶ τῆ βάζει τῆς ἐξ αὐτοῦ παραστάσεως, καλῶ ταύτην **ἐποπτεῖαν**. Ἐποπτεία ἄρα εἶναι ἡ **σαφῆς οὐκ ἐπιεικὴς παρεπίστασις**. Δύναται τις, λαμβάνων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν λέξιν **ἐποπτεῖαν** καὶ ἐξετάζων αὐτὴν κατὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς, νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἐποπτεία εἶναι σαφῆς παράστασις, ἢν κτώμεθα διὰ τῆς **δράσεως** μόνον. Τὸ πρᾶγμα δ' ὅμως δὲν ἔχει οὕτω, διότι πρὸς ἀπόκτησιν ἐποπτείας συνεργοῦσι πολλαί, πολλακίς δὲ καὶ πᾶσαι αἱ αἰσθήσεις. Θὰ εἶπω π.χ. ὅτι ἔχω ἐποπτεῖαν τῆς σακχάρως ὅταν γνωρίζω τὸ σχῆμα καὶ χρῶμα (ὄρασις), τὴν γεῦσιν (γεῦσις), τὸ βόρος (αἴσθημα πίσεως), τὸ τραχὺ ἢ λειον (ἄψῃ) κλπ. αὐτῆς. Πολλακίς μάλιστα κτώμεθα ἐποπτείας καὶ δι' ἄλλης ἢ ἄλλων μό:ον αἰσθήσεων, χωρὶς οὐδόλως νὰ συνεργῆ ἡ ὄρασις. Οὕτω π.χ. ἔχω τὴν ἐποπτεῖαν τῆς μελωδίας τοῦ Ἑθνικοῦ ὕμνου, ἢν ἐκτησάμην διὰ τούτου, ὅτι πολλακίς ἤκουσα ἀνθρώπων ἀδόντων τὸν ὕμνον τοῦτον, χωρὶς οὐδέποτε νὰ ἴδω τὰ σχετικὰ τῆς μουσικῆς σημεία ἢ εἶδον μὲν, ἀλλ' οὐδὲν ἠδυνάμην νὰ ἐννοήσω, ἄτε ὢν ἄπειρος τῆς μουσικῆς. Τὸ ὄνομ' ἄρα τῆς ἐποπτείας δὲν δηλοῖ τὴν αἴσθησιν, δι' ἧς ταύτην κτώμεθα, ἀλλ' **ἀπλῶς τὴν σαφήνειαν**, ἣτις τὴν παράστασιν ταύτην χαρακτηρίζει.

Ἐποπτεῖων ἔχομεν δύο εἶδη. Τὴν ἐποπτεῖαν π. χ. τοῦ ῥόδου ἐκτησάμην διὰ τῶν αἰσθήσεων. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκτησάμην τὴν ἐποπτεῖαν τῆς οἰκίας μου, τοῦ πατρός μου, τοῦ λιμένος τῆς πατρίδος μου, τοῦ σχολείου μου κλπ. Τὰς ἐποπτείας ταύτας, ἄς κτώμεθα διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων, καλοῦμεν **αἰσθητικὰς ἢ κατ' αἰσθησιν ἐποπτείας**.

Παρὰ ταύτας ὅμως ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐποπτείας, καὶ δὴ πολλὰς πλείονας, ἄς κτώμεθα κατ' ἄλλον τρόπον. Ἐχω π. χ. τὴν ἐποπτεῖαν τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τῆς Σιβηρίας κλπ., ἅτινα οὐδέποτε διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων ἀντελήφθην. Τὰς ἐποπτείας ταύτας ἐκτησάμην διὰ τῆς διηγῆσεως ἄλλων ἢ διὰ

της ἀναγνώσεως βιβλίων, καλοῦμεν δ' αὐτὰς *πνευματικὰς ἐποπτείας*.

Τῶν ἐποπτειῶν τούτων σαφέστεραι εἶναι αἱ αἰσθητικαί· οὕτω π. χ. σαφεστέρα εἶναι ἡ ἐποπτεία, ἣν θὰ ἔχω περὶ τῆς Σιθῆρίας, ἐὰν αὐτὸς ἐπισκεθῶ τὴν χώραν ταύτην ἢ ἐὰν ἀναγνώσω ἢ ἀκούσω ὁσαυδήποτε περὶ αὐτῆς. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν τῷ σχολείῳ φροντίζομεν νὰ παρέχωμεν εἰς τοὺς παῖδας ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρας κατ' αἰσθητικὴν ἐποπτείας, φέροντες πρὸ τῶν αἰσθήσεων αὐτῶν, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν, τὰ πρὸς διδακτικαίαν ἀντικείμενα.

§ II. ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ.

α') Ἐπισκόπησις τῶν παραστάσεων καὶ στενότης τῆς συνειδήσεως.

Ἐξετάζω λεπτομερῶς γεωμετρικὸν σῶμα, π. χ. πυραμίδα, καὶ κτῶμαι σαφῆ παράστασιν ταύτης. Μετὰ ταῦτ' ἀπομακρύνω τὸ σῶμα τοῦτο καὶ ἐξετάζω ἄλλο, π. χ. τὸν κύλινδρον, κτῶμαι δὲ καὶ ἐκ τούτου νέαν σαφῆ παράστασιν, ἐν ᾗ ἐκείνη, ἣν πρότερον ἐκτησάμην, ἡ τῆς πυραμίδος, ἐξηφανίσθη τῆς ἐμῆς συνειδήσεως.

Τὸ παράδειγμα τοῦτο δεικνύει, ὅτι, εἰσερχομένης νέας παραστάσεως εἰς τὴν συνείδησιν, αἱ πρότερον ἐν αὐτῇ ὑπάρχουσαι ἐξωθοῦνται ταύτης ἢ ἐξαφανίζονται. Ταύτην τὴν ἐκ τῆς συνειδήσεως ἐξαφάνισιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν *ἐπισκότισιν* αὐτῶν. Ἡ ἐξαφάνισις δ' ὅμως αὕτη δὲν εἶναι διαρκής, ἀλλὰ μόνον προσωρινή, ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ εἰς τὴν συνείδησιν εἰσερχομένη παράστασις δὲν ἐξωθεῖ ταύτης πάντοτε πᾶσαν ἄλλην ὑπάρχουσαν ἐν αὐτῇ. Διάφοροι π. χ. ἢ ἀσύγκριτοι παραστάσεις, ἥτοι παραστάσεις ἐκ διαφόρων προσερχόμεναι αἰσθήσεων δύνανται νὰ συνυπάρξωσιν ἐν τῇ συνείδησει· οὕτω π. χ. ἡ παράστασις τοῦ κώδωνος δὲν ἐξωθεῖται τῆς συνειδήσεως διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ ἥχου αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἡ παράστασις τοῦ χρώματος τοῦ ῥόδου δὲν κωλύεται ὑπὸ τῆς τοῦ σχήματος ἢ τῆς ὁσμῆς αὐτοῦ.

Τὸ ἀνωτέρω ὅμως παράδειγμα διδάσκει καὶ ἄλλο τι. Πλείονες σαφεῖς παραστάσεις δύνανται ἀλληλοδιαδόχως νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν συνείδησιν, *συγχρόνως δ' ὅμως δὲν δύνανται νὰ κυριαρχώσιν αὐτῆς*. Διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἡ συνείδησις ἡμῶν εἶναι

στενή ἢ περιορισμένη καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ **στενότητος** τῆς συνειδήσεως. Κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμήν δὲν δύνامي νὰ ἔχω σαφῆ παράστασιν τοῦ φίλου μου Α καὶ τοῦ φίλου μου Β, δύναμαι ὅμως νὰ ἔχω σαφεστάτας τὰς παραστάσεις τούτων ταχέως τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην.

Ἡ πείρα διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι αἱ παραστάσεις διαρκῶς διαδέχονται ἀλλήλας ἐν τῇ συνειδήσει, τῶν ἀνὰ πάσαν στιγμήν εἰσερχομένων ἐξωθουσῶν τὰς πρότερον ἐν αὐτῇ εὑρισκομένας· διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὸ **περιεχόμενον** τῆς συνειδήσεως διαρκῶς μεταβάλλεται, ὅπως ἤδη ἐμάθομεν καὶ ἄνωτέρω.

Τὰς ἐν τῇ συνειδήσει εὑρισκομένας παραστάσεις καλοῦμεν **σαφεῖς**, τὰς δ' ἐκτὸς ταύτης **σχοτεινὰς ἢ ἐσκοτισμένας** παραστάσεις.

β') **Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων.**

Ἐλέγομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὅτι, εἰσερχομένης εἰς τὴν συνειδήσιν τῆς παραστάσεως τοῦ κυλίνδρου, ἐξαφανίζεται ἡ πρότερον ὑπάρχουσα ἐν αὐτῇ, ἢ τῆς πυραμίδος. Ὅτι δ' ὅμως ἡ ἐξαφάνισις αὕτη δὲν εἶναι διαρκῆς καὶ ὀριστικὴ ἀποδείκνυται ἐκ τούτου, ὅτι δύναμαι καὶ μετὰ ταῦτα νὰ περιγράψω λεπτομερῶς τὴν πυραμίδα. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιπτώσει, δυνάμεθα δηλ. νὰ εἴπωμεν περὶ πραγμάτων, ἅτινα πρὸ πολλοῦ ὑπέπεσαν, εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν. Αἱ ἐσκοτισμέναι ἄρα παραστάσεις δὲν ἀπόλλυνται παντελῶς, ἀλλὰ μόνον ἐπισκοτιζονται δυνάμεναι, δοθείσης εὐκαιρίας, νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν συνειδήσιν. Τὴν τοιαύτην τῶν ἐσκοτισμένων παραστάσεων ἐπάνοδον εἰς τὴν συνειδήσιν καλοῦμεν **ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων**. Ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων δὲν γίνεται τυχαίως, ἀλλὰ καθ' ὄρισμένους νόμους, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω, ἀφ' οὗ πρότερον εἴπωμεν ὀλίγα περὶ τῶν συμβαινόντων ἐν τῇ συνειδήσει, ὅταν συνέλθωσιν ἐν αὐτῇ αἱ αὐταί, αἱ ὅμοιαι καὶ αἱ ἀντίθετοι παραστάσεις.

γ') **Σύνδεσις τῶν παραστάσεων.**

Τὸ λευκὸν χρῶμα εἶδον πλειστάκις μέχρι τοῦδε καὶ ἐπὶ διαφορωτάτων ἀντικειμένων· εἶδον π. χ. χιόνα λευκὴν, τοῖχον λευκόν, χάρτην λευκόν, ὕψασμα λευκόν κλπ. Ἐὰν νῦν δι' οἰονδήποτε λό-

γον ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν μου ἢ παράστασις τοῦ λευκοῦ, μάτην προσπαθῶ νὰ διακρίνω πολλὰς τούτου παραστάσεις. Αἱ ἐκ τῶν διαφόρων ἄρ' ἀντικειμένων προσερχόμεναι παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ χρώματος, τοῦ λευκοῦ, δὲν εὐρίσκονται κεχωρισμέναι ἐν τῇ συνείδησει μου, ἀλλὰ συνενωθεῖσαι ἀπετέλεσαν μ' ἅν καὶ μόνην, ἀλλὰ **σαφεσιτάτην παράστασιν τοῦ λευκοῦ χρώματος**. Τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν αὐτῶν παραστάσεων καλοῦμεν **συγχώνευσιν**.

Ἐνάλογόν τι παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς ὁμοίας παραστάσεις· πολλάκις βλέπω π. χ. μακρόθεν ἐρχόμενον ἄνθρωπόν τινα καὶ ἐκλαμβάνω αὐτὸν ὡς τὸν διδάσκαλόν μου, μεθ' οὗ ἔ ἄνθρωπος, ὃν βλέπω, ἔχει κοινὰ τινα γνωρίσματα, τὸ ἀνάστημα π. χ. τὸ βάδισμα κλπ. Καὶ ἐνταῦθ' ἄρα παρατηροῦμεν, ὅτι πολλάκις αἱ ὁμοίαι παραστάσεις συνενῶνται καὶ ἀποτελοῦσι μίαν μόνον παράστασιν, πᾶσχοῦσι λοιπὸν καὶ αὗται **συγχώνευσιν**.

Τοῦ ἀντίον αἱ **διάφοροι ἢ ἀσύγκριτοι** παραστάσεις συνενῶνται μὲν, δὲν ἀποβάλλουσι δ' ὅμως τὴν ἐκότην αὐτοτέλειαν. Οὕτω π. χ. αἱ παραστάσεις τοῦ χρώματος, τοῦ σχήματος, τῆς ὀσμῆς κλπ. τοῦ ῥόδου, συνδέονται ἀλλήλαις καὶ ἀποτελοῦσι τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ῥόδου, ἐν τῇ συνενώσει δ' ὅμως ταύτῃ ἐκάστη διατηρεῖ τὴν ἐκότην αὐτοτέλειαν. Τὴν τοιαύτην τῶν παραστάσεων σύνδεσιν καλοῦμεν **συμπλοκὴν**.

δ') **Νόμοι τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων.**

Ἀνωτέρω εἶπομεν, ὅτι ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ συντελεῖται καθ' ὄρισμένους νόμους· οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι οἱ ἑξῆς :

I. Νόμος τοῦ συγχρονισμοῦ. Ἀκούομεν π. χ. τὴν λέξιν Φάληρον, εὐθὺς δ' ὡς ἀκούσωμεν τὴν λέξιν ταύτην, ἐνθυμούμεθα καὶ τὸν τόπον ἢ βλέπομεν τὸν τόπον, ἀμέσως δ' ἐνθυμούμεθα καὶ τὸ ὄνομ' αὐτοῦ. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ τόπου ἐνθυμούμεθα καὶ τὸν τόπον αὐτὸν καὶ ἐκ τοῦ τόπου τὸ ὄνομ' αὐτοῦ. Λόγος τῆς ἀναπλάσεως ταύτης ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ τόπου καὶ ἡ τοῦ ὀνόματος εἰσῆλθόν ποτε συγχρόνως εἰς τὴν συνείδησιν, συνεδέθησαν στενῶς, δι' ὃ καὶ ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Διὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς λόγον βλέπων ἐπὶ τοῦ πίνακος τὸ γράμμα α ἐνθυμούμαι

ἀμέσως καὶ τὸν φθόγγον ὃν τοῦτο δηλοῖ, ἀκούων δὲ τὸν φθόγγον ἐνθυμοῦμαι καὶ τὸ πρὸς δῆλωσιν αὐτοῦ χρησιμεῖον γράμμα· βλέπων πού γεγραμμένην τὴν χρονολογίαν 1453 ἐνθυμοῦμαι τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἀκούων περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐνθυμοῦμαι καὶ τὸ ἔτος καθ' ὃ αὕτη ἐγένετο.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι δύο παραστάσεις συγχρόνως ὑπάρξαι ἐν τῇ συνειδήσει συνδέονται στενῶς καὶ ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Ὁ νόμος οὗτος τῆς ἀναπλάσεως καλεῖται νόμος τοῦ *συγχρονισμού*.

2. Νόμος τῆς διευδοχῆς. Ἀκούων τὴν πρώτην λέξιν ποιήματός τινος, ἐνθυμοῦμαι καὶ τὸ ὅλον ποίημα· ἐνθυμοῦμενος τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ ἀλφαβήτου, ἐνθυμοῦμαι κατὰ σειρὰν καὶ πάντα τὰ λοιπά. Δύναμαι νὰ εἶπω κατὰ σειρὰν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πάντας τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου. Ταῦτα κατορθῶ, διότι πολλάκις κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐπιπλέθον πάντα ταῦτα, τὰς λέξεις τοῦ ποιήματος, τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, οὕτω δ' ἡ πρώτη παράστασις ἀναπλάττει τὴν δευτέραν, ἢ δευτέρα τὴν τρίτην καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Δὲν δύναμαι δ' ὅμως, ἐὰν μὴ πρότερον ἰδιαιτέρως ἀσκηθῶ εἰς τοῦτο, νὰ ἀναπλάττω τὰς παραστάσεις ταύτας καὶ κατὰ τὴν ἀντίθετον σειρὰν.

Ἐντεῦθεν παρατηροῦμεν, ὅτι σειρὰ παραστάσεων διαδοχικῶς εἰσελθοῦσα εἰς τὴν συνείδησιν, ἀναπλάττεται κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν, καθ' ἣν πολλάκις εἰσῆλθεν εἰς αὐτήν. Τὸν νόμον τοῦτον καλοῦμεν *νόμον τῆς διαδοχῆς*.

3. Ὁ νόμος τῆς ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος.
α') Ἐὰν συναντήσω καθ' ὁδὸν ἄνθρωπον, ὃν εἶδον χθὲς ἐν τῷ περιπάτῳ, εὐθὺς οὗτος φαίνεται μοι γνωστός, ἐνθυμοῦμαι δὲ καὶ τὸν τόπον, ἐν ᾧ πρότερον εἶδον αὐτόν. Ἡ παράστασις ἄρ' αὐτοῦ, ἦν τότε ἐκτησάμην, ἀνεπλάσθη διὰ τῆς νῦν ἐν ἐμοὶ γεννηθείσης. Αἱ δύο αὗται παραστάσεις εἶναι *αἱ αὗται*· παρατηρῶ ἄρα, ὅτι αἱ αὗται παραστάσεις ἀναπλάττουσιν ἀλλήλας.

β') Διέρχομαι πρὸ φωτογραφείου καὶ βλέπω ἐν τῇ προθήκῃ

αὐτοῦ τὴν φωτογραφίαν τοῦ φίλου μου Κ. Ἀμέσως δύναμαι νὰ εἶπω, ἐὰν ἡ φωτογραφία αὕτη ἐπέτυχεν ἢ μή. Τοῦτο δηλοῖ, ὅτι ἡ παράστασις ἦν νῦν ἐκτεσησμένη ἐκ τῆς φωτογραφίας, ἐπανέφερεν εἰς τὴν συνείδησίν μου τὴν παράστασιν, ἣν πρότερον εἶχον ἐξ αὐτοῦ τοῦ φίλου μου. Καὶ τάνάπαλιν, ἐὰν μετ' ὀλίγον ἴδω τὸν φίλον μου, ἐνθυμοῦμαι καὶ τὴν φωτογραφίαν αὐτοῦ. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι ὅμοιαι πρὸς ἀλλήλας, παρατηρῶ δ' ὅτι ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως.

Κατὰ ταῦτα αἱ αὗται καὶ αἱ ὅμοιαι παραστάσεις ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Τὸν νόμον τοῦτον καλοῦμεν νόμον τῆς ταυτίτητος καὶ ὁμοιότητος, στηρίζεται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἡ παραβολή. Ὁ δειλὸς ἄνθρωπος π. χ. ἀνσιμνήσκει ἡμᾶς τὸν λαγῶν, ὁ γενναῖος τὸν λέοντα, αἱ ἀλλεπαλλήλως ἐπερχόμενα κατὰ τῶν Τρώων τάξεις τῶν Ἀχαιῶν τὰ κύματα τῆς θαλάσσης κλπ.

4. Νόμος τῆς ἀντιθέσεως. Διέρχομαι πρὸ μεγάρου ἠλεκτροφωτιστοῦ, λάμποντος ἐκ πολυτελείας καὶ βλέπω τοὺς ἐν αὐτῷ διασκεδάζοντας ἐν πάσῃ ἀνέσει καὶ δαφιλείᾳ· ἀμέσως ἐνθυμοῦμαι τὸν πτωχόν, ὅστις ὑπὸ βροχὴν καὶ τὸ παγερὸν τῆς ἐσπέρας ψῦχος ἰστάμενος καρτερικῶς ἐν τινὶ γωνίᾳ ἐκλιπαροῖ τὸν ὀβολὸν τῶν διαβατῶν διεκτραγωδῶν τὴν ἐλεεινὴν κατάστασίν του. Καὶ ἐκ τῆς θέας δὲ πάλιν τοῦ πτωχοῦ ἐνθυμοῦμαι τὸν πλοῦτον καὶ τὴν χλιδὴν τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ πανηγυριζόντων. Ἐκ ῥυπαροῦ ἀτμοπλοίου, δι' οὗ κατ' ἀνάγκην ἐφέτος μετέβην εἰς τὴν πατρίδα μου, ἐνθυμοῦμαι τὸ ἀπαστράπτον ἐκ τῆς καθαριότητος, ὅπερ ἐχρησιμοποίησα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, καὶ τάνάπαλιν.

Αἱ παραστάσεις περὶ ὧν ἐγένετο ἐνταῦθα λόγος, εἶναι ἀντίθετοι παραστάσεις βλέπω δ' ὅτι καὶ αὗται ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως. Ὁ νόμος οὗτος καλεῖται **νόμος τῆς ἀντιθέσεως**.

Ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ὅτι αἱ αὗται, αἱ ὅμοιαι καὶ αἱ ἀντίθετοι παραστάσεις, ἅτε περιέχουσαι καὶ ὅμοια γνωρίσματα, λέγονται ἀπὸ κοινοῦ **ὁμοειδεῖς παραστάσεις**. Δυνάμεθ' ἄρα καὶ τοὺς τρεῖς τελευταίους εὑρεθέντας νόμους, ἅτε ἀναφερομένους εἰς ὁμοειδεῖς παραστάσεις, νὰ ὑπαγάγωμεν ὑπὸ ἓνα γενικώτερον τὸν τῆς **ὁμοειδεῖας**, ὅστις λέγει ὅτι **ὁμοειδεῖς παραστάσεις ἀναπλάττονται ἀμοιβαίως**.

Δ ε) *Εἶδη τῆς ἀναπλάσεως.*

Διὰ τῶν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ λεχθέντων ἐμάθομεν τίνες εἶναι οἱ νόμοι, καθ' οὓς γίνεται ἡ ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων, εὔρομεν δὲ τοὺς ἐξῆς τέσσαρας νόμους: τὸν τοῦ συγχρονισμοῦ, τῆς διαδοχῆς, τῆς ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος, καὶ τὸν τῆς ἀντιθέσεως. Ἐὰν νῦν θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τοὺς νόμους τούτους, θὰ ἴδωμεν, ὅτι δυνάμεθα νὰ ὑπαγάγωμεν αὐτοὺς εἰς δύο γενικώτερα τῆς ἀναπλάσεως εἶδη.

Ἐν τῷ νόμῳ τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ τῆς διαδοχῆς παρατηρήσαμεν ὅτι, ὅπως γίνῃ ἀνάπλασις δύο ἢ πλείονων παραστάσεων, ἀνάγκη αἱ παραστάσεις αὗται νὰ συνοπάρξωσιν ἐπὶ τινα, ἔστω καὶ ἐλάχιστον, χρόνον ἐν τῇ συνειδήσει. Ἡ ἀνάπλασις ἄρα κατὰ τοὺς νόμους τούτους ἔχει ἀνάγκη *μέσου* τινός, ὅπως συντελεσθῇ, ἦτοι τῆς ἐν τῇ συνειδήσει συνοπάρξεως τῶν παραστάσεων διὰ τοῦτο δὲ καλοῦμεν τὴν κατὰ τοὺς νόμους τούτους ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων *ἔμμεσον ἀνάπλασιν*.

Τοῦναντίον ἡ κατὰ τοὺς λοιποὺς νόμους ἀνάπλασις συντελεῖται ἕνεκα τῆς ἐσωτερικῆς τῶν παραστάσεων σχέσεως, *ἄνευ οὐδενὸς μέσου*. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ κατὰ τούτους ἀνάπλασις καλεῖται ὑπὸ πολλῶν ἀνάπλασις κατὰ *τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν ἢ συνάφειαν*.

Ἡμεῖς δ' ὅμως λαμβάνοντες πρὸς ὀφθαλμῶν τὸ κύριον διακριτικὸν τῆς ἀναπλάσεως ταύτης, ὅτι δηλ. συντελεῖται αὕτη ἀφ' ἑαυτῆς, *ἄνευ μέσου τινός*, καλοῦμεν ταύτην, πρὸς σαφεστέραν διάκρισιν ἀπὸ τῆς ἔμμεσου, *ἄμεσον ἀνάπλασιν*.

Διακρίνομεν ἄρα δύο εἶδη ἀναπλάσεως, τὴν *ἄμεσον*, ὅφ' ἦν ὑπάγεται ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητος, καὶ τὴν *ἔμμεσον*, ὅφ' ἦν ὑπάγεται ὁ νόμος τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ ὁ τῆς διαδοχῆς.

Πρὸς σαφεστέραν τοῦ πράγματος δήλωσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὸ ἐπόμενον σχῆμα:

** Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων.*

A'. Ἐμμεσος

α') Νόμος συγχρονισμοῦ

β') Νόμος διαδοχῆς

B'. Ἄμεσος

N. ὁμοιότητος

α') N. ταυτότητος καὶ ὁμοιότητος

β') N. ἀντιθέσεως.

Περαιτέρω, ἐὰν ἀπιδώμεν καὶ εἰς τοῦτο, κατὰ πόσον δηλ. αἱ ἀναπλαττόμεναι παριστάσεις ἀναπλάττονται πιστῶς, ὅπως εὐρίσκονται ἐν τῇ συνειδήσει ἢ ὑπὸ νέας μορφάς, διακρίνομεν δύο νέα εἶδη ἀναπλάσεως, τὴν πιστὴν καὶ τὴν μεταθεθλημένην. Εἰς τὴν λεπτομερεστέραν τούτων ἔρευναν προβαίνομεν νῦν.

§ 12. ΜΝΗΜΗ

α' Ὁρισμὸς καὶ ιδιότητες τῆς ἀγαθῆς μνήμης.

Μνήμη καλεῖται ἡ ἰκανότης τῆς ψυχῆς πρὸς διατήρησιν καὶ ἀμειάβλητον ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων.

Διὰ τὰ εἶναι μνήμη τις ἀγαθὴ, πρέπει νὰ ἔχη τὰ ἐξῆς προσόντα :

α') *Εὐκολίαν*, ἥτοι νὰ δύναται νὰποδίδῃ ταχέως τὸ μεμαθημένον.

β') *Πίστιν*, ἥτοι νὰ δύναται ἀκριβῶς καὶ τελείως νὰναπλάττῃ τὰς πρότερον κτηθείσας παραστάσεις ἄνευ προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως στοιχείων τινων.

γ') *Διάρκειαν*, ἥτοι νὰ δύναται νὰ διατηρῇ τὰς παραστάσεις ἐφ' ὅσον τὸ δυνατόν πλείονα χρόνον.

δ') *Ἐτοιμότητα*, ἥτοι νὰ δύναται ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ ἀναπλάττῃ τὰς παραστάσεις.

ε') *Ἐκτασιν ἢ εὐρυχωρίαν*, νὰ δύναται δηλ. νὰ περιλάβῃ καὶ διασώζῃ οὐχὶ μόνον πολλὰς, ἀλλὰ καὶ ποικιλωτάτας παραστάσεις.

Τὴν μνήμην, ἥτις ἔχει πάντα τὰ προσόντα, περὶ ὧν ἄρτι ἐλέγομεν, καλοῦμεν *ἀγαθὴν μνήμην*. Εὐκόλως δὲ δύναται πᾶς τις νὰ κατανοήσῃ τὴν σημασίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς μνήμης ταύτης· εἶναι γνωστὴ ἢ ῥῆσις, ὅτι γνωρίζομεν μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνθυμούμεθα (tantum scimus quantum memoria tenemus). Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ἐὰν μὴ ὑπῆρχε μνήμη, ἐὰν μὴ δηλ. ἠδυνάμεθα, δοθείσης εὐκαιρίας, νὰναπλάττωμεν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀκριβῶς τὰς γνώσεις, ὡς πρότερον ἐκτησάμεθα, οὐδεμία θὰ ὑπῆρχε πρόοδος οὔτ' ἐν τῷ ἀτόμῳ οὔτ' ἐν τῇ κοινωνίᾳ.

β' Ὅροι μορφώσεως ἀγαθῆς μνήμης.

Ὅσον δ' ὅμως πολύτιμος εἶναι ἡ ἀγαθὴ μνήμη, τοσοῦτον σπανίως συναντῶμεν αὐτήν. Βεβαίως ἀναφέρονται ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παραδόσεως ἄνθρωποι θαυμασίαν μνήμην κεκτημένοι· τὸ μέγα δ' ὅμως τῶν ἀνθρώπων πλῆθος δὲν ἀπολαύει τοῦ εὐεργετήματος τούτου. Συναντῶμεν πολλάκις ἀνθρώπους, οἵτινες εὐχερῶς ἀπομνημονεύουσιν, ἀλλὰ καὶ εὐχερῶς λησμονοῦσιν. Ἄλλοι ἐνθυμοῦνται μὲν καλῶς ἱστορικὰ γεγονότα, οὐδὲν δ' ὅμως γνωρίζουσι περὶ τῶν μαθηματικῶν, ἅτινα πρὸ ὀλίγων πολλάκις ὥρων εἶπον εἰς τὸν διδάσκαλον. Ὁ πολὺς κόσμος νομίζει, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἀγαθόν, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐκ φύσεως, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἰδίας ἐνεργείας. Τοῦτο, οὕτως ἀπολύτως λεγόμενον, δὲν εἶναι ὀρθόν. Βεβαίως εἰς τὴν μνήμην συντείνει ἡ ἀκμὴ καὶ σφριγγλότης τοῦ ὀργανισμοῦ, ὅπως δαίκνυται ἐκ τούτου, ὅτι συνήθως κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν ἀπομνημονεύομεν εὐκολώτερον καί, πανθ' ὅσα κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἐκτησάμεθα, διατηροῦμεν καθ' ἅπαντα τὸν βίον μετ' ἀξιοθαυμάστου πολλάκις ἀκριβείας. Οὐχ ἦρτον εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ἀγαθῆς μνήμης συντελοῦσι καὶ ἄλλα καὶ δὴ:

α') **Ἡ σαφήνεια τῶν παραστάσεων.** Ὅσον σαφεστέρα εἶναι παραστάσις τις, τοσοῦτω καὶ μονιμώτερον καὶ διαρκέστερον παραμένει ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν. Ἡ σαφήνεια δ' αὕτη ἐξαρτᾶται τὸ μὲν ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν τὰς παραστάσεις ταύτας ἐκτησάμεθα, τὸ δὲ ἐκ τῆς συχνότηρας ἢ σπανιωτέρας ἐπαναλήψεως αὐτῶν. Ὅσοφ περισσοτέρας φοράς καὶ κατὰ μικρότερα διαλείμματα ἐπανέρχεται εἰς τὴν συνειδήσιν σειρά παραστάσεων, τοσοῦτω τελειότερον συνδέονται τὰ μέλη τῆς σειράς ταύτης πρὸς ἄλληλα καὶ ἐντυποῦνται βαθύτερον.

β') **Τὸ διαφέρον.** Τὰ πράγματα, δι' ἃ διὰ τοῦτον ἡ ἄλλον λόγον περισσότερον διαφερόμεθα, ἐνθυμούμεθα καὶ περισσότερον. Διὰ τοῦτον δι' ἀκριβῶς τὸν λόγον παρατηρεῖται μεγίστη διαφορὰ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ὡς πρὸς τὰ πράγματα, ἅτινα ἕκαστος διατηρεῖ ἐν τῇ μνήμῃ. Ὁ εἰς π. χ. ἐνθυμεῖται περισσότερον τοὺς ἀριθμοὺς, ὁ ἄλλος τὰ ὀνόματα, τρίτος τοὺς τόπους, τέταρτος τοὺς ἀνθρώπους, πέμπτος τὰς εἰκόνας, ἕκτος τὰς μελω-

δίας και οὕτω καθεξῆς, ἀναλόγως τοῦ διαφέροντος, ὕπερ ἕκαστος ἔχει δι' οἰονδήποτε λόγον. †

γ' Εἶδη τῆς μνήμης.

Ἐὰν ἀκριβῶς ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀπομνημονεύουσιν οἱ διάφοροι ἄνθρωποι καὶ ἡμεῖς κατὰ τὰς διαφορούς περιστάσεις καὶ ἀναλόγως τοῦ πράγματος, ὅπερ ἔχομεν νὰπομνημονεύσωμεν, θὰ ἴδωμεν ὅτι οὔτε πάντες οἱ ἄνθρωποι οὔτε ἡμεῖς πάντοτε ἀπομνημονεύομεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.

1. Ἀπομνημονεύομεν π. χ. πολλάκις, ἀφοῦ πρῶτον καλῶς κατανοήσωμεν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰπομνημονεύσωμεν, προσέχοντες εἰς τὴν λογικὴν σειρὰν τοῦ ἀπομνημονεύεσθαι καὶ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν τῶν παραστάσεων. Ἐν τῇ ταιούτῳ τρόπῳ τοῦ ἀπομνημονεύειν ἐργάζεται τὸ λογικὸν ἢ ἡ κρίσις καὶ διὰ τοῦτο τὸ εἶδος τοῦτο τῆς μνήμης καλοῦμεν *μνήμην κριτικὴν*. Αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀμέσου ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων.

2. Ἄλλοτε ἀπομνημονεύομεν τι, διότι πολλάκις ἐπαναλαμβάνομεν κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν τὸ πρὸς ἀπομνημόνευσιν, εἴτε, διότι δὲν δυνάμεθα ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀπομνημονεύεσθαι νὰ εὑρωμεν ἐσωτερικὴν τινα σχέσιν (οὕτως ἔχει π. χ. τὸ πρᾶγμα, ὅταν θέλωμεν νὰπομνημονεύσωμεν τὰς δασυνομένας λέξεις, τὴν σειρὰν τῶν βασιλέων χώρας τινος, προσευχὴν ἢ ποίημα εἰς γλώσσαν, ἣν δὲν ἐννοῦμεν κλπ.) εἴτε διότι ἡμεῖς δὲν προσέχομεν εἰς αὐτήν. Ἐν τῇ ταιούτῃ ἀπομνημονεύσει αἱ παραστάσεις ἐπανέρχονται διὰ τῆς ἐμμέσου ἀναπλάσεως, τοῦ νόμου δηλ. τοῦ συγχρονισμοῦ ἢ τῆς διαδοχῆς, ἐργαζόμεθα δ' οὐχὶ ὡς λογικὰ καὶ κρίνοντα ὄντα, ἀλλ' ὡς *ἄψυχος μηχανή*. Διὰ τοῦτο καὶ καλοῦμεν τὴν μνήμην ταύτην *μηχανικὴν*. Ἡ μηχανικὴ μνήμη εἶναι περισσότερον ἀνεπτυγμένη κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Παῖδες ἀπομνημονεύουσι πολλάκις μικρὰ ποιήματα, χωρὶς οὐδὲν τῶν ἐνταῦθα λεγομένων νὰ ἐννοῶσι.

3. Ἄλλοτε πάλιν διὰ νὰπομνημονεύσωμεν τι κατ' οὐδέτερον τῶν ἀνωτέρω τρόπων ἐργαζόμεθα, ἀλλ' ἄλλως, φέρομεν δηλ. τὸ πρὸς ἀπομνημόνευσιν νέον εἰς σχέσιν πρὸς ἄλλο γνωστὸν μὲν ἡμῖν, οὐδεμίαν δ' ὅμως λογικὴν ἢ ἐσωτερικὴν σχέσιν ἔχον.

πρὸς αὐτό. Οὕτω δὲ καθορθούμεν διὰ τοῦ γνωστοτέρου καὶ κατ' ἀκολουθίαν εὐκολωτέρου νάπομνημονεύσωμεν καὶ τὸ ἄγνωστον.

Οὕτω π. χ. διὰ νάπομνημονεύσω τὸ σχῆμα τῆς Σικελίας παρὰβάλλω αὐτὸ πρὸς τρίγωνον, τῆς Ἰταλίας πρὸς ὑπόδημα κλπ. Ἐπειδὴ δέ, διὰ νὰ εὐρεθῶσιν αἱ ὁμοιότητες αὐται, ἀπαιτεῖται ἄγγινοιά τις, καλοῦμεν τὴν μνήμην ταύτην ἄγγινου.

Κατὰ ταῦτα βλέπομεν, ὅτι ἔχομεν τρία εἶδη μνήμης, τὴν κριτικὴν, τὴν μηχανικὴν καὶ τὴν ἀγγίνου. Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ κριτικὴ μνήμη εἶναι ἡ ἀρίστη μνήμη, διότι συνενοῖ τὰ πλείονα προσόντα τῆς ἀγαθῆς μνήμης, ἅτε οὕτω διαρκεστέρα, προθυμότερα, εὐκολωτέρα καὶ εὐρυχωροτέρα πάσης ἄλλης. Τὸ μόνον προσόν, οὐτινος στερεῖται καὶ καθ' ὃ ὑπολείπεται τῆς μηχανικῆς, εἶναι ἡ πίστις, ἣν δυνάμεθα νὰ προσδώσωμεν εἰς αὐτήν, ὅταν τὸ τελείως κατανοηθὲν ἐπαναλάβωμεν παλλάκις, ὅπως συνδέσωμεν τὰς παραστάσεις οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, τὸν νόμον πρὸ πάντων τῆς διαδοχῆς. Τοῦτο δὲ πρέπει νὰ πράττωμεν ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅταν θέλωμεν τελείως ὑπὸ πάσης ἀπόψεως νάπομνημονεύσωμέν τι.

δ'. Μνημονικοὶ τύποι.

Διὰ τῆς μνήμης διατηροῦμεν ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερον τὰς παραστάσεις, ἅς τῇ συνεργίᾳ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς αἰσθήσεως ἐκτεθῶμεθα. Παρατηρεῖται δ' ὅμως ὅτι παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις δὲν διατηροῦνται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ μετὰ τῆς αὐτῆς τελειότητος αἱ ἐκ τῶν διαφόρων αἰσθητηρίων ὀργάνων προερχόμεναι παραστάσεις, ἀλλ' ἄλλοι μὲν ἐνθυμοῦνται περισσότερο ὅ,τι εἶδον, ἄλλοι ὅ,τι εἶπον, ἄλλοι ὅτι ἤκουσαν κλπ. Διὰ τοῦτο δὲ διακρίνομεν διαφόρους μνημονικοὺς τύπους τοὺς ἐξῆς :

α') Ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες ἐνθυμοῦνται πρὸ πάντων ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον βλέπουσι. Δύνανται ὠριμημένως νὰ εἰπωσιν εἰς τίνα σελίδα καὶ τί μέρος τῆς σελίδος εὐρίσκεται τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, διατηροῦσι τὰ χρώματα μιᾶς εἰκόνος ἢ ἄλλου ἀντικειμένου, ἐνθυμοῦνται ἀκριβῶς τὴν γραφὴν τῆς λέξεως, ἣν εἶδον γεγραμμένην κλπ. Παρατηροῦμεν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τοῦτοις,

ὅτι αἱ ἐκ τῆς ὀράσεως παραστάσεις αὐτῶν εἶναι διαρκέσταται καὶ μονιμώταται, κατατάσσομεν δ' αὐτοὺς εἰς τὸν λεγόμενον **ὀπτικὸν τύπον**. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνηθέστατος.

2) Ἄλλοι πάλιν ἐνθουμοῦνται κυρίως ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἤκουσαν ἀναγινώσκει ἢ ἀπαγγέλλει μετ' ἤθους ὁ διδάσκαλος ποιήματι καὶ ἀμέσως εὐρίσκονται μαθηταὶ ἐπαναλαμβάνοντες ἀκριβῶς τοῦτο. Ἀκούουσιν ἅπασι ἄδομένου ἤσματος καὶ ἀμέσως ἐπαναλαμβάνουσιν αὐτό, μιμοῦνται μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας τὴν φωνὴν ζῆφου ἢ ἀνθρώπου κλπ. Παρὰ τούτοις τὴν μεγίστην ἰσχύον ἔχουσιν αἱ διὰ τῆς ἀκοῆς προσκτώμεναι παραστάσεις καὶ διὰ τοῦτο κατατάσσομεν αὐτοὺς εἰς τὸν **ἀκουστικὸν τύπον**.

γ) Ἄλλοι τρίτον, ἐνθουμοῦνται περισσότερο ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πολλάκις ἐπανάλαβον διὰ νὰ μάθωσι πῶς λέξις τις γράφεται πρέπει νὰ εἴπωσι τὴν γραφὴν αὐτῆς· διὰ νὰ μάθωσι τὸ μάθημα πρέπει νὰ μὴ διατρέχωσι τὰς λέξεις μόνον διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ λέγωσι τὸ ἐκάστοτε ὀρώμενον. Τούτους κατατάσσομεν εἰς τὸν **γλωσσικὸν κινήτικὸν** τύπον.

δ) Τετάρτη τέλος τάξις ἀνθρώπων ἐνθουμεῖται πρὸ πάντων ὅτι κατ' ἐπανάληψιν ἔγραψε. Συναντῶμεν π. χ. πολλάκις ἀνθρώπους, οἵτινες, διὰ νὰ εὕρωσι τὴν ὀρθὴν τῆς λέξεως γραφὴν, γράφουσι ταύτην ταχέως καὶ οὕτως ἐπιτυγχάνουσι τοῦ ὀρθοῦ. Τούτους κατατάσσομεν εἰς τὸν **γραφικὸν κινήτικὸν** τύπον.

Δὲν πρέπει δ' ὅμως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ εἰς τύπος ἀποκλείει τὸν ἄλλον. Ἄπλοι τύποι, ἦτοι ἀνθρώποι, παρ' οἷς τὸ ἓν μόνον εἶδος τοῦ περιεστάναι παρατηρεῖται σαφῶς, εἶναι σχετικῶς σπάνιοι, πλεονάζουσι δ' οἱ **ἀνάμικτοι τύποι**. Οὕτω π. χ. ὁ ἀκουστικὸς τύπος εἶναι συγχρόνως καὶ κινήτικος. Καθαρῶς κινήτικοὶ τύποι εὐρίσκονται κατ' ἐξαιρέσιν, ὁ δὲ πάντων συνηθέστατος τύπος εἶναι ὁ **ἀκουστικὸς κινήτικος**.

Ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τῶν τύπων, εἰς οὓς ἀνήκουσιν οἱ μαθηταὶ μίᾳ τάξεως, εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν διδάσκαλον, ὅπως καταλλήλως ρυθμίξῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Πάντως δ' ὅμως, ἐὰ μὴ δόνηται νὰ διακρίνῃ ἀκριβῶς τοὺς διαφόρους τῶν μαθητῶν τύπους, πρέπει, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τῶν αὐτῶν, νὰ διδάσκη κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἱκανοποιῶνται πάντες οἱ τύποι.

Ἄλλως πολλοὶ μαθηταί, παρὰ τὴν καλὴν διάθεσιν τῶν, οὐδὲν θὰ κατορθώσι διὰ τὸν ἀκατάλληλον τῆς διδασκαλίας τρόπον.

✦ § 13. ΦΑΝΤΑΣΙΑ

α) Φύσις καὶ εἶδη τῆς φαντασίας.

Δὲν συμβαίνει δ' ὅμως πάντοτε νάναπλάττωνται αἱ παραστάσεις πιστῶς καὶ τελείως. Πολλῶ μᾶλλον παρατηροῦμεν, ὅτι πλειστάκις αἱ εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν ἐπανερχόμεναι παραστάσεις εἶναι πολὺ μεταβεβλημέναι καὶ δὴ τοσοῦτον, ὥστε δυσκολεῦεται τις πολλάκις νὰ πιστεύσῃ, ὅτι εἶναι αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς ἐν τῇ συνειδήσει πρότερον ὑπαρχούσας. Τὴν τοιαύτην μεταβεβλημένην ἀνάπλασιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν φαντασίαν. Ἡ μεταβολὴ δ' αὕτη δύναται νὰ γίνῃ ἢ διὰ προσθέσεως ἄλλων μελῶν εἰς τὰς ἀναπλαττομένας παραστάσεις ἢ δι' ἀφαιρέσεως ἢ διὰ προσθέσεως ἅμα καὶ ἀφαιρέσεως καὶ διὰ τοῦτο διακρίνομεν τρία διάφορα τῆς φαντασίας εἶδη, περὶ ὧν ἔσται ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ λόγος.

1. Προσθετικὴ ἢ ἐπιδιοριστικὴ φαντασία. Μεταβαίνω δι' ἀτμοπλοίου ἀπὸ τὴν πατρίδα μου εἰς τι μέρος, καθ' ὁδὸν καταλαμβάνομαι ὑπὸ τρικυμίας· ἀφικόμενος εἰς τὸ τέρμα τοῦ ταξιδίου διηγῶμαι τὰ κατὰ τὴν τρικυμίαν καὶ λέγω, ὅτι τὰ κύματα ἦσαν ὀφθαλὰ ὡς ὄρη, ὅτι τὸ πλοῖον κατήρχετο εἰς τὴν ἄβυσσον κλπ. Πάντως τὰ πράγματα δὲν συνέβησαν αὐτως, ἀλλ' ἐγὼ ἀναπλάττων τὰς παραστάσεις, ἅς ἔχω ἐκ τῆς τρικυμίας, προσθέτω εἰς ταύτας ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ καὶ νέα μέλη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συμβαίνει πλειστάκις ἐν τε τῇ πρακτικῇ βίῃ καὶ τῇ λογοτεχνίᾳ, ἰδίᾳ τῇ ἐπικῇ καὶ τῇ δραματικῇ ποιήσει. Τὴν φαντασίαν ταύτην, καθ' ἣν ἀναπλάττομεν προσθέτοντες νέα μέλη, καλοῦμεν **προσθετικὴν ἢ ἐπιδιοριστικὴν φαντασίαν.**

2. Ἀφαιρετικὴ φαντασία. Πολλάκις δ' ὅμως συμβαίνει καὶ ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Μελετῶ π. χ. στοιχεῖόν τι τῶν ποιημάτων τοῦ Ὁμήρου καὶ εἶτα διηγῶμαι δι' ὀλίγων τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀγαγνωσθέντος, λέγων μόνον τὰ κύρια σημεῖα, παραλείπων δὲ τὰ ἐπουσιώδη. Ἐν τῷ παραδείγματι τούτῳ βλέπομεν, ὅτι ἀναπλάττομεν σειρὰν παραστάσεων ἀφαιροῦντες μέλη τινὰ αὐτῆς. Τὴν τοιαύτην φαντασίαν καλοῦμεν **ἀφαιρετικὴν φαντασίαν.**

3. Ἄλλοτε πάλιν ἀναπλάττοντες σειρὰν παραστάσεων μέλη μὲν τιν' αὐτῆς προσθέτομεν, ἄλλα δ' ἀφαιροῦμεν. Τοῦτο συμβαίνει ἰδίᾳ ἐν τοῖς παραμυθίοις καὶ ταῖς μυθολογικαῖς μορφαῖς, ταῖς πλασθεῖσαις κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ τε Ἑλληνικοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, τοῖς Κενταύροις π. χ., τῇ Χιμαιρᾷ τῇ Σφιγγί κλπ. Τὴν φαντασίαν ταύτην καλοῦμεν *συνδυαστικὴν φαντασίαν*.

Ὅπως λοιπὸν ἔχομεν τρία τῆς μνήμης εἶδη, οὕτως εὐρίσκομεν καὶ τριῶν εἰδῶν φαντασίαν, τὴν *προσθετικὴν*, τὴν *ἀφαιρετικὴν* καὶ τὴν *συνδυαστικὴν*.

Ἐν τῇ προσθετικῇ καὶ τῇ συνδυαστικῇ φαντασίᾳ ἀναπλάττοντες σειρὰν παραστάσεων προσθέτομεν καὶ νέα μέλη. Ἐξεταστέον νῦν ποῦ τὰ νέα ταῦτα μέλη εὐρίσκονται, δημιουργοῦνται δηλ. ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῆς φαντασίας ἢ εὐρίσκονται ἐν τῇ συνειδήσει, ἀπλῶς δὲ κατ' ἄλλον ἢ ἐκεῖ τρόπον συνδυάζονται ὑπὸ τῆς φαντασίας; Περὶ τοῦτου θὰ διδάξῃ ἡμᾶς ἡ ἐξῆς ἔρευνα.

Ἐάν παρατηρήσωμεν ἀκριδέστερον τὸ ἐκάστοτε προτιθέμενον, θα ἴδωμεν, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀπλῶς νέον. Καὶ ἐγὼ πρὸ τοῦ ταξιδίου μου εἶδον ὄρη καὶ ἀβύσσους καὶ ὁ ποιητὴς τῶν παραμυθίων, ὅστις ἐμφανίζει ἡμῖν δένδρα καὶ ζῶα διαλεγόμενα, σκεπτόμενα, δρῶντα, εἶδεν ἀνθρώπους ἔχοντας τὰς ἰδιότητες ταύτας καὶ ὁ πρῶτος φαντασθεὶς τὴν χιμαιρὰν εἶχεν ἴδει πρότερον λέοντα, αἶγα, δράκοντα καὶ εἶχεν ἀποκτήσει τὰς ἐξ αὐτῶν παραστάσεις. Εὐρίσκονται ἄρα ἤδη ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν τὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἅτινα παραλαμβάνουσα ἐκεῖθεν ἡ φαντασία συνδυάζει καταλλήλως κατ' ἄλλον τρόπον καὶ ἐμφανίζει ἡμῖν προΐοντα νέα μόνον κατὰ τὴν μορφήν, οὐχὶ δὲ καὶ κατὰ τὴν ὕλην. Δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν τὴν φαντασίαν πρὸς τὸν ξυλλοργόν, ὅστις ἔχει ἐν τῇ ἀποθήκῃ αὐτοῦ διάφορα ξύλα, παραλαμβάνων δὲ ταῦτα καὶ καταλλήλως ἐπεξεργαζόμενος καὶ συνδυάζων κατασκευάζει ἐκ τοῦ τοιοῦτου ἢ τοιοῦτου συνδυασμοῦ πολλὰ καὶ ποικίλα ἐπιπλα, χωρὶς νὰ δύναιτο αὐτὸ τὸ ξύλον νὰ κατασκευάσῃ.

Διὰ τοῦτο λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ φαντασία, ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ὕλην εἶναι δεδεσμευμένη, ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν μορφήν, τὸ εἶδος εἶναι ἐλευθέρα.

† β' Σπουδαιότης τῆς φαντασίας.

Ἀνωτέρω τοῦ λόγου ὄντος περὶ μνήμης, ἐτονίσαμεν τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς εἰπόντες, ὅτι ἡ μνήμη εἶναι ἡ βάσις καὶ ὁ θεμέλιος λίθος τῆς προόδου τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ δύναμις δ' ὅμως τῆς μνήμης θὰ ἦτο πολὺ μικρά, ἐὰν μὴ προσετίθετο εἰς ταύτην καὶ ἡ ἰκανότης τῆς κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους συνδυασμοὺς ἀναπλάσεως καὶ συνδέσεως τοῦ ἐν τῇ συνειδήσει εὑρισκομένου θησαυροῦ τῶν παραστάσεων. Ὅσον πλουσία καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀποθήκη τοῦ τεχνίτου, οὗτος οὐδὲν καταρθοῖ, ἐὰν μὴ ἔχη τὴν εἰδικότητα τῆς καταλλήλου ἐπεξεργασίας, τοῦ καταλλήλου συνδυασμοῦ τοῦ ὀλικοῦ τούτου. Διὰ λεπτομερεστέρας τοῦ πράγματος ἐξετάσεως δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν τελειότερον τὴν σπουδαιότητα ταύτην τῆς φαντασίας.

1. Ἐν τῷ σχολείῳ οὐδέποτε θὰ ἠδύνατο ὁ παῖς νὰ κτήσῃται σαφεῖς ἐποπτείας τῶν ἀντικειμένων καὶ γεγονότων, ἅτινα δὲν ὑποπίπτουσιν εἰς τὴν κατ' αἴσθησίν ἀντιλήψιν αὐτοῦ, ἐὰν μὴ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιῇ καὶ συνδυάζῃ καταλλήλως τὰς μερικὰς παραστάσεις τῶν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ ἐποπτειῶν. Σύντομά τινα παραδείγματα θάποδειξωσι τοῦτο. Διδάσκομεν περὶ ζῴου τινὸς ἢ φυτοῦ ξένης χώρας, ἔστω π. χ. περὶ κάστορος, καὶ λέγομεν, ὅτι ἕκαστος τῶν ποδῶν αὐτοῦ ἔχει πέντε δακτύλους, ὅπως καὶ οἱ πόδες τοῦ κύνος, οἱ δάκτυλοι τῶν ὀπισθίων ποδῶν συνδέονται διὰ νηριτικῶν μεμβρανῶν, ὅπως οἱ τῆς νήσσης, καὶ ὅτι ἅπαντες οἱ πόδες ἔχουσιν ἰσχυροὺς ὄνυχας, ὅπως οἱ πόδες τοῦ τρόχου. Οὕτως ἀνακαλοῦνται εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν παιδῶν αἱ μερικαὶ παραστάσεις, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται αἱ ἐποπτείαὶ κύνων, νήσσης, τρόχου, ἃς ἐκτήσαντο οὗτοι ἐκ τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως, καὶ καθίσταται σαφές τὸ διδασκόμενον ἀναλόγως πράττομεν καὶ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, τῇ Γεωγραφίᾳ, τῇ Ἀναγνώσει κλπ.

2. Ἐν τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ ἐὰν θελήσωμεν ἀκριβῶς νὰ ἐννοήσωμεν πᾶν ὅ,τι βλέπομεν καὶ ἀκούομεν, πρέπει νὰ ζητήσωμεν τὴν βοήθειαν τῆς φαντασίας. Ἄς ὑποθέσωμεν ὅτι διηγείται τις ἡμῖν ἢ ἀναγινώσκομεν περὶ μιᾶς συμπλοκῆς, περὶ φόνου, μάχης, τρικυμίας κλπ. Εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ἐννοήσωμεν ταῦτα, ἐὰν μὴ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν συνειδητὴν ἡμῶν τὰς μερικὰς

παραστάσεις τῶν ἐποπειῶν, ἅς ἔχομεν ἤδη, καὶ συνδυάσωμεν ταύ-
 τας καταλλήλως. Τοῦτο δὲ κατορθοῦται πολλάκις τόσον τελείως καὶ
 αἰ ἐντεῦθεν προερχόμεναι φανταστικάι εἰκόνες εἶναι τόσον σαφείς,
 ὥστε πολλάκις νομίζομεν, ὅτι ἡμεῖς διὰ τῶν ἰδίων αἰσθήσεων τὰ
 πράγματα ταῦτ' ἀντελήφθημεν. Βεβαίως εἰς τοῦτο συντείνει πλεί-
 στον ὁ τρόπος, καθ' ὃν τὰ γεγονότα ἐκτίθενται, οὐχ ἥττον μεγί-
 στην σημασίαν κέκτηται διὰ τὸ προκείμενον ζήτημα καὶ ἡ τελει-
 ότης, μεθ' ἧς ἡ φαντασία τοῦ ἀναγνώστου ἢ ἀκροατοῦ χρησιμοποιεῖ
 καὶ συνδυάζει τὰς ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ παραστάσεις.

3. **Ἐν ταῖς ἐπιστήμασι ἡ φαντασία εἶναι πολλῶ σπου-
 δαιότερα ἢ ὅσον ὁ κόσμος συνήθως νομίζει.** Ἡ μελέτη τῆς Ἱστο-
 ρίας καὶ τῶν συναφῶν ταύτῃ ἐπιστημῶν ἀπαιτεῖ, ὅπως ἐπιτύχη,
 τὴν συνεργασίαν τῆς φαντασίας. Ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ προσπα-
 θήσῃ, ὅπως ἐκ τῶν εἰς τὴν διαθεσὴν του πηγῶν σχηματίσῃ σαφῆ
 εἰκόνα τῶν παρωχημένων ἐποχῶν, διότι ἄλλως ἡ γνώσις αὐτοῦ πα-
 ραμένει ἄψυχος καὶ νεκρά, τοῦτο δ' ὅμως θὰ κατορθωθῇ διὰ τῆς
 φαντασίας. Ὁ ἀσχολούμενος ἐπιπερὶ τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας, αἵ-
 τινες, ὡς θετικαὶ ἐπιστήμαι, φαίνονται οὐδενὸς ἄλλου ἢ τῆς παρα-
 τηρήσεως χρήζουσαι, δεῖται καὶ τῆς συνεργίας τῆς φαντασίας.
 Αὐτὴ ἡ διάταξις σειρᾶς πειραμάτων, ἧτις ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξακρι-
 βώσῃ ὠρισμένα ζητήματα καὶ νὰ λύσῃ ἀπορίας, ἀπαιτεῖ πρὸ παν-
 τὸς ἄλλου νὰ ἔχωμεν ἐν νῷ σαφῆ εἰκόνα καὶ τῶν διὰ τὰ πειρά-
 ματα μηχανημάτων καὶ τῶν πιθανῶν ἀποτελεσμάτων, ὅπερ ἀδύνα-
 τον ἄνευ τῆς φαντασίας. Δυνάμεθα δ' ἐν γένει νὰ εἴπωμεν, ὅτι
 πᾶσαι αἰ ἐπιστημονικαὶ ἀνακαλύψεις, ἐφ' ὅσον αὐταὶ δὲν εἶναι
 ἀποτέλεσμα συμπτώσεως ἀπλῆς, ὑπῆρχον ἤδη, ἐν ταῖς γενικαῖς
 γραμμαεῖς, ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ἐφευρετῶν πρὸ τῆς λογικῆς συστη-
 ματοποιήσεως καὶ δικαιολογίας αὐτῶν. Διηγούνται, ὅτι ὁ μέγας
 Ἄγγλος φυσικὸς Νεύτων ἐκ τῆς πτώσεως μήλου ἀνεκάλυψε τὸν
σπουδαιότατον νόμον τῆς ἑλξεως τῶν σωμάτων. Ἐὰν τοῦτο
 εἶναι ἀληθές, πρέπει νὰ θαυμάσωμεν, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ τὴν
 πλουσίαν τοῦ ἀνδρὸς φαντασίαν. Εὐθύς ὡς εἶδεν ὁ Νεύτων τὸ μήλον
 νὰ πίπτῃ ἐπὶ τῆς γῆς, διέγνω τὴν ὁμοιότητα, ἧτις ὑπάρχει μεταξὺ
 τοῦ φαινομένου τούτου καὶ τῆς ἑλξεως πάντων τῶν ἐν τῷ ἡλιακῷ
 ἡμῶν συστήματι εὐρισκομένων πλανητῶν ὑπὸ τοῦ ἡλίου, πάραυτα
 δὲ θὰ ἐσχηματίσθῃ ἐν αὐτῷ διὰ τῆς φαντασίας τοιαύτη εἰκὼν

τοῦ ἡλιακοῦ ἡμῶν συστήματος, ἦν οὐδεὶς πρὸ αὐτοῦ ἐκτίσατο, μόνον δὲ μετὰ τοῦτο προσέβη οὗτος εἰς τὴν λογικὴν δικαιολογίαν τῆς παρατηρηθείσης ἀληθείας.

4. Ἀδιαφιλονίκητος προσέτι εἶναι ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς φαντασίας ἐν τῇ τέχνῃ. Ὁ Φειδίας π. χ. οὐδέποτε εἶδεν ἄνθρωπον, ὅστις ἦτο ἀκριβῶς τοιοῦτος, οἷον ἀπεικόνισε τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ Δία, οὐδ' ὁ Πραξιτέλης γυναῖκα κατὰ πάντα ὅμοιαν τῇ Κνιδίᾳ κληθείσῃ Ἀφροδίτῃ ἢ ἔφηβον ὅμοιον τελείως τῷ ἐν Ὀλυμπίᾳ εὐρεθέντι ἀγάλματι τοῦ Ἑρμοῦ. Ἄλλ' ἀμφότεροι ἔλαβον πάντως ἐκ τῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν, νέων, οὓς καθ' ἐκάστην ἐδύλεπον, ἐν καταλλήλῳ συνδυασμῷ, τα μερικὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐνόμιζον καταλληλότατα διὰ τὴν *ιδέαν*, ἣν ἤθελον νάποτυπώσωσι, καὶ τοῦτο κατώρθωσαν διὰ τῆς *συνδυαστικῆς φαντασίας*.

5. Διὰ τῆς φαντασίας τέλος τὸ μὲν ἀπαλλαττόμεθα τῶν καθ' ἐκάστην λυπῶν πλάττοντες εἰκόνας περὶ ὀλβιωτέρου μέλλοντος καὶ οὕτω παραθαρρυνόμενοι ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ βίου καὶ ὡς ἄτομα καὶ ὡς ἔθνος, τὸ δὲ προφυλαττόμεθα πολλῶν κινδύνων, οὓς ἐκ μερικῶν τινῶν φαινομένων (νεφῶν π. χ., τρικυμίας, βροῦματος ἄερος κλπ.) προμαντεύομεν καὶ πειρώμεθα διὰ διαφόρων μέσων νάποφύγωμεν.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω βλέπομεν τίνα σημασίαν κέκτηται ἡ φαντασία, διεπομένη ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, διὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον ἐν γένει τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὸ ἀνωτέρω καὶ νὰ εἴπωμεν δι' ὀλίγων τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ ἤγαγεν ἡμᾶς ἡ ἔρευνά αὕτη, θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ φαντασία ἔχει *μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὰς πνευματικὰς ἐποπτείας ἐν γένει*, ἐν ᾗ ἡ *μνήμη διὰ τὰς αἰσθητικὰς*. †

X § 14. Η ΠΡΟΣΛΗΨΙΣ Η ΑΦΟΜΟΙΩΣΙΣ

Ποιοῦμενοι λόγον περὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων εἶπομεν ὅτι αἱ τὸ πρῶτον εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἐρχόμεναι παραστάσεις ἐπαναφέρουσιν εἰς αὐτὴν ἄλλας προγενεστέρας, πρὸς ἃς εὐρίσκονται εἰς ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν σχέσιν. Ἀναπλαττόμεναι δ' ὅμως αἱ παλαιότεραι παραστάσεις δὲν μένουσιν, οὕτως εἰπεῖν, ἀπαθεῖς καὶ ἀργοὶ πρὸς τὰς νέας, ἀλλὰ προσλαμβάνουσαι ταύτας

ἀφομοιοῦσι πρὸς ἑαυτάς. Τὴν ψυχικὴν ταύτην ἐνέργειαν, καθ' ἣν παραστάσεις τινὲς ἀφομοιοῦσι πρὸς ἑαυτάς ἄλλας, καλοῦμεν **πρόσληψιν** ἢ **ἀφομοίωσιν** καὶ τὰς μὲν τὴν ἀφομοίωσιν ἐνεργούσας παραστάσεις καλοῦμεν **προσλαμβανούσας** ἢ **ἀφομοιούσας**, τὰς δὲ τὴν ἀφομοίωσιν πασχούσας **προσλαμβανόμενας** ἢ **ἀφομοιούμενας** παραστάσεις. Τῆς προσλήψεως διακρίνομεν πέντε εἴδη:

1. **Τὴν ταυτίζουσαν**, ὅταν ἀντικειμενόν τι ἀναγνωρίζωμεν ὡς τὸ αὐτὸ πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ πρότερον ἀντελήφθημεν. Ἀκούω π. χ. ἀνθρώπου τινὸς ἄδοντος· ἡ παράστασις τῆς φωνῆς αὐτοῦ εἰσερχομένη εἰς τὴν συνείδησίν μου ἀναπλάττει τὴν αὐτὴν παράστασιν, ἣν πρότερόν ποτε ἐκτηράμην, ταυτίζεται μετ' αὐτῆς καὶ οὕτως ἐγὼ ἀναγνωρίζω ὅτι ἡ φωνὴ αὕτη εἶναι τοῦ φίλου μου Α.

2. **Τὴν ὑπάγουσαν**, ὅταν ἀντικειμενόν τι ὑπάγωμεν ὅψ' ὠρισμένον γενικόν. Οὕτω π. χ. βλέπων πτηνόν, ἔχον μεταξὺ τῶν δακτύλων νηκτικὰς μεμβράνας, λέγω ὅτι τὸ πτηνόν τοῦτο εἶναι νηκτικόν, βλέπων κρανίον ζῴου τινός, κατανοῶ ὅτι τὸ ζῷον, εἰς ὃ τὸ κρανίον τοῦτο ἀνήκει, εἶναι σαρκοφάγον ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν ὀδόντων.

3. **Τὴν αἰτιολογοῦσαν**, ὅταν ἐκ τῆς αἰτίας εὐρίσκωμεν τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος τὴν αἰτίαν. Συναντῶν καθ' ὁδὸν ἄνθρωπον πενήτηροῦντα ἀμέσως ἐννοῶ ὅτι συγγενῆς τις αὐτοῦ ἀπέθανε, βλέπων φίλον μου ὠχρὸν καὶ καχεκτικόν ἐννοῶ, ὅτι πρὸ ὀλίγου ἦτο ἀσθενῆς.

4. **Τὴν συμπληροῦσαν**, καθ' ἣν τὴν νῦν ἀντίληψιν συμπληροῦμεν διὰ παλαιῶν παραστάσεων. Βλέπω π. χ. μακρόθεν πλοῖον ἐρχόμενον, χωρὶς νὰ δύναμαι ν' ἀντιληφθῶ τί πλοῖον εἶναι, ἐξ ὀλίγων δ' ὅμως παρατηρήσεων, τοῦ σχήματος π. χ., λευκῆς γραμμῆς περιθεούσης τὸ σκάφος αὐτοῦ, τούτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ χρώματος, ἐννοῶ ποῖον εἶναι τὸ ἀτμοπλοῖον τοῦτο συμπληρῶν διὰ τῶν παραστάσεων, ἃς ἔχω ἐκ προτέρας τοῦ ἀτμοπλοίου τούτου ἀντιλήψεως, τὴν νῦν ἀντίληψιν.

5. **Τὴν διορθοῦσαν**, καθ' ἣν τὴν νῦν ἀντίληψιν διορθοῦμεν διὰ παλαιῶν παραστάσεων· ἰστάμενος ἐπὶ λόφου παρατηρῶ περὶ τὸν ὀρίζοντα· ἐκεῖ φαίνεται ὅτι ὁ οὐρανὸς ἄπτεται τῶν ὀρέων, τῶν θαλασσῶν κλπ., ἐγὼ δ' ὅμως παρὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην εἶμαι

βέβαιος, ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω, διότι ἄλλοτε μεταβάς εἰς ἕν τῶν σημείων τούτων εἶδον ὅτι οὐδόλως τοῦτο εἶναι ἀληθές.

Ἐάν ἀκριβέστερον ἐξετάσωμεν τῶνωτέρω παραδείγματα, θά ἴδωμεν ὅτι εἰς πάντα ταῦτα ἡ ἀφομοίωσις ἐγένετο διὰ τούτου, ὅτι ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ὑπῆρχον παραστάσεις συγγενεῖς πρὸς ταύτας, ἄς νῦν κτώμεθα. Ἐάν τοιαῦτα παραστάσεις μὴ ὑπῆρχον, ἡ ἀφομοίωσις θά ἦτο ἀδύνατος. Συμπέρασμα τούτου εἶναι ὅτι, ὅπως ἐπιτύχη ἡ ἀφομοίωσις, πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις. Ὅσα δὲ τελειότεραι καὶ σαφέστεραι εἶναι αὗται, τοσοῦτω τελειότερα εἶναι καὶ ἡ ἀφομοίωσις. Ὅταν δὲν ὑπάρχωσι τοιαῦτα συγγενεῖς παραστάσεις ἡ ἀφομοίωσις εἶναι ἀδύνατος.

Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ οἱ διδάσκαλοι φροντίζουσι πρὸ πάσης διδασκαλίας τοῦ νέου νὰ ἐπαναφέρωσιν εἰς τὴν συνειδησίην τῶν μαθητῶν πάσας τὰς συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις.

Δὲν συμβαίνει ὅμως πάντοτε, αἱ παλαιότεραι παραστάσεις νὰ φομοιωθῶσι τὰς νεωτέρας· ἐνίοτε παρατηρεῖται καὶ τὸ ἀντίθετον. Παις ὢν εἶχον ἀκούσει τὴν φράσιν *ἀντλεῖν εἰς λίθον Δαναίδων* ταύτην ἐνετύπωσα μὲν ἐν ἐμοί, δὲν ἠδυνάμην δ' ὅμως νὰ ἐνοήσω τὴν σημασίαν αὐτῆς· ὅτε μετὰ ταῦτ' ἀνέγνωσα τὰ κατὰ τὸν σχετικὸν μῦθον, κατενόησα διὰ τούτου τὴν προτέραν παράστασιν. Τὴν τοιαύτην ἀφομοίωσιν καλοῦμεν, ἅτε ἀφομοιούμενου τοῦ ἐν ἡμῖν ὄντος, *ἐσωτερικὴν*, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προτέραν, ἣν *ἐξωτερικὴν* ὀνομάζομεν, ἅτε ἀφομοιούμενου τοῦ ἐξωθεν προσερχομένου.

Μετὰ τῶνωτέρω δυνάμεθα νῦν νὰ δώσωμεν καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς ἀφομοιώσεως. *Ἀφομοίωσις εἶναι ἡ διὰ τοῦ νοῦ προσοικειώσις τοῦ ἀγνώστου*. Γίνεται δ' ἄλλοτε μὲν ἀφ' ἑαυτῆς, ἄνευ ἡμετέρου κόπου καὶ δαπάνης χρόνου, ὅποτε καλοῦμεν αὐτὴν *παθητικὴν*, ἄλλοτε δ' ὅμως μετὰ κόπου καὶ δαπάνης χρόνου, ὅτε καλοῦμεν αὐτὴν *ἐνεργητικὴν*. Μαθητὴς τις π. χ. βλέπων πρότασιν διὰ τοῦ ὅπως εἰσαγομένην δὲν δύναται ἀμέσως νὰ εἴπῃ τί πρότασις εἶναι, ἀλλ' ἔχει ἀνάγκην νὰ ἐξετάσῃ πῶς αὕτη ἐκφέρεται καὶ πόθεν ἐξαρτᾶται διὰ νὰ δώσῃ τὴν ὀρθὴν ἀπάντησιν.

 § Η 15. ΠΡΟΣΟΧΗ

1. Κάθημαι ἐν τῷ δωματίῳ μου καὶ μελετῶ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Αἴφνης ἀκούω πυροβολισμοῦ τινός. Τί συμβαίνει τότε : Πάραυτα αἰ ἐν τῇ συνειδήσει μου εὐρισκόμεναι παραστάσεις ἐπισκοτιζονται, καταλαμβάνει δ' αὐτὴν ἡ τοῦ πυροβολισμοῦ, εἰς τὴν ἀσχολοῦμαι σκεπτόμενος ἐπὶ πολὺ τὰ κατ' αὐτόν· ἄλλως δύναιμι νὰ εἶπω, ὅτι ἡ προσοχή μου ἅπασα στρέφεται εἰς τὸν πυροβολισμὸν ἀποσπωμένη τῆς Ἱστορίας. Ὅμοιον συμβαίνει καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἰσχυρὰν κατ' αἴσθησιν ἐντύπωσιν, ὅταν κεντήσῃ π. χ. τὴν χεῖρα ἡμῶν μέλισσά τις, αἰσθανθῶμεν τὴν ὁσμὴν καιομένου ὑψάσματος, ἀκούσωμεν αἰοιδῶν ἀδόντων τὸν ἐθνικὸν ὕμνον κλπ., ἡ προσοχή ἡμῶν ἀποσπωμένη τοῦ θέματος, περὶ ὃ τῶς ἡσχολεῖτο, στρέφεται ἅπασα πρὸς τὴν ἰσχυρὰν ταύτην κατ' αἴσθησιν ἐντύπωσιν.

2. Περιπατῶ εἰς τὴν φαληρικὴν ἀκτὴν μετὰ φίλου μου συζητῶν περὶ φλέγοντός τινος ζητήματος· αἴφνης διέρχεται πρὸ ἐμοῦ Κινέζος φέρων τὴν ἰδιόρρυθμον τῆς Σινικῆς στολήν, ἀμέσως λησμονῶ τὸ θέμα, περὶ οὗ τῶς ἐγένετο λόγος, αἰ δὲ σχετικαὶ παραστάσεις τελείως ἐξαφανίζονται, καταλαμβάνουσιν τὴν ἄρχουσαν ἐν τῇ συνειδήσει θέσιν τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν νέαν ἀντίληψιν. Ἐνταῦθα τὸ προσελκύσαν τὴν προσοχὴν μου εἶναι τὸ νέον.

3. Καθ' ὃν χρόνον παραδίδει ὁ διδάσκαλος μαθηματικά, κυριαρχοῦσιν ἐν τῇ ἐμῇ συνειδήσει αἰ πρὸς τὸ διδασκόμενον σχετικαὶ παραστάσεις, πάσης ἄλλης ἐπισκοτιζομένης. Ἀπροσδοκῆτως ὅμως ἀκούω συμμαθητοῦ ἄδοντος σιγαλῇ τῇ φωνῇ γνωστὸν μου ἄσμα· ἡ ἀπροσδόκητος αὕτη ἐντύπωσις ἀπομακρύνει τῆς συνειδήσεώς μου πάσας τὰς τῶς ἐν αὐτῇ κυριαρχούσας παραστάσεις, καταλαμβάνει δ' αὕτη τὴν θέσιν ἐκείνων. Τὸ ἐνταῦθα προκαλέσαν τὴν προσοχὴν εἶναι ἡ ἀπροσδόκητος ἐντύπωσις.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγομεν τὰ ἐξῆς δύο συμπεράσματα :

α') Ὅτι ἡ προσοχή διεγείρεται ὑπὸ ἰσχυρῶν κατ' αἴσθησιν, νέων καὶ ἀπροσδοκῆτων ἐντυπώσεων.

β') Ὅτι προσοχή καλεῖται ἡ κατεϋθύνσις τῆς συνειδήσεως εἰς ὠρισμένην παράστασιν ἢ ομάδα παραστάσεων.

Τὴν προσοχὴν ταύτην, ἣτις γεννᾶται ἐξ ἰσχυρῶν κατ' αἴσθησιν

νέων και ἀπροσδοκῆτων ἐντυπώσεων καλοῦμεν *ἀρχικὴν* προσοχήν, διότι εἶναι ἡ πρώτη παρά τοῖς παισὶν ἐμφανιζομένη. Παρά ταύτην δ' ὅμως τὴν προσοχήν παρατηρεῖται καὶ ἑτέρα καθ' ἕτερον τρόπον γεννωμένη. Παρατηροῦμεν δηλ., ὅτι προσέχομεν κυρίως κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος, ἐν τινι διαλέξει κλπ., ὅταν γίνηται λόγος περὶ πραγμάτων, ἅτινα ἐν μέρει γνωρίζομεν, ὧν ἄρα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν προσλαμβάνουσαι παραστάσεις. Προσέχω εἰς μίαν διάλεξιν, ἐν ἣ ἐκτίθεται γεγονός τι ἱστορικὸν ἀναφερόμενον εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ γνωστὸν μοι πρόσωπον, εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γνωστὴν μου περίοδον τῆς Ἱστορίας, εἰς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν γνωστὸν μοι τόπον. Ἐὰν ὅμως ἐν τῇ διαλέξει ταύτῃ γίνηται λόγος περὶ διατάξεώς τινος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου ἢ περὶ τῆς προελεύσεως καὶ ἀναπτύξεως τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ μικροβίου ἢ περὶ τινος φαινομένου ἐν τῇ γλώσσει τῶν ἀρχαίων Ἰνδῶν δὲν δύναμαι νὰ προσέξω ἢ τὸ πολὺ θὰ κατορθώσω τοῦτο μετὰ πολλοῦ κόπου. Τὴν προσοχήν ταύτην, ἥτις γεννᾶται τῇ βοήθειᾳ τῶν ἐν τῇ συνειδήσει εὗρισκομένων προσλαμβανουσῶν παραστάσεων, καλοῦμεν *ἀφομοιοῦσαν* ἢ *πνευματικὴν προσοχήν*.

Τὴν προσοχήν, ἥτις γεννᾶται κατὰ τινὰ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων τρόπων, οὕτως εἰπεῖν, ἀφ' ἑαυτῆς, ἀνευ ἐσκευμένης ἐνεργείας ἡμῶν καλοῦμεν *ἀκουσίαν* προσοχήν· πολλάκις δ' ὅμως προσέχομεν εἰς τι, χωρὶς νὰ ὑπάρχη οὐδεὶς τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ὄρων, ἀλλὰ διότι ἡμεῖς ἐπιβαλλόμεθα εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς δι' οἰονδήποτε λόγον, πρὸς ἀπόκτησιν π. χ. βαθμοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν ἐπιπλήξεως, τιμωρίας κλπ. Τὴν προσοχήν ταύτην καλοῦμεν *ἐκουσίαν* προσοχήν.

Ἡ προσοχὴ ἐν γένει συνοδεύεται ὑπὸ κινήσεων, αἵτινες σκοπὸν ἔχουσι νὰ δξύνωσι τὴν αἴσθησιν, ἥς ἐκάστοτ' ἔχομεν ἀνάγκην, ἢ νὰ ἀπομακρύνωσι τὰ διὰ τὴν ἀκριβεστέραν καὶ τελειότεραν προσοχήν ἐνοχλοῦντα ἡμᾶς. Ὄταν π. χ. θέλωμεν νὰ προσέξωμέν που διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, παρατηροῦμεν ἀσκαρδαμυκτὶ τὸ ἀντικείμενον, καὶ ὅταν θέλωμεν τελειότερον νὰ ἀκούσωμεν, κινούμεν καταλήλως τὴν κεφαλὴν. Αἱ κινήσεις αὗται μετὰ τινὰ χρόνον ἐπιφέρουσι καταπόνησιν τοῦ ἐκάστοτε χρησιμοποιουμένου αἰσθητηρίου ὄργανου.

α) Φύσις τοῦ διαφέροντος

Συγγενές τῇ προσοχῇ εἶναι τὸ **διαφέρον** καὶ μάλιστα οὕτως συγγενές, ὥστε ὑπὸ τοῦ πολλοῦ κόσμου συγγέεται ταύτῃ· ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ ἴδωμεν κατὰ τί τὸ διαφέρον καὶ ἡ προσοχὴ διακρίνονται ἀλλήλων· κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τί καλεῖται διαφέρον

Ἐάν τις τις, κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας εἶναι προσηλωμένος ὅπως εἰς ταύτην, εὐρισκομένων ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ μόνον τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ μάθημα τοῦτο παραστάσεων, λέγομεν ὅτι ἔχει προσοχὴν. Πολλὰκις δ' ὅμως παρατηρεῖται, ὅτι μαθητῆς τις δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ νὰ προσέχη κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας εἰς ταύτην, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ παραμένουσι κυριαρχοῦσαι ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ αἰ σχετικαὶ παραστάσεις· διαρκῶς σκέπτεται τοὺς ἥρωας καὶ τὰς πράξεις, περὶ ὧν ἤκουσε νὰ γίνηται λόγος, ἀσχολεῖται περὶ αὐτούς, ζητεῖ νὰ εὕρη ἐκτενέστερα ἱστορικὰ βιβλία λεπτομερέστερον ἐκτιθέμενα τὰ πράγματα, ἅτινα μελετᾷ, πολλάκις μάλιστα καὶ ἐπισκέπτεται τοὺς τόπους, ἐν οἷς τὰ γεγονότα ἐξετυλίχθησαν. Περὶ τοῦ μαθητοῦ τούτου λέγομεν ὅτι **ἔχει διαφέρον διὰ τὴν Ἱστορίαν**. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον θὰ εἴπωμεν περὶ τινος, ὅτι ἔχει διαφέρον διὰ τὴν Φυσιγνωσίαν, τὴν Ἱχθυογραφίαν κλπ., ὅταν δὲν ἀσχολῆται περὶ τὰ σχετικὰ πράγματα μόνον κατὰ τὴν ὥραν τοῦ μαθήματος, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα καταρτίζων π. χ. συλλογὰς φύλλων, ἐντόμων κλπ. ἢ ἱχθυογραφῶν οὐχὶ μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ὀρισθέν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο.

Κατὰ ταῦτα ἐν μὲν τῇ προσοχῇ παράστασις τις ἢ ὁμάς παραστάσεων κυριαρχεῖ ἐπὶ ὀρισμένον βραχὺν χρόνον τῆς συνειδήσεως, ἐν δὲ τῇ διαφέροντι ἢ κυριαρχία αὕτη εἶναι διαρκῆς. Δυνάμεθ' ἄρα συντόμως νὰ εἴπωμεν, ὅτι διαφέρον εἶναι **διαρκῆς προσοχή**.

β) Ὅροι ἀπαιτούμενοι, ὅπως γεννηθῇ τὸ διαφέρον.

Διὰ νὰ γεννηθῇ διαφέρον, ἀπαιτεῖται εἰς τῶν ἐπομένων ὄρων.

α) Ἡ εὐκολία τῆς ἀφομοιώσεως. Ὅταν εὐχερῶς προσλαμβάνονται αἱ νέαι παραστάσεις ὑπὸ τῶν ἐν τῇ συνειδήσει συγ-

γενῶν αἰταῖς, ἀπολαύσωμεν εὐχαριστήσεώς τινος. Ἡ εὐχαρίστησις αὕτη διεγείρει τὴν ἐπιθυμίαν νάσχοληθῶμεν ἐκ νέου περὶ τὰς αὐτὰς παραστάσεις, ὅπως ἀπολαύσωμεν καὶ πάλιν τῆς αὐτῆς εὐαρεσκείας· ὅταν παρουσιασθῇ ἡ ἐπιθυμία αὕτη, λέγομεν ὅτι ἔχομεν διαφέρον. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατί, ἐν ᾧ φοιτῶντες εἰς μίαν τάξιν δὲν ἔχομεν διαφέρον διὰ τὰ μαθηματικά π. χ., ἐρχόμενοι εἰς ἄλλην, ἐν ἣ ἕτερος καθηγητῆς τὸ αὐτὸ μάθημα διδάσκει ἀποκτώμεν διαφέρον διὰ ταῦτα· ὁ πρῶτος ἐδίδασκε χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἐν ἡμῖν συγγενεῖς πρὸς τὸ νέον παραστάσεις, ἐν ᾧ ὁ δεῦτερος, γνωρίζων τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα τῶν προσλαμβανουσῶν παραστάσεων, ἐπιμελῶς ἀνεζήτηει καὶ καταλλήλως ἐχρησιμοποίησε ταύτας. Ἐντεῦθεν ὡσαύτως ἐννοοῦμεν διατί, ἐν ᾧ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον βλέπουσι πολλοὶ ἄνθρωποι, πρὸ ἑκάστῳ τούτων ἄλλο τοῦ ἀντικειμένου μέρος προκαλεῖ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον, ἀναλόγως τῶν προσλαμβανουσῶν παραστάσεων, ἃς ἕκαστος ἔχει. Προκειμένου π. χ. περὶ εἰκόνας, ἄλλο μέρος αὐτῆς θὰ διεγείρῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ διαφέρον τοῦ ζωγράφου, ἄλλο τὸ τοῦ ξυλλοργοῦ, ἄλλο τὸ τῆς γυναικὸς κλπ.

β') **Φυσικὴ προδιάθεσις.** Δύο παῖδες κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπιδίδονται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἱστογραφίας. Ὁ μὲν τούτων ταχέως προχωρεῖ καὶ μετ' ὀλίγον μέγα ἔχει διὰ ταύτην διαφέρον, ὁ δὲ πολὺ ὀλίγα κατορθοῖ καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲν ἔχει διαφέρον· ἐνταῦθα τὸ διαφέρον δὲν ἔχει τὴν αἰτίαν εἰς τὸν διδάσκαλον, διότι ὁ αὐτὸς διδάσκαλος ἀμφοτέρους διδάσκει, οὐδ' εἰς τὴν εὐκολίαν τῆς ἀφομοιώσεως, διότι ἀμφοτέρων αἱ παραστάσεις, αἱ πρὸς τὸ μάθημα τοῦτο σχετιζόμεναι, αἱ αὐταὶ εἶναι. Πολλῶ μᾶλλον τὸ διαφέρον ἐνταῦθα γεννᾶται ἐκ τούτου, ὅτι ὁ ἕτερος τῶν παίδων φύσει ἔχει ὀξὺν ὀφθαλμόν, διὸ ἀντιλαμβάνεται τελείως τὰ ἐξεταζόμενα ἀντικείμενα, καὶ δεξιὰν χεῖρα, διὸ ἀναπαριστᾷ ταῦτα ἐπιτυχῶς. Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην εὐχαριστεῖται, διὸ καὶ περισσότερο ἀσχολεῖται εἰς τὴν Ἱστογραφίαν, ἵνα καὶ περισσότερο τῆς εὐχαριστήσεως ταύτης ἀπολάβῃ.

γ') **Συνείδησις τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων.** Ὅπως ὁ συλλογεὺς γραμματοσήμων, βλέπων τὴν συλλογὴν τοῦ καθ' ἑκάστην πλουτιζομένην, κτάται διαφέρον δι' αὐτὴν καὶ ἐπιδιώκει τὴν αὔξησιν αὐτῆς καὶ διὰ δαπάνης καὶ διὰ κόπου, οὕτω καὶ πᾶς

ἄλλος λαμβάνων συνείδησιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεών του διαφέρεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον δι' αὐτάς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπαυξήσῃ ταύτας.

Τὸ διαφέρον, ὅπερ γεννᾶται κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, καλεῖται **ἄμεσον**, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ οὐχὶ εἰς αὐτά, ὡς μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν ἀπωτέρου τινὸς σκοποῦ. Πολλάκις δ' ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως· ὑπάρχει π.χ. μαθητῆς, ὅστις δεικνύει διαφέρον διὰ τὰ μαθηματικά, ἦτοι καὶ κατὰ τὴν ὄραν τοῦ μαθήματος καὶ μετὰ ταῦτα ἀσχολεῖται εἰς τὸ μάθημα τοῦτο, χωρὶς νὰ συντρέχῃ οὐδεὶς τῶν ἀνωτέρω ὄρων· ἐπιδίδεται δ' ὅμως μετὰ περισσοτέρου ζήλου εἰς ταῦτα δι' ἀπώτερον τινα λόγον, ἢ ὅπως τόχῃ π. χ. καλοῦ βαθμοῦ ἢ διότι σκέπτεται ὅτι μετὰ ταῦτα θὰ καταταχθῇ εἰς τὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων, τῶν Δοκίμων ἢ τὸ Πολυτεχνεῖον κλπ. Περὶ τούτου λέγομεν ὅτι ἔχει **ἔμμεσον** διαφέρον.

Τὰ δύο ταῦτα τοῦ διαφέροντος εἶδη ὑπομιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὰ δύο εἶδη τῆς προσοχῆς, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, καὶ δὴ τὸ μὲν **ἄμεσον** διαφέρον τὴν **ἀκουσίαν** προσοχὴν, τὸ δ' **ἔμμεσον** τὴν **ἐκουσίαν**. Δυνάμεθ' ἄρα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ μὲν **ἄμεσον** διαφέρον εἶναι **διαρκῆς ἀκουσία προσοχή**, τὸ δ' **ἔμμεσον** **διαρκῆς ἐκουσία προσοχή**.

Ἡ τε προσοχὴ καὶ τὸ διαφέρον ἔχουσι μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐν τῷ σχολείῳ ἐργασίαν· ἐὰν οἱ μαθηταὶ δὲν προσέχωσιν εἰς τὸ ἐκάστοτε διδασκόμενον, ὁ διδάσκαλος ματαιοπονεῖ, ἐὰν δὲ δὲν κατορθωθῇ νὰ διεγερθῇ τὸ διαφέρον διὰ τὰ διδασκόμενα μαθήματα, τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου εἶναι ἐλλιπές. Οὐδέποτε τὸ σχολεῖον δύναται νὰ παράσχῃ πάσας τὰς διὰ τὸν πρακτικὸν βίον ἀπαιτούμενας γνώσεις· παρέχει μόνον τὰ στοιχεῖα αὐτῶν, φροντίζει δὲ νὰ διαγείρῃ προσεῖτι τὸ διὰ τὰς γνώσεις ταύτας διαφέρον, ὅπως δι' ἀτομικῆς μετὰ ταῦτα ἐργασίας αὗται πλουτίζωνται καὶ τελειοποιῶνται. Ἐὰν μὴ ἐπιτυχάνῃ τούτου, οὐδὲν κατορθοῖ, ἐὰν δ' ἐπιτυχάνῃ αὐτοῦ, ἐπέτυχε τοῦ παντός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

§ 17. Η ΝΟΗΣΙΣ

α') Τὸ νοεῖν ἐν γένει.

Εἶδομεν ἀνωτέρω, ὅτι τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν ὄργανα συντελοῦσιν, ὅπως ἀποκτήσωμεν πληθὺν καὶ ποικιλίαν παραστάσεων· αἱ παραστάσεις αὗται εἰσέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν οὐχὶ καθ' ὠριμμένον καὶ λογικῶς ἀκριβῶς διατεταγμένον τρόπον, ἀλλ' ἀτάκτως ὅλως, ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν ὑποπιπτόντων ἀντικειμένων. Ἐξέρχομαι π. χ. εἰς περίπατον καὶ νῦν μὲν συναντῶ ἀνθρώπους βαδίζοντας, περαιτέρω ποιμνιον, ἔπειτα δάσος, λίμνην, σιδηρόδρομον κλπ. Ἐκ πάντων τούτων ἀποκτῶ παραστάσεις· αἱ παραστάσεις δ' ὅμως αὗται οὐδεμίαν ἐσωτερικὴν σχέσιν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλας· ὅπως μετὰ τοὺς ἀνθρώπους συνήνητρα τὸ ποιμνιον, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἡδυνάμην νὰ ἴδω ὄρος, θάλασσαν κτλ. Αἱ οὕτω δ' ὅμως ἀτάκτως εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν εἰσερχόμεναι παραστάσεις δὲν εὐρίσκονται ἐν ταύτῃ συγκεχυμέναι, ἀλλ' ὀλίγον καθ' ὀλίγον συνδέονται πρὸς ἀλλήλας καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν, οὐχὶ δὲ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, ὅπως εἶναι συνδεδεμέναι κατὰ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὴν συνείδησιν εἰσόδου των· οὕτω δὲ συνδεόμεναι ἀποτελοῦσιν ἄλλα ψυχικὰ φαινόμενα πολυτιμότερα διὰ τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Ταύτην τὴν κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν συσχέτισιν καὶ σύνδεσιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν *νόησιν*. Εὐκόλως δὲ δυνάμεθα νὰ ἐγνωσώμεν, ὅτι διὰ τὴν νόησιν μεγάλην σημασίαν ἔχει τὸ μὲν ἢ ἐν τῇ συνειδήσει *ὑπαρξίς τῶν παραστάσεων*, τὸ δ' ἢ *τελεῖα ἀνάπλασις αὐτῶν*. Μόνον ὅταν αἱ ὄροι οὗτοι ἐκπληρῶνται, εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν νόησιν. Ἡ τελεῖα δ' ὅμως ἀνάπλασις τῶν διὰ τὴν νόησιν ἀπαιτουμένων παραστάσεων κατορθοῦται μόνον, ὅταν ἀπομακρύνωμεν τῆς συνειδήσεως πάσας τὰς ξένους πρὸς ταύτας παραστάσεις. Οὐδέποτε δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ἀκριβῶς ἀντικείμενόν τι, ἐὰν μὴ πρότερον ἀπαλλαγώμεν ἐνοχλητικῶν ἐρωτήσεων καὶ ἐντυπώσεων. Κατὰ ταῦτ' ἀπαραί-

τητος τῆς νοήσεως ὅρος εἶναι ἡ ἐκουσία προσοχή. Ἡ ἀπλή τῶν παραστάσεων ὕπαρξις ἐν τῇ συνειδήσει οὐδὲν ἰσχύει, ἐὰν μὴ προσεπέλθῃ καὶ ἡ προσοχή. Μόνον διὰ ταύτης δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν τὰς μεταξὺ τῶν παραστάσεων σχέσεις, νὰ εὐρωμεν τὰς μεταξὺ αὐτῶν ὁμοιότητας καὶ διαφοράς, νὰ διῶδωμεν τὰς αἰτίας καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁμοιοτήτων ἢ διαφορῶν τούτων ἢ τὴν σχέσιν τῶν μερῶν συνθέτου τινὸς παραστάσεως καὶ πρὸς ἄλλήλα καὶ πρὸς τὴν ὀλικὴν παράστασιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἐπόμενα :

α') Αἱ παραστάσεις εἰσερχόμεναι εἰς τὴν συνειδητὴν δὲν συνδέονται ἀλλήλαις μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν σχέσιν (τὸν συγχρονισμόν καὶ τὴν διαδοχὴν), ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν (τὴν ὁμοιότητα ἢ ἀντίθεσιν).

β') Τὴν τοιαύτην κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν σύνδεσιν τῶν παραστάσεων καλοῦμεν *νόησιν*.

γ') Διὰ νὰ γίνῃ νόησις ἀπαιτεῖται :

1) Ἡ ὕπαρξις ἐν τῇ συνειδήσει παραστάσεων ὅση τελειότερα εἶναι αἱ παραστάσεις, τοσοῦτῳ τελειοτέρα εἶναι καὶ ἡ νόησις.

2) Ἡ τελεία τῶν παραστάσεων ἀνάπλασις.

3) Ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς συνειδήσεως πάσης ἐνοχλοῦσης παραστάσεως, ἥτοι ἡ ἐκουσία προσοχή.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν δ' ὅμως τελειότερον τὴν τε νόησιν καὶ τὰ ἀποτελέσματ' αὐτῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὰ διάφορα τῆς νοήσεως εἶδη, εἰς τοῦτο δὲ καὶ προβαίνομεν νῦν.

β') Τὰ εἶδη τῆς νοήσεως.

1. Ἡ ἔννοια.

Ἐλέγωμεν ἀνωτέρω, ὅτι αἱ παραστάσεις εἰσερχόμεναι εἰς τὴν συνειδητὴν δὲν παραμένουσι μεμονωμένοι, ἀλλὰ συνδέονται πρὸς ἀλλήλας κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν αὐτῶν.

Εἶδον π. χ. ποτὲ κύνα τινά καὶ ἀπέκτησα ἐξ αὐτοῦ μίαν παράστασιν· μετὰ ταῦτα εἶδον καὶ ἄλλους κύνας, ἐκάστοτε δ' ἄ-

πέκτων καὶ παράστασιν τοῦ ὀρωμένου κυνός. Οὕτως ἀπέκτησα
πολλὰς παραστάσεις ἐκ πολλῶν ὁμοίων ζῴων. Αἱ παραστάσεις
αὗται εἶναι ὅμοιαι πρὸς ἀλλήλας, διότι ἔχουσι μὲν ὁμοιότη-
τας καὶ διαφοράς, ἀλλ' αἱ ὁμοιότητες ὑπερισχύουσι τῶν διαφο-
ρῶν, ἅτε πολυαριθμότεραι. Τί συμβαίνει νῦν; Ὅταν λέγω περὶ
κυνός, δὲν ἔχω τὴν παράστασιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ κυνός, ὃν
εἶδόν ποτε, ἀλλ' ἀπλῶς ἐνὸς ζῴου, ὅπερ ἔχει τὰ κοινὰ γνωρί-
σματα πάντων τῶν κυνῶν, οὓς μέχρι τοῦδε εἶδον. Τοῦτο δεικνύει
ὅτι ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἀφ' ἑαυτῆς, ἄνευ συνειδητῆς ἐνεργείας τοῦ λο-
γικοῦ, συντέλεσεν, ὅπως τὰ μὲν ἰδιαίτερα γνωρίσματα ἐκάστης
παραστάσεως ἀποβλήθῃσι, τὰ δὲ κοινὰ μεταξὺ πασῶν τῶν παρα-
στάσεων συνενωθῇσι καὶ ἀποτελέσωσι μίαν γενικὴν παράστασιν
τοῦ κυνός.

Ταύτην τὴν γενικὴν παράστασιν, ἣτις περιέχει πάντα τὰ κοι-
νὰ γνωρίσματα πολλῶν ὁμοίων παραστάσεων, ἄς μέχρι τοῦδ' ἀπε-
κτήσαμεν, καλοῦμεν *ἔννοιαν*. Ὅπως ἔχομεν τὴν ἔννοιαν τοῦ κυ-
νός, οὕτως ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐννοίας πλείστων ἄλλων ἀντικειμέ-
νων, π. χ. τοῦ ἵππου, τῆς αἰγός, τοῦ πλοίου, τοῦ πίνακος, τοῦ
θρανίου κλπ. Καὶ ταύτας δ' ἀπεκτήσαμεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.
Εἶδομεν π. χ. πλείστας αἰγὰς μέχρι τοῦδε, ἡ ψυχὴ ἡμῶν, ἄνευ
συνειδητῆς ἐνεργείας τοῦ λογικοῦ, συνέκρινε τὰς ἐκ τούτων παρα-
στάσεις, ἀπέβαλε τὰς διαφοράς, ἐκράτησε τὰς ὁμοιότητας καὶ οὕ-
τως ἀπετέλεσε τὴν *ἔννοιαν τῆς αἰγός*.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια, περὶ ἧς ἐγένετο λόγος, ἀναφέρεται εἰς
ὁμάδα ὁμοειδῶν παραστάσεων, περιέχει δὲ ἐν ἡ πλείονα τῶν εἰς
πάσας τὰς παραστάσεις ταύτας κοινῶν γνωρισμάτων.

Τὰ κοινὰ γνωρίσματα δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν καὶ *οὐσιώδη
γνωρίσματα*, τὰς δὲ συγγενεῖς παραστάσεις, ἄς ἐννοιά τις περι-
λαμβάνει, *ἀντιπροσώπους ἢ εἶδη* τῆς ἐννοίας ταύτης διὰ τοῦτο
δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι *ἔννοια εἶναι ἡ συνένωσις τινῶν ἢ
πάντων τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων τῶν εἰδῶν αὐτῆς*.

Ἐλέγομεν προηγουμένως, ὅτι τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν οὐ-
σιωδῶν γνωρισμάτων συντελεῖ ἡ ψυχὴ ἄνευ συνειδητῆς συνεργίας
τοῦ λογικοῦ· οὐδέποτε π. χ. ἐγὼ ἐσκέφθην νὰ εὔρω τὰ κοινὰ γνω-
ρίσματα πάντων τῶν πλοίων, καὶ ὅμως ἔχω τὴν ἔννοιαν τοῦ πλοίου,
ὡσαύτως οὐδέποτε ἐσκέφθην νὰ εὔρω τὰ κοινὰ γνωρίσματα πάν-

των τῶν ἀνθρώπων, οὓς εἶδον, καὶ ὅμως ἔχω τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὴν συνένωσιν ταύτην τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων συντελεῖ ἡ ψυχὴ ἀφ' ἑαυτῆς, καλοῦμεν τὴν ἔννοιαν ταύτην *ψυχικὴν*.

Εὐνόητον δ' ὅμως εἶναι ὅτι ἡ ψυχικὴ ἔννοια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι τελεία. Θὰ ἦτο π. χ. ἡ ἔννοια τῆς αἰγὸς τελεία, ἐὰν ἐγὼ εἶχον ἴδει πάντα τῶν αἰγῶν τὰ εἶδη· τοῦτο δ' ὅμως δὲν συμβαίνει· συνήθως γνωρίζω μόνον τὰς αἰγὰς τῆς πατρίδος μου καὶ τῶν τόπων, οὓς μέχρι τοῦδ' ἐπεσκέφθην, κλέον δ' ὅμως τοῦτου οὐδέν. Σχηματίζω ἄρα τὴν ἔννοιαν τῆς αἰγὸς ἐκ περιορισμένου ἀριθμοῦ εἰδῶν αὐτῆς καὶ οὐχὶ ἐκ πάντων, διὰ τοῦτο ἡ ἔννοια αὕτη λέγομεν, ὅτι εἶναι *στενωτέρα* τοῦ δέοντος· τοῦτο δὲ κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι ἐὰν ἴδωμεν νέον τι τῆς ἐννοίας ταύτης εἶδος, π. χ. αἰγὰ τῆς Ἀγκόρας, δὲν ἀναγνωρίζομεν τοῦτο.

Ἄλλοτε πάλιν ἡ ψυχικὴ ἔννοια ἔχει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον ἐλάττωμα· δὲν εἶναι σπάνιον π. χ. νὰ κοῦσωμεν μικρὰν παιδα βλέποντα Ἴππον νὰ ὀνομάζῃ αὐτὸν ὄνον ἢ καὶ τανάπαλιν, ὑπάγει δηλ. ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἴππου καὶ εἶδος μὴ ἀνήκον κυρίως εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην· διὰ τοῦτο λέγομεν, ὅτι ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι *εὐρυτέρα* τοῦ δέοντος.

Ἡ ψυχικὴ ἄρα ἔννοια ὅτε μὲν εἶναι στενωτέρα τοῦ δέοντος, ἦτοι δὲν περιλαμβάνει πάντα τὰ εἰς αὐτὴν ἀνήκοντα εἶδη, ὅτε δ' εὐρυτέρα τοῦ δέοντος, ἦτοι περιλαμβάνει καὶ εἶδη μὴ ὑπαγόμενα κυρίως ὑπὸ ταύτην, διὰ τοῦτο δὲ δὲν παραμένει πάντοτε ἡ αὐτὴ, ἀλλὰ μεταβάλλεται ἀναλόγως τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς μεταβολῆς τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου· ἔχω π. χ. τὴν ψυχικὴν ἔννοιαν τῆς οἰκίας, ἣν ἀπέκτησα ἐκ τῆς ἐμῆς πατρίδος· μεταβαίνω μετὰ ταῦτα καὶ εἰς Ἀθήνας, βλέπω καὶ ἄλλας οἰκίας καὶ οὕτω συμπληροῦται καὶ τελειοποιεῖται βαθμηδὸν ἡ ἔννοια αὕτη.

Παρὰ τὴν ψυχικὴν δ' ὅμως ἔννοιαν, τὴν ἔχουσαν τὰ ἐλαττώματα ταῦτα, ὑπάρχει καὶ ἄλλη, ἣτις σχηματίζεται οὐχὶ ἀφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ κατόπιν σκέψεως. Φροντίζομεν δηλαδὴ νὰ παραλαμβάνωμεν πάντα τὰ εἶδη μιᾶς ἐννοίας καὶ μόνα αὐτά, συγκρίνομεν ταῦτα μετὰ προσοχῆς, εὐρίσκομεν τὰς ὁμοιότητας καὶ διαφορὰς, κρατοῦμεν τὰς ὁμοιότητας καὶ οὕτως ἔχομεν ἔννοιαν, ἣτις οὔτε στενωτέρα οὔτε εὐρυτέρα τοῦ δέοντος εἶναι, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ οὐδεμίαν ἐπι-

δέχεται μεταβολήν. Τὴν ἔννοιαν ταύτην καλοῦμεν *λογικὴν ἔννοιαν*. Οὕτω π. χ. σχηματίζω τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ παραλληλογράμμου συγκρίνων πάντα καὶ μόνα τὰ εἶδη αὐτῆς, ἦτοι τὸ τετράγωνον, τὸ ὀρθογώνιον, τὸν ῥόμβον καὶ τὸ τραπεζοειδές. Ἀποβάλλω τὰς διαφορὰς, κρατῶ τὰς ὁμοιότητας, ἦτοι ὅτι αἱ ἀπέναντι πλευραὶ εἰς πάντα τὰ σχήματα ταῦτα εἶναι ἴσαι καὶ παράλληλοι καὶ οὕτως ἔχω τὴν λογικὴν ἔννοιαν τοῦ σχήματος τούτου.

Κατὰ ταῦτα διακρίνομεν δύο εἶδη ἐννοιῶν, λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῶν, τὴν *λογικὴν* καὶ τὴν *ψυχικὴν*, διαφόρους ἀλλήλων κατὰ τε τὸν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τὴν τελειότητα.

Ἐάν δ' ὅμως λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ πλῆθος τῶν εἰδῶν εἰς ἃ ἔννοιά τις ἀναφέρεται, ἔχομεν ἄλλην διαίρεσιν τῶν ἐννοιῶν. Ἐχω π. χ. τὴν ἔννοιαν τοῦ μελανοπίνακος, ἣν ἀπέκτησα, ἀφ' οὗ ὑπέπεσον εἰς τὴν κατ' αἰσθητὴν ἀντιληψίμην μου πολλοὶ μελανοπίνακες, διάφοροὶ τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος κλπ. Παρὰ ταύτην δ' ὅμως ἔχω καὶ τὴν ἔννοιαν ἐνὸς ὠρισμένου μελανοπίνακος, π. χ. τοῦ τῆς τάξεώς μου τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπέκτησα ἰδὼν ποικιλωτάτας μορφὰς ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ μελανοπίνακος καὶ διατηρήσας ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πάντοτε παραμένει σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον. Τὰς ἐννοίας ἐκεῖνας, αἵτινες ἀναφερόμεναι εἰς πάντα ἢ πολλὰ τοῦλάχιστον εἶδη περιλαμβάνουσι τὰ μεταξὺ αὐτῶν κοινὰ γνωρίσματα, καλοῦμεν *γενικὰς*, τὰς δ' ἀναφερομένας εἰς ἓν μόνον εἶδος ἢ ἄτομον, *ἀτομικὰς ἐννοίας*. Ἀτομικὰς ἐννοίας ἔχομεν οὐχὶ μόνον ἀντικειμένον, ἀλλὰ καὶ προσώπων· οὕτω π. χ. ἔχομεν τὴν ἀτομικὴν ἔννοιαν τοῦ Κίμμωνος, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κλπ. Ταύτας σχηματίζομεν κρατοῦντες μόνον τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα, ἅτινα παραμένουσι σταθερὰ ἐν πάτῃ περιπτώσει τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων τούτων, ἀποβάλλοντες δὲ τὰ λοιπὰ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων βλέπομεν, ὅτι ἐν τῇ ἐννοίᾳ διακρίνομεν τὰ ὅπ' αὐτὴν ὑπαγόμενα εἶδη καὶ τὰ οὐσιώδη αὐτῶν γνωρίσματα. Τὰ μὲν εἶδη λέγομεν ὅτι ἀποτελοῦσι τὸ *πλάτος* τῆς ἐννοίας, τὰ δ' οὐσιώδη τῶν εἰδῶν γνωρίσματα τὸ *βάθος* αὐτῆς. Τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς ἐννοίας εὐρίσκονται πρὸς ἀλλήλα ἐν *ἀντιπεπονθότι λόγῳ*, ἦτοι, ἀξανανομένου τοῦ πλάτους, τὸ βάθος ἐλαττοῦται καί, ἐλαττοῦμένου τοῦ πλάτους, τὸ βάθος ἀξάνεται.

2 Η ΚΡΙΣΙΣ

α') Φύσις τῆς κρίσεως.

Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ εἶδομεν, ὅτι ὁ παῖς ἤδη ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας ἀποκτᾷ πολλὰς ἐννοίας, ψυχικὰς θεβραίως, ἀναλόγως τοῦ περιβάλλοντος. Ἄλλ' ὁ παῖς δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τοῦτο. Ὅταν δεῖξωμεν εἰς αὐτὸν γλύκυσμα καὶ ἐρωτήσωμεν τί εἶναι λέγει, ὅτι εἶναι γλύκυσμα καὶ δεικνύει οὕτως, ὅτι ἔχει ἤδη τὴν ἐννοίαν τοῦ γλυκύσματος, ὅταν δ' ὅμως καὶ γευθῆ αὐτοῦ, λέγει ὅτι τὸ γλύκυσμα εἶναι καλόν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δὲν ἀναγνωρίζει μόνον τὴν ὑπερέτριαν Α, ἀλλὰ : αἰ, ἐὰν ποτε αὕτη ἔκαμεν εἰς αὐτὸν κακόν τι, λέγει πρὸς τὴν μητέρα, χωρὶς νὰ δύναται ἀκόμη νὰ διαλέγηται καλῶς, ὅτι ἡ Α εἶναι κακὴ. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι ὁ παῖς ἤδη ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας δὲν ἀποκτᾷ μόνον παραστάσεις καὶ ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ δύναται νὰ συνδέῃ ταύτας πρὸς ἀλλήλας. Διὰ νὰ γίνῃ δ' ὅμως ἡ σύνδεσις αὕτη, πρέπει νὰ προηγηθῆ σκέψεις τις, σύγκρισις τῶν δύο ἐννοιῶν ἢ τῶν δύο παραστάσεων, καὶ μετὰ τὴν σύγκρισιν ταύτην εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ, ἐὰν αὗται δύνανται νὰ συνδεθῶσιν πρὸς ἀλλήλας ἢ μὴ. **Τοῦτο τὸ συγκρίνειν πρὸς ἀλλήλας δύο ἐννοίας ἢ παραστάσεις καὶ ἀποφαίνεσθαι, ἐὰν εἶναι δυνατὴ ἢ σύνδεσις αὐτῶν ἢ μὴ, καλοῦμεν κρίσιν.** Ἡ διὰ τῆς γλώσσης ἔκφρασις τῆς κρίσεως λέγεται **πρότασις**. Ὅπως δ' ἐν τῇ Γραμματικῇ, αὕτω καὶ ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἡ μὲν μία ἐννοία ἢ παράστασις καλεῖται ἐννοία ἢ παράστασις τοῦ **ὑποκειμένου**, ἡ δ' ἄλλη ἐννοία ἢ παράστασις τοῦ **κατηγορουμένου**. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ σύνδεσις ἢ ὁ χωρισμὸς τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ κατηγορουμένου γίνεταί μετ' ἐπιγνώσεως, καλοῦμεν τὴν κρίσιν **λογικὴν**, ἐὰν δὲ μὴ συμβαίνῃ τοῦτο, **ψυχολογικὴν**.

β') Εἶδη τῆς κρίσεως.

1. Ὅπως ἤδη καὶ ἄνωτέρῳ ἐδηλώθη, ἐν τῇ κρίσει ἀποφαινόμεθα ὅτι εἶναι δυνατὴ ἢ σύνδεσις τῆς ἐννοίας τοῦ κατηγορουμένου πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ ὑποκειμένου ἢ οὐ' ἐντεῦθεν ἐννοοῦμεν ὅτι ἔχομεν δύο εἶδη κρίσεων, ὧν ὁ τύπος εἶναι ὁ ἐπόμενος :

α') Ὁ τοίχος οὗτος εἶναι λευκός.

β') Ὁ τοίχος οὗτος δὲν εἶναι λευκός.

Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ κρίσει τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον ἢ κρίσις αὕτη καλεῖται **καταφατική**. Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τὸ κατηγορούμενον δὲν ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **ἀποφατικήν**. Ἐπειδὴ δ' ἡ ἀπόδοσις τοῦ κατηγορουμένου εἰς τὸ ὑποκείμενον ἐξαρτάται ἐκ τῶν γνωρισμάτων τοῦ ὑποκειμένου, ἦτοι ἐκ τοῦ ποιοῦ αὐτοῦ, καλοῦμεν τὴν τοιαύτην διαίρεσιν τῶν κρίσεων διαίρεσιν **κατὰ τὸ ποίον**.

2. Ἐὰν νῦν ἀπιδώμεν εἰς τὸ διάφορον πλάτος, ἦτοι τὸ ποσὸν τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου, ἔχομεν ἄλλην διαίρεσιν, τὴν **κατὰ τὸ ποσόν**.

α') Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι δίκαιός.

β') Τινὲς ἄνθρωποι εἶναι δίκαιοι.

γ') Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Τὴν πρώτην κρίσιν, ἐν ᾗ ἡ ἐννοία τοῦ κατηγορουμένου ἀποδίδεται εἰς ἓν **ὠρισμένον ἄτομον**, καλοῦμεν **ἀτομικήν**, τὴν δευτέραν, ἐν ᾗ τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς μέρος τοῦ πλάτους τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καλοῦμεν **μερικὴν**, τὴν δὲ τρίτην, ἐν ᾗ τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς ὅλον τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου, καλοῦμεν **γενικὴν κρίσιν**.

3) Πολλάκις παρατηρεῖται διαφορὰ τις ὡς **πρὸς τὴν σχέσιν ἢ τὴν ἀναφορὰν** τοῦ κατηγορουμένου πρὸς τὸ ὑποκείμενον· τὴν διαφορὰν ταύτην δεικνύουσιν αἱ ἐπόμεναι κρίσεις :

α') Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι δίκαιος.

β') Ἐὰν ἀκολουθῆς τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ, θάναταιμφθῆς μετὰ θάνατον.

γ') Τὰ τρίγωνα εἶναι ἢ ὀρθογώνια ἢ ὀβυγώνια ἢ ἀμβλυγώνια.

Ἐν τῇ πρώτῃ κρίσει ἡ ἐννοία τοῦ κατηγορουμένου ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον **ἀνευ ὄρου**· τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **κατηγορικὴν**. Ἐν τῇ δευτέρᾳ κρίσει τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὸ ὑποκείμενον **ὑπὸ ὄρον**· τὴν κρίσιν ταύτην λέγομεν **ὑποδεικτικήν**. Ἐν τῇ τρίτῃ τέλος δίδεται αἴρεσις μεταξύ πλειόνων κατηγορουμένων· τὴν κρίσιν ταύτην καλοῦμεν **διαζευκτικήν**. Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἡ αἴρεσις εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη καὶ εἰς τὰ ὑποκείμενα, ὅπως ἐν τῇ κρίσει :

Στερεά, ρευστά ἢ ἀέρια πληροῦσι πάντα χώρον.

Τὴν διαίρεσιν ταύτην τῶν κρίσεων, ὡς δηλοῦσαν τὴν πρὸς τὸ ὑποκειμένον ἀναφορὰν τοῦ κατηγορουμένου, καλοῦμεν διαίρεσιν **κατ' ἀναφορὰν**.

4. Ἐὰν τέλος ἐξετάσωμεν τὰς κρίσεις κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς βεβαιότητος, μεθ' ἧς τὸ κατηγορούμενον ἀποδίδεται εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ ὑποκειμένου, εὐρίσκομεν ἄλλην διαίρεσιν, ὅπως δηλοῦσι τὰ ἐπόμενα παραδείγματα :

α') Ὁ μαθητὴς οὗτος εἶναι ἐπιμελής.

β') Ὁ μαθητὴς οὗτος δύναται νὰ εἶναι ἐπιμελής.

γ') Ὁ μαθητὴς οὗτος πρέπει νὰ εἶναι ἐπιμελής.

Ἡ πρώτη κρίσις δηλοῖ τι πραγματικόν, δι' ὃ καλοῦμεν ταύτην **πραγματικὴν** ἢ **βεβαιωτικὴν**, ἡ δευτέρα δηλοῖ τι δυνατόν, διὰ τοῦτο δὲ καλοῦμεν τὴν κρίσιν ταύτην **δυνητικὴν**, καὶ ἡ τρίτη δηλοῖ τι, ὅπερ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ γίνῃ, καὶ καλοῦμεν ταύτην **ἀποδεικτικὴν**. Τὴν τελευταίαν ταύτην διαίρεσιν καλοῦμεν **κατὰ τὸν τρόπον**.

Ἡ αὐτὴ κρίσις ὑπάγεται καθ' ὅσον ἐξετάζεται ἀπὸ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἀπόψεως, εἰς μίαν τῶν ἀνωτέρω ὑποδιαίρέσεων, ἐὰν δ' ἐξετασθῇ ὑπὸ πάσας τὰς ἀπόψεις, ὑπάγεται εἰς πάσας ταύτας τὰς ὑποδιαίρέσεις. Οὕτω π. χ. ἡ κρίσις : ὁ μαθητὴς οὗτος δὲν εἶναι ἐπιμελής κατὰ μὲν τὸ ποιὸν εἶναι ἀρνητικὴ, κατὰ δὲ τὸ ποσὸν ἀτομικὴ, κατὰ τὴν ἀναφορὰν κατηγορικὴ καὶ κατὰ τὸν τρόπον βεβαιωτικὴ.

• Ο συλλογισμός.

α) Φύσις τοῦ συλλογισμοῦ.

Ἀνωτέρω ἐλέγχομεν, ὅτι πρὶν ἢ ἐκφράσωμεν γνώμην περὶ τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῆς συνδέσεως δύο ἐννοιῶν ἢ παραστάσεων, ἔχομεν ἀνάγκην σκέψεώς τινος, ὅπως ἐξακριβώσωμεν τὴν μεταξὺ αὐτῶν σχέσιν. Ἡ σκέψις ἡμῶν ὁρμάται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἀπὸ πραγμάτων γνωστῶν καὶ οὕτω καταλήγει εἰς τὸ νὰ εὑρῇ τὸ ἀγνωστον συνήθως αἱ γνωσταὶ κρίσεις εἶναι δύο καὶ ἐκ τούτων κατορθοῦμεν νὰ εὑρωμέν τι, ὅπερ πρότερον δὲν ἐγνωρίζομεν πῶς ἔχει. Διὰ νὰ

ἀπαντήση π. χ. ὁ παῖς εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἐὰν τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος ἢ τῆς Ῥωσίας εἶναι ψυχρότερον, ὁρμᾶται ἐκ δύο κρίσεων, γνωστῶν ἤδη αὐτῷ, τῶνδε : α') Χώρα βορειότερον ἄλλης κειμένη, ἔχει κλίμα ψυχρότερον ἐκείνης· β') ἢ Ῥωσία κεῖται βορειότερον τῆς Ἑλλάδος, οὕτω δ' εὐρίσκει τὸ τέως ἄγνωστον αὐτῷ : ὥστε ἡ Ῥωσία ἔχει κλίμα ψυχρότερον τῆς Ἑλλάδος. Τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν τῆς νοήσεως, καθ' ἣν ἐκ γνωστῶν κρίσεων καὶ τῆς μεταξὺ αὐτῶν σχέσεως εὐρίσκομεν ἄλλην τέως ἄγνωστον, καλοῦμεν **συλλογισμόν**.

Αἱ δύο γνωσταὶ κρίσεις καλοῦνται **προκείμεναι ἢ ὄροι τῆς προτάσεως** καὶ ἡ μὲν μείζον πλάτος ἔχουσα καλεῖται **μείζων πρότασις**, ἡ δ' ἑλάττων πλάτος ἔχουσα **ἐλάττων πρότασις** καὶ ἡ νῦν εὐρισκομένη **συμπέρασμα**. Τοῦ συλλογισμοῦ ἔχομεν διάφορα εἶδη καὶ προβαίνομεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν.

β') Εἶδη τοῦ συλλογισμοῦ.

1. Ὁ κυρίως συλλογισμός.

Ἐρωτῶμεν παιδὰ τινα π. χ., ἐὰν ὁ Γεώργιος εἶναι θνητός· διὰ νὰ δώσῃ ἡμῖν τὴν κατάλληλον ἀπάντησιν, σκέπτεται ὡς ἑξῆς :

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Καὶ ὁ Γεώργιος ἄρα εἶναι θνητός.

Αἱ δύο πρῶται κρίσεις περιέχουσι τὸ ἤδη εἰς τὸν παῖδα γνωστόν, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ἐκφράζει οὗτος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν ἐγνώριζε τέως, ἀλλὰ νῦν τὸ πρῶτον ἐξήγαγεν ἐκ τῶν δύο γνωστῶν εἰς αὐτὸν κρίσεων. Καὶ αἱ τρεῖς κρίσεις ὁμοῦ ἀποτελοῦσι **συλλογισμόν**.

Ἐν τῇ λογικῇ δ' ὅμως ὁ συλλογισμὸς οὗτος ἔχει ἄλλον τύπον, τόνδε :

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Ὁ Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Ὁ Γεώργιος ἄρα εἶναι θνητός.

Ἦτοι ἐνταῦθα προηγείται ἡ μείζων πρότασις, ἔπεται δ' ἡ ἐλάσσων.

Ὁ συλλογισμὸς οὗτος, ἐν ᾧ ὁρμώμεθα ἀπὸ γενικῆς τινος κρίσεως καὶ καταλήγομεν εἰς ἀτομικὴν ἢ μερικὴν, καλεῖται **κυρίως**.

συλλογισμός. Τὸ συμπέρασμα τοῦ συλλογισμοῦ τούτου εἶναι ὀρθὸν πάντως, ἐὰν ἡ μείζων πρότασις εἶναι ὀρθή, κατὰ τὸ γνωστὸν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους τεθέν, ἀξίωμα : «τὸ κατὰ παντός λεγόμενον καὶ κατὰ τινος λέγεται». Ἐὰν δ' ἡ μείζων πρότασις εἶναι ἐσφαλμένη, τὸ συμπέρασμα ἐνδέχεται μὲν νὰ εἶναι ὀρθόν, ὅπως ἐν τῷ συλλογισμῷ :

Πάντες οἱ ἄνθρωποι εἶναι δίκαιοι.

Ἐὼς Γεώργιος εἶναι ἄνθρωπος.

Ἐὼς Γεώργιος ἄρα εἶναι δίκαιος.

Ἐνδέχεται δ' ὅμως νὰ εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἐσφαλμένον, ὅπως ἐν τῷ συλλογισμῷ :

Πάν τὸ ἔχον πόδας περιπατεῖ.

Ἡ τράπεζα ἔχει πόδας.

Ἡ τράπεζα ἄρα περιπατεῖ.

2. Ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμός.

Ἐν τῷ προηγουμένῳ συλλογισμῷ ὠρμήθημεν ἀπὸ γενικῆς τινος κρίσεως : πῶς δ' ὅμως κατελήξαμεν εἰς τὴν κρίσιν αὐτήν ; Παρατηρήσαμεν πολλοὺς, τὸν Α, Β, Γ, Δ κλπ., οἵτινες ἄνθρωποι ὄντες ἀπέθανον· ἐκ τῶν μερικῶν τούτων παρατηρήσεων κατελήξαμεν εἰς τὸ γενικὸν συμπέρασμα, ὅτι καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εἶναι θνητοί· ὁ συλλογισμός, δι' οὗ κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο, εἶναι ὁ ἑξῆς :

Ἐὼς Α, Β, Γ, Δ εἶναι ἄνθρωποι.

Ἐὼς Α, Β, Γ, Δ εἶναι θνητοί.

Πάντες ἄρα οἱ ἄνθρωποι εἶναι θνητοί.

Ἐν τῷ συλλογισμῷ τούτῳ ὀρμώμεθα ἀπὸ μερικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν ἐν τῷ συμπεράσματι εἰς γενικὴν κρίσιν. Ἐνίοτε ὀρμώμεθα καὶ ἀπ' ἀτομικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν εἰς γενικὴν, ὅπως δεικνύει τὸ ἐπόμενον παράδειγμα :

Ἡ αἰξ αὕτη ἔχει στόμαχον πολυμερῆ.

Ἡ αἰξ αὕτη εἶναι μηρυκαστικόν.

Πάντα ἄρα τὰ μηρυκαστικά ἔχουσι στόμαχον πολυμερῆ.

Τὸν συλλογισμὸν τούτον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὀρμώμεθα ἀπὸ μερικῆς ἢ ἀτομικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν εἰς γενικὴν, καλοῦμεν *ἐπα-*

γωγικὸν συλλογισμόν, τὸ συμπέρασμα δ' αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὠρισμένον, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη, ὅπως βεβαιωθῶμεν περὶ τῆς ἀκριβείας καὶ ὀρθότητος αὐτοῦ, νὰ συνεχίσωμεν τὰς παρατηρήσεις καὶ ἐρεῦνας ἡμῶν. Ἐφ' ὅσον δ' ἐκάστη νέα παρατήρησις συμφωνεῖ πρὸς τὸ ἐξαχθὲν ἤδη συμπέρασμα. ἐπὶ τοσοῦτον πειθόμεθα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περὶ τῆς ἀκριβείας αὐτοῦ.

Ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς εἶναι σπουδαιότατος ἔν τε τῇ σχολείῳ καὶ ταῖς ἐπιστήμαις ἐν γένει διὰ τούτου ἐκ μερικῶν περιπτώσεων ὀρμώμενοι ἐξάγομεν τοὺς κανόνας ἐν τῇ Γραμματικῇ καὶ τῇ Ἀριθμητικῇ, τοὺς νόμους ἐν τῇ Φυσικῇ καὶ τῇ Γεωγραφίᾳ καὶ τοὺς ἠθικοὺς νόμους ἐν τε τῇ Πολιτικῇ καὶ τῇ Ἱερᾷ Ἱστορίᾳ ἀφοῦ δ' εὔρομεν τὰ γενικὰ ταῦτα συμπεράσματα, κατόπιν προβαίνομεν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν διὰ τοῦ κυρίως συλλογισμοῦ.

3. Ὁ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμὸς.

Τὴν φύσιν αὐτοῦ δεικνύει τὸ ἐπόμενον παράδειγμα :

Ὁ ἀετὸς εἶναι πτηνόν.

Τὰ γνωστὰ μοι πτηνὰ πέτονται.

Καὶ ὁ ἀετὸς ἄρα πέτεται.

Ἐν τῷ συλλογισμῷ τούτῳ ὀρμώμεθα ἐκ μερικῆς κρίσεως καὶ καταλήγομεν πάλιν εἰς μερικὴν τὸ συμπέρασμα ἐνταῦθα εἶναι ὀρθόν, δυνατόν δ' ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἐσφαλμένον, ὅπως συμβαίνει ἐν τῷ ἐπομένῳ παραδειγματι :

Ὁ στρουθοκάμηλος εἶναι πτηνόν.

Τὰ γνωστὰ μοι πτηνὰ πέτονται.

Καὶ ὁ στρουθοκάμηλος ἄρα πέτεται.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμοῦ εἶναι ὁ ψυχολογικός, ἐνῶν ὁ λογικός, ἔχει διάφορον διάταξιν, τασσομένης πάντοτε πρώτης τῆς μείζονος τῶν δύο προκειμένων.

Κατὰ ταῦτα ἐν τῷ κατ' ἀναλογίαν συλλογισμῷ προβαίνομεν ἀπὸ γνωστῶν μερικῶν περιπτώσεων εἰς νέαν μερικὴν περίπτωσιν, τὸ δὲ συμπέρασμα αὐτοῦ εἶναι ὅτε μὲν ὀρθόν, ὅτε δ' ἐσφαλμένον.

Οὕτως εὔρομεν τὰ τρία κύρια τοῦ συλλογισμοῦ εἶδη ἐν τῷ καθ' ἡμέραν ὅμως βίῳ οὐδέποτε ἡ σπανιώτατα ἐκφραζόμεθα καθ' ἓνα ἐκ τῶν ἀνωτέρω τρόπων. Πολλῶ μᾶλλον παρατηρεῖται τοῦτο,

ὅτι διαλεγόμενοι ἐκφράζομεν μόνον τὰ συμπεράσματα τῶν σκέψεων ἡμῶν προστιθέντες τὸ πολὺ καὶ μίαν τῶν προκειμένων ὡς προσδιορισμὸν τοῦ συμπεράσματος. Ἐν ἡμέρᾳ τοῦ χειμῶνος π. χ. παρατήρῳ, ὅτι ὁ ἥλιος εἶναι καυστικός καὶ λέγω· αὔριον θὰ ἔχωμεν βροχήν· τοῦτο εἶναι τὸ συμπέρασμα συλλογισμοῦ ὅλου, ὃν ἔκαμα ἐν ἐμοὶ χωρὶς νὰ ἐκφράζω αὐτὸν τελείως. Οἱ τοιοῦτοι συλλογισμοὶ λέγονται **ἀτελεῖς συλλογισμοὶ** καὶ εἶναι συνηθέστατοι.

18. NOEIN KAI ΛΕΓΕΙΝ

Παράστασις καὶ λέξις. Ἀνωτέρω, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων κατὰ τον νόμον τοῦ συγχρονισμοῦ, παρετηρήσαμεν, ὅτι ἡ παράστασις ἀντικειμένου τινὸς ἐπαναφέρει εἰς τὴν συνειδήσιν τὴν παράστασιν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ· οὕτω π. χ., εὐθὺς ὡς ἴδω τὴν τράπεζαν, ἐνθουοῦμαι καὶ τὴν λέξιν τράπεζαν, εὐθὺς ὡς εἰσέλθῃ εἰς τὴν συνειδήσιν μου ἡ παράστασις τῆς ἀγγελᾶδος, ἐπαναφέρει εἰς ταύτην καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς καὶ οὕτω καθεξῆς. Πῶς τοῦτο συμβαίνει ἐξηγήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω ὁ βλέπων ἢ ἀκούων τὴν λέξιν ἀναπλάττει καὶ τὴν παράστασιν τοῦ σχετικοῦ ἀντικειμένου καὶ ὁ λέγων ἢ γράφων τὴν λέξιν ἐπαναφέρει εἰς τὴν συνειδήσιν τῶν ἄλλων τὰς σχετικὰς παραστάσεις, ἐφ' ὅσον αὐταὶ εὐρίσκονται ἐκεῖ συνδεδεμένα ἕνεκα τῆς συνυπάρξεως αὐτῶν, ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον χρόνον. Κατὰ ταῦτα ἡ παράστασις, ἥτις εἶναι καθαρὰ ψυχικὴ εἰκὼν, ἔχει ὄρατὸν καὶ ἀκουστὸν ἀντιπρόσωπον αὐτῆς τὴν λέξιν, ἥτις ταύτην χαρακτηρίζει. Ἐν τῷ καθ' ἡμέραν λόγῳ ὁ ἀντιπρόσωπος οὗτος τῆς παραστάσεως, δηλ. ἡ λέξις, ἀντικαθίστᾷ συχνότατα καὶ τελείως τὴν παράστασιν αὐτήν. Οὕτω λέγομεν καὶ ἀκούομεν τὰς λέξεις, χωρὶς νὰ ἔχωμεν ἐκάστοτε τελείαν συνειδήσιν τῶν παραστάσεων, ὡς αὐταὶ χαρακτηρίζουσιν. Ἐν τινι δ' ὅμως συζητήσῃ κατ' ἀνάγκην πρέπει, διαλεγόμενοι περὶ οἴουδ' ἅποτε ἀντικειμένου, νὰ ἔχωμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ συνειδήσει σαφῆ τὴν εἰκόνα τοῦτου, περὶ τοῦ ὁποίου πρόκειται, ἂν θέλωμεν νὰ στηριζώμεθα ἐπὶ ἀσφαλοῦς βάσεως καὶ νὰ ἔχωμεν πεποίθησιν ὅτι θὰ ἐξέλθωμεν νικηταὶ ἐκ τῆς συζητήσεως ταύτης.

Νόησις καὶ πρότασις. Ἐὰν ἀκούσωμεν ἢ ἴδωμέν ποῦ τι περὶ **θυέλλης**, ἐὰν ἄρα ἔλθῃ εἰς τὴν συνειδήσιν ἡμῶν ἡ παράστα-

σις τῆς **θυέλλης**, θά ἔλθωσιν εἰς ταύτην κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ αἱ παραστάσεις **ἀήρ, νέφη, θέρος, βροχή**, συγχρόνως δ' ὄμως ἔχομεν ἐν τῷ νῷ καὶ τὴν μεταξὺ τῶν παραστάσεων τούτων σχέσιν, ἥτοι **κρίνομεν** περὶ αὐτῶν· ἐὰν τὴν κρίσιν ταύτην ἐκδηλώσωμεν καὶ διὰ λέξεων τότε ἔχομεν, κατὰ τὰ εἰρημένα ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ κρίσεως, τὴν πρότασιν.

Ὡς μέσον, ὅπερ φέρει εἰς σχέσιν τὴν παράστασιν τῆς θυέλλης πρὸς τὴν τοῦ ἀέρος, ἔχομεν ἐν τῷ νῷ τὸν τόπον. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐκδηλώσωμεν καὶ διὰ λέξεων τὴν σχέσιν ταύτην, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ, θά ἔχομεν τὴν πρότασιν:

Ἡ θυέλλα εἶναι φαινόμενον παρατηρούμενον ἐν τῷ ἀέρι ἢ ἡ θυέλλα συμβαίνει ἐν τῷ ἀέρι.

Ἡ σχέσις, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ μεταξὺ τῆς παραστάσεως τῆς θυέλλης καὶ τῶν νεφῶν, εἶναι αἰτιώδης, ἐκδηλοῦμεν δὲ ταύτην διὰ τῆς ἐξῆς προτάσεως: **Θυέλλα συμβαίνει ἐπειδὴ συναντῶνται διάφορα νέφη.** Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς παραστάσεως τῆς θυέλλης καὶ τῆς τοῦ θέρους, ἣν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ, εἶναι χρονικὴ καὶ ἐκδηλοῦμεν ταύτην διὰ τῆς ἐπομένης προτάσεως. **Ἡ θυέλλα συμβαίνει ἢ παρατηρεῖται κατὰ τὸ θέρος.**

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων συμπεραίνομεν, ὅτι πᾶσα νόησις ἡμῶν εἶναι νοεῖν ἐν λέξεσιν, ἥτοι **λέγειν** γεγονοῖς ἢ σιγαλῇ τῆ φωνῇ. Διὰ τῆς γλώσσης ἄρα λαμβάνουσιν αἱ σκέψεις καὶ τὰ διαγοήματα ἡμῶν ὄρισμένην καὶ σαφῆ ἐκδήλωσιν. Ἡ ἐκδήλωσις αὕτη τῶν διαγοημάτων ἡμῶν διὰ τῶν λέξεων εἶναι τοῦτο, ὅπερ καλοῦμεν **προφορικὸν λόγον ἢ γλώσσαν** ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Ἐφ' ὅσον δὲ παριστώμεν τὸν προφορικὸν λόγον δι' ὄρισμένων γραπτῶν σημείων (τῶν γραμμάτων), ἔχομεν τὸν **γραπτὸν λόγον ἢ τὴν γραπτὴν γλώσσαν**. Μόνον τότε παριστώμεν ἐν ἡμῖν σαφῶς τοῦτο, ὅπερ ἐκάστοτε ἔχομεν ἐν νῷ, ὅταν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν πρὸς ἐκδήλωσιν αὐτοῦ τὰς καταλλήλους λέξεις ἢ τὴν ὀρθὴν ἔκφρασιν.

§ 19. ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς γλώσσης, ἣν δυνάμεθα νὰ παρακολουθή-

σωμεν παρά τῷ παιδί, διακρίνονται διάφοροι περίοδοι, ὧν ἑκάστη ἔχει ἴδιον χαρακτήρα.

1) Εὐθὺς μετὰ τὴν γέννησιν ὁ παῖς ἐκβάλλει φθόγγους τινὰς καὶ λέγομεν, ὅτι κραυγάζει· μετὰ τῶν κραυγῶν δὲ τούτων συνδέονται καὶ κινήσεις τῶν βραχιόνων ἢ τῶν ποδῶν καὶ συσπάσεις τῶν μυῶν τοῦ προσώπου. Τίς ἢ αἰτία τῶν κραυγῶν τούτων;

Ὁ παῖς αἰσθάνεται δυσάρεστά τινα ζωϊκὰ αἰσθήματα, π.χ. πείναν, πόνον κλπ. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα εἶναι ἢ αἰτία τῆς συσπάσεως τῶν μυῶν τοῦ προσώπου καὶ τῶν κινήσεων τῶν ποδῶν καὶ τῶν βραχιόνων. Συγχρόνως δ' ἀναπνέων ἐκβάλλει μεθ' ὄλης τῆς δυνάμεώς του τὸν ἐν αὐτῷ ἀέρα. Πᾶσαι αἱ κινήσεις αὗται γίνονται αὐτομάτως, οὕτως εἰπεῖν, ἄνευ συνειδητέως τινος, διότι πάντως ὁ παῖς διὰ τῶν κινήσεων τούτων οὐδένα ἐπιδιώκει σκοπόν.

Σὺν τῷ χρόνῳ αἰσθάνεται ὁ παῖς τὰς κινήσεις τῶν βραχιόνων, τῶν ποδῶν καὶ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων καὶ ἀκούει τοὺς παραγομένους φθόγγους, ταχέως δὲ διαγιγνώσκει διὰ τίνος ὀργάνου ἐκτελεῖ τὰς κινήσεις καὶ παράγει τοὺς φθόγγους, οὕτω δὲ βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κτάται παραστάσεις τοῦ ἑαυτοῦ σώματος. Ἐπακλουθῆμα τούτου εἶναι ὅτι τὰ διάφορα ὄργανα αὐτοῦ κτῶνται μείζονα δεξιότητα ἐν τῇ ἐκτελεσει τῶν κινήσεων τούτων. Αἱ αὐτόματοι ἄρα κινήσεις εἶναι *προάσκησις* τις διὰ τὰς μετὰ ταῦτα ἐκουσίας καὶ ἀπὸ σκοποῦ γινομένας καὶ ἀποτελοῦσι τὴν *πρώτην βαθμίδα* τῶν πρὸς τὸ λέγειν προσοικήσεων.

2. Ὅταν ὁ παῖς γίνῃ μεγαλύτερός πως μιμείται ποικίλας ἐκ τοῦ περιβάλλοντος κινήσεις καὶ ποικίλους φθόγγους, κρούει ἢ ἀνυφοῖ τὰς χεῖρας, ἀποπειράται νὰ ἄπηται τῶν διαφόρων ἀντικειμένων καὶ νὰ ἐκβάλλῃ φθόγγους, ἀπομιμείται τὴν ὕλακὴν τοῦ κυνός, τὸ τικ τὰκ τοῦ ὄρολογίου καὶ τὴν φωνὴν τῶν τοῦ περιβάλλοντος προσώπων, τῆς τροφῆς, τῆς μητρὸς κτλ.

Πάντα ταῦτα εἶναι ἐπακλουθῆματα τῆς ἀντιλήψεως τοῦ παιδός. Διὰ τῆς ὁράσεως καὶ ἀκοῆς κτάται ὁ παῖς παραστάσεις κινήσεων καὶ φθόγγων, αἵτινες δι' ἐπανειλημμένης ἀναπλάσεως καὶ συγχωνεύσεως μετὰ νέων ἀντιλήψεων καθίστανται ὀλίγον κατ' ὀλίγον σαφέστεραι. Αἱ σαφέστεραι δὲ παραστάσεις παρέχουσιν ἀφορμὴν πρὸς ἀπομίμησιν. Ὁ παῖς ἀπομιμείται κατ' ἀρχὰς ἀκουσίως πάν ὅ,τι βλέπει καὶ ἀκούει, ἀργότερον δ' ὁμοῦς ἀπομιμείται ἐκουσίως.

ποικίλα πράγματα. Ὡστε αἰτία τῆς ἀπομιμήσεως εἶναι αἱ ἀναπλαττόμεναι παραστάσεις. **Ἡ ἀπομίμησις** λοιπὸν εἶναι ἡ **δευτέρα** εὐαθμῆς τῆς πρὸς τὸ λέγειν προασκήσεως τῶν παιδῶν.

3. Ὁ μικρὸς παῖς θέτει τὰς χεῖρας εἰς τὸ στόμα του καὶ φωνάζει, ὅταν πεινᾷ, σιωπᾷ δ' εὐθὺς ὡς ἡ μήτηρ λάβῃ αὐτὸν εἰς τὰς ἀγκάλας, ἐκτείνει τὰς χεῖρας πρὸς τοῦτο ἢ ἐκείνο τὸ ἀντικείμενον καὶ φωνάζει, ἐφ' ὅσον δὲν δύναται νὰ λάβῃ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο, σιωπᾷ δ' εὐθὺς ὡς τοῦτο περιέληθαι εἰς τὰς χεῖράς του.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν ὅτι, ὁσάκις ὁ παῖς ἐπιθυμεῖ πράγματός τινος, ἐκδηλοῖ τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην. Αἱ κινήσεις ἄρα καὶ αἱ φωναί, ἅς ἐκβάλλει, ἔχουσιν ὠρισμένον σκοπὸν γίγνονται **ἀπὸ σκοποῦ**, διότι διὰ τούτων ὁ παῖς καθιστᾷ εἰς τοῦς ἄλλους γνωστὰς τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας. Πῶς δ' ὅμως κατέληξεν εἰς τοῦτο ὁ παῖς, νὰ ἐκδηλοῖ δηλ. τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας διὰ κινήσεων μελῶν τινῶν τοῦ σώματος καὶ φωνῶν; Πολλάκις μέχρι τοῦδ' ἠσθάνθη ὁ παῖς πείναν καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ δυσαρέστου τούτου αἰσθήματος ἔκλαυσεν. Ἀμέσως ἔσπευσεν ἢ τροφὸς ἢ ἡ μήτηρ καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τροφήν. Ἐπειδὴ δὲ πολλάκις ἐπανελήφθη τοῦτο, ἐσχηματίσθη ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ ἡ ἐξῆς σειρά τῶν παραστάσεων:

α') Αἰσθημα τῆς πείνης· β') αἰσθημα τῶν κραυγῶν· γ') αἰσθημα τοῦ πρῶγειν καὶ τοῦ κόρου. Νῦν, εὐθὺς ὡς εἰσέλθῃ εἰς τὴν συνειδησίην του ἡ πρώτη παράστασις, ἢ τῆς πείνης, αὕτη ἀναπλάττει καὶ πάσας τὰς λοιπὰς τὰς μετ' αὐτῆς συνδεδεμένας· ὁ παῖς κραυγάζει, διότι γνωρίζει, ὅτι τῇ κραυγῇ θὰ ἐπακολουθήσῃ τὸ φαγητόν· κραυγάζει ἄρ' ἀπὸ **σκοποῦ**, **σκοπὸς** δ' αὐτοῦ εἶναι ἡ κατάπαυσις τοῦ δυσαρέστου αἰσθήματος τῆς πείνης.

4) Ταχέως ἔρχεται ὁ παῖς εἰς θέσιν νὰ δύναται καὶ νὰ λέγῃ ἐκείνο, τὸ ὁποῖον ἐπιθυμεῖ· κατ' ἀρχὰς ἐκβάλλει φθόγγους τινάς, οὓς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατανοοῦσι μόνον οἱ οἰκεῖοι, ἀργότερον δὲ προφέρει καὶ λέξεις διὰ νὰ δηλώσῃ παίγνιόν τι, τὸ γάλα, τὸ ὕδωρ, τοὺς γονεῖς κλπ. Τούτου δὲ γιγνομένου λαμβάνει τὸ ποθοῦμενον.

Οὕτως ἔρχεται τὸ κυρίως **λέγειν**. Τὸ λέγειν δὲ πάλιν εἶναι ἐπακολούθημα τῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων, διότι ἡ παράστασις τοῦ ποθοῦμένου ἀντικειμένου καὶ ἡ τῶν φθόγγων, δι' ὧν αὕτη δηλοῦται, συνδέονται ἀλλήλαις καὶ δύνανται, κατὰ τὰ ἀνωτέρω κατ' ἐπανάληψιν εἰρημένα, νὰναπλάττωνται ἀμοιβαίως. Ἡ τὸ πρῶ-

τον δ' ἑλλιπῆς τοῦ παιδὸς γλῶσσα διορθοῦται ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ τούτου, ὅτι οἱ οἰκτεῖοι λέγουσιν αὐτῷ τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων ἀντικειμένων βραδέως καὶ σαφῶς. Ὁ παῖς, τούτου γιγνομένου, δὲν προσέχει μόνον εἰς τοὺς φθόγγους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν θέσιν, ἣν λαμβάνουσιν ἐκάστοτε ἡ γλῶσσα καὶ τὰ χεῖλη τοῦ πρὸς αὐτὸν διαλεγόμενου.

5. Κατ' ἀρχὰς ὁ παῖς διαλεγόμενος μεταχειρίζεται λέξεις μόνον, ὀλίγον δ' ὅμως κατ' ὀλίγον συνδέει ἀλλήλαις τὰς λέξεις καὶ σχηματίζει προτάσεις, κατ' ἀρχὰς θεδαίως ἀτελεῖς· π. χ. ὁ Γεώργιος περίπατο, Μαρία κακὴ κλπ.

Τῶν ἀτελειῶν τούτων ἀπαλλάττεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁ παῖς διὰ τε τῆς ἀναστροφῆς μετὰ τῶν οἰκείων, ὅτινες ὀρθῶς διαλέγονται, καὶ δι' ἰδιαίτερας διδασκαλίας· οὕτω δὲ κτᾶται σὺν τῷ χρόνῳ τὴν δεξιότητα, νὰ ἐκφράζη τὰ ἑαυτοῦ διανοήματα γλωσσικῶς ὀρθότερον καὶ αἰ ἀνωτέρω προτάσεις λαμβάνουσι τὸν ἐξῆς τύπον: Ὁ Γεώργιος θέλει νὰ ὑπάγη περίπατον, ἡ Μαρία εἶναι κακὴ κλπ.

Πολλάκις παρατηρεῖται ὅτι παῖδες τινες δὲν προφέρουσι καλῶς γράμματά τινα ἢ μεταχειρίζονται ἄλλ' ἀντ' ἄλλων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο καλεῖται **βατταρισμός**, ἐφ' ὅσον δὲ δὲν προέρχεται ἐξ ἐλλείψεως τινὸς τῶν φωνητικῶν τοῦ παιδὸς ὀργάνων, διορθοῦται διὰ τούτου, ὅτι ἐθίζομεν τὸν παῖδα ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς τὴν κατάλληλον τῶν φωνητικῶν ὀργάνων θέσιν, προκειμένου δὲ περὶ τῶν δυσχερεστέρων φθόγγων ἀσκοῦμεν αὐτὸν βαθμηδὸν εἰς τὴν ὀρθὴν προφορὰν αὐτῶν. Τὴν δὲ **βραδυγλωσσίαν** θεραπεύομεν διὰ συστηματικῶν ἀναπνευστικῶν καὶ γλωσσικῶν ἀσκήσεων.

Σ. Β. Ξαρχάνου.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΤΙΚΟΝ

§ 20. ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΦΥΣΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ

Γνωρίζομεν ἤδη, ἐξ ὧσων ἐμάθομεν ἀνωτέρω, ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ, τί εἶναι τὸ αἰσθημα, γνωρίζομεν δ' ὡσαύτως, ὅτι τὰ αἰσθήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ τὸν τόνον· ἄλλα μὲν εἶναι εὐάρεστα, ἄλλα δὲ δυσάρεστα· οὕτω π. χ. βλέπων τὸν πατέρα μου νεκρόν, δυσαρεστοῦμαι· τοῦναντίον, ἐὰν οὗτος μετὰ μακρὰν καὶ ἐπικίνδυνον ἀσθένειαν ἀνέρρωσεν ἐντελῶς, εὐχαριστοῦμαι· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον εὐχαριστοῦμαι μὲν, ὅταν βλέπω ὡραίαν εἰκόνα, ὡραῖον οἰκοδόμημα, δυσαρεστοῦμαι δ' ὅμως, ὅταν βλέπω ὅτι ἡ εἰκὼν ἢ τὸ οἰκοδόμημα εἶναι ἀηδές. Ἐντεῦθεν παρατηροῦμεν ὅτι τὰ αἰσθήματα συνοδεύονται συνήθως ὑπὸ εὐαρεστήσεως ἢ δυσαρεσκείας.

Πλὴν δ' ὅμως τῆς εὐαρεστήσεως ἢ δυσαρεσκείας, τῆς συνοδευούσης τὰ διάφορα αἰσθήματα, διακρίνομεν ἐν αὐτοῖς καὶ ἕτερόν τι· ὅταν πρόκειται νὰ λάβω δῶρόν τι κατὰ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους ἢ τὴν ἐπέτειον τοῦ ὀνόματός μου, δὲν αἰσθάνομαι μόνον εὐαρεσκείαν, ἀλλὰ καὶ διέγερσιν τινὰ ταύτην καλοῦμεν *ἐντασιν*· ὅταν δὲ λάβω πλεόν τὸ προσδοκώμενον, καταπαύει ἢ διέγερσις αὕτη· τὴν κατάστασιν ταύτην καλοῦμεν *κατάπαισιν*.

Τελευταίον, ὅταν προσδοκῶμεν εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον τι, εὐρισκόμεθα εἰς διαρκῆ ταραχήν. Τὴν κατάστασιν ταύτην χαρακτηρίζομεν ὡς **ἐξέγερσιν**· ὅταν δὲ θάττον ἢ βράδιον ἐκπληρωθῇ τὸ προσδοκώμενον, ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν ἤρεμον ψυχικὴν κατάστασιν, ἢ συχάζομεν, ὅπως λέγομεν συνήθως, ἢ καταπραΰνόμεθα· ταύτην τὴν κατάστασιν καλοῦμεν **καταπραΰνσιν**.

Εἷς τινὰς περιπτώσεις διακρίνομεν ὡς ἀποτέλεσμα τῶν αἰσθημάτων μόνον τὴν εὐαρέσκειαν ἢ δυσαρέσκειαν, ὅπως π. χ. ὅταν φάγωμεν εὐάρεστον τι ἢ δυσάρεστον, εἰς ἄλλας δ' ὅμως παρατηροῦμεν καὶ τὰς τρεῖς τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων, τοῦτο δ' εἶναι καὶ τὸ συνθέστερον ἐν τῷ βίῳ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δ' ὅμως ὅ,τι δῆποτε τῶν ἀνωτέρω καὶ ἂν συμβῇ, παρατηροῦμεν τοῦτο, ὅτι ἕνεκα τῶν αἰσθημάτων, παραστάσεων ἢ διανοημάτων ἡμῶν ἢ ψυχικῆς κατάστασις μεταβάλλεται, καὶ ὅτε μὲν χαίρομεν, ὅτε δὲ λυπούμεθα· **τὴν συνειδήσιν ταύτην τῆς χαρᾶς ἢ λύπης καλοῦμεν συναίσθημα**. Ἐφ' ὅσον βλέπομεν ἀπλῶς μίαν εἰκόνα, ἔχομεν αἰσθημα, ὅταν δ' ὅμως καὶ εὐχαριστηθῶμεν ἢ δυσαρστηθῶμεν ἐκ τῆς θέας τῆς εἰκόνης ταύτης, ἔχομεν συναίσθημα· ὡσαύτως, ἐφ' ὅσον ἀκοῦα ἀπλῶς τυφλοῦ τινος ἐπαίτου, διεκτραφηδοῦντος τὴν κατάστασιν αὐτοῦ, ἔχω αἰσθημα, ὅταν δ' ὅμως καὶ λυπηθῶ αὐτὸν διὰ τὸ δυστύχημά του, ἔχω συναίσθημα.

Ὡς γενικὰς τῶν συναισθημάτων ιδιότητας δυνάμεθα νὰ αναφέρωμεν τὰς ἐξῆς:

α' α') Τὰ συναισθήματα ἐν γένει δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς δύο θεμελιώδεις τύπους, τὴν **ἡδονὴν** καὶ τὴν **λύπην**, ὧν μεταξὺ διακρίνομεν οὐδετέραν τινὰ ζώνην, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος οὔτε χαίρει οὔτε λυπεῖται.

β' β') Τὰ συναισθήματα διακρίνονται ἀλλήλων κατὰ **ποσόν**· ἄλλη εἶναι ἡ λύπη μου, ὅταν μάθω, ὅτι ἀπέθανε γνωστὸς καὶ ἄλλη, ὅταν ἴδω νεκρὸν τὸν πατέρα μου. Ἐκ τῆς ἰσχύος δὲ ταύτης τοῦ συναισθήματος ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς συνειδήσεως.

γ' γ') Τὰ συναισθήματα διακρίνονται ἀλλήλων καὶ κατὰ τὸ **ποιόν**· ἄλλη εἶναι ἡ εὐχαρίστησις, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς θέας ἀγαθῆς τινος πράξεως, καὶ ἄλλη ἢ ἐκ τῆς ἐπιτυχίας ἐπιχειρήσεώς τινος.

δ' δ') Πάντα τὰ συναισθήματα ἀπαμβλύνονται, καθ' ὅσον ἐπανα

λαμβάνονται συχνάκις τὰ προκαλούμενα τὰ συναισθήματα ταῦτα αἷτια.

ε') Τὰ συναισθήματα ἔξαρτῶνται ἐκ τῆς προτέρας ψυχικῆς καταστάσεως. Ἡ ἡδονὴ π. χ. ἢ ἡ λύπη εἶναι πολλῶν ἰσχυροτέρα, ὅταν ἐπακολουθῶσι λύπη ἢ ἡδονή.

ς') Τα συναισθήματα συνδέονται στενώτατα τῷ καθ' ὅλου βίῳ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν συντήρησιν αὐτοῦ.

§ 21. ΣΩΜΑΤΙΚΑΙ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐγένοντο πολλαὶ καὶ ἐπιμελεημέναι ἔρευναι, ὅπως καθορισθῇ ἡ ἐπίδρασις τῶν συναισθημάτων ἐπὶ τὸ σῶμα, ἰδίᾳ δ' ἐπὶ τὰς ἀναπνευστικὰς κινήσεις καὶ τὴν κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος. Αἱ παρατηρήσεις αὗται, ὑπὸ πολλῶν ψυχολόγων δι' εἰδικῶν ὀργάνων γενόμεναι, κατέληξαν εἰς τὰ ἑξῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀκριβῆ συμπεράσματα:

Ἀπλὰ εὐάρεστα συναισθήματα (π. χ. ἡδέια γεῦσις) ἔχουσιν ὡς ἐπακολούθημα **ἐπιβράδυνσιν** ἅμα καὶ **ἐνίσχυσιν** τῶν παλμῶν. **Ἀπλὰ δυσάρεστα συναισθήματα** (π. χ. γεῦσις πικροῦ ἀντικειμένου) ἐπιφέρουσιν **ἐπιτάχυνσιν** καὶ **ἐξασθένωσιν** τῶν παλμῶν. **Διεγερτικὰ** συναισθήματα ἐπιφέρουσιν **ἐνίσχυσιν, καταπραῦντικὰ** δὲ **ἐξασθένωσιν** τῶν παλμῶν ἀνευ μεταβολῆς τῆς ταχύτητος αὐτῶν. Τὰ πειράματα ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει δὲν ἐγένοντο ἐπὶ ἀπλῶν συναισθημάτων διεγέρσεως καὶ καταπραΰνσεως (π. χ. ἡψηλῶν τόνων, ἐρυθροῦ χρώματος ἢ χαμηλῶν τόνων καὶ κυανοῦ χρώματος), ἀλλ' ἐπὶ συναισθημάτων προκληθέντων ὑπὸ πολυπλόκων ἐρεθισμῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ πορίσματα δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀσφαλῆ: Τοῦναντίον ἡ ὑπάρχουσα **ἐντασις** ἐπιφέρει σαφέστατα **ἐπιβράδυνσιν καὶ ἐξασθένωσιν**, ἐνῶ, ὅταν ἐπέρχηται ἡ **κατάπτωσις**, παρατηρεῖται **ἐνίσχυσις, πιθανῶς δὲ καὶ ἐπιτάχυνσις** τῶν παλμῶν.

§ 22. ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Τῶν συναισθημάτων ἄλλα μὲν συνδέονται πρὸς τὰ αἰσθήματα,

ἄλλα δὲ πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν. Τὰ πρῶτα συνηγίσαμεν ἤδη καὶ ἐν τῷ γνωστικῷ, προκειμένου περὶ τοῦ τόνου τοῦ αἰσθήματος.

Ἐκεῖ ἐνθυμούμεθα, ὅτι τόνον τοῦ αἰσθήματος ἐκαλέσαμεν τὸ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον αὐτοῦ. Ἀκριβῶς αὐτὸ τοῦτο καλοῦμεν **ὕλικόν ἢ σωματικὸν συναίσθημα**· τὰ δὲ δευτέρα, ἅτινα σχετίζονται πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν, καλοῦμεν ἀνώτερα ἢ **πνευματικὰ συναίσθηματα**. Τὰ πνευματικὰ συναίσθηματα πάλιν εἶναι ποικιλώτατα καὶ δυνάμεθα, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σχέσιν αὐτῶν **πρὸς διατήρησιν τοῦ βίου**, νὰ ὑποδιαίρεσωμεν ταῦτα ὡς ἑξῆς :

Ὅπως ἐν παντὶ ὀργανικῷ ὄντι, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ πρὸς διατήρησιν ὄρμη ἐμφανίζεται ὑπὸ δύο διαφόρους μορφάς, τὴν ὄρμην **πρὸς διατήρησιν ἑαυτοῦ** καὶ τὴν **πρὸς διατήρησιν τοῦ εἴδους**. Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ὅστις, ὅπως παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι **φύσει κοινωνικὸν ζῷον**, ἀνεπτύχθη σπουδαίως ἡ ὄρμη πρὸς διατήρησιν τοῦ εἴδους. Μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὄρμης ταύτης ἔχει τὸ συναίσθημα, διότι παρατηροῦμεν, ὅτι τὴν εὐχαρίστησιν ἢ δυσἀρέσκειαν ἡμῶν δὲν διεγείρει μόνον ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν εὐημερία ἢ δυστυχία, ἀλλὰ καὶ ἡ εὐημερία ἢ δυστυχία τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καὶ ἡμεῖς ἀνήκομεν. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰ ἑξῆς συναίσθηματα.

α') Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν εὐἀρέσκειαν ἢ δυσἀρέσκειαν τὴν σχετιζομένην πρὸς ἡμᾶς αὐτούς· τὰ συναίσθηματα ταῦτα δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν **ἀτομικὰ συναίσθηματα**.

β') Τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν εὐημερίαν ἢ δυστυχίαν τῆς οἰκογενείας ἢ **οἰκογενειακὰ συναίσθηματα**.

γ') Συναίσθηματα προσερχόμενα ἐκ τῆς εὐημερίας ἢ δυστυχίας τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καὶ ἡμεῖς ἀνήκομεν, ἢ **πατριωτικὰ συναίσθηματα**.

δ') Συναίσθηματα προσερχόμενα ἐκ τῆς εὐημερίας ἢ δυστυχίας τοῦ πλησίον ἡμῶν ἢ **συμπαθητικὰ συναίσθηματα**.

Εἰς ταῦτα προστίθενται τὰ συναίσθηματα τὰ προσερχόμενα τὸ μὲν ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς φύσεως, τὸ δ' ἐκ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἐν γένει, τὸ δ'

ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ψυχικοῦ ἡμῶν βίου. Τὰ σπουδαιότατα τῶν συναίσθημάτων τούτων εἶναι :

- ε') Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.
- ς') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα.
- ζ') Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.
- η') Τὰ διανοητικὰ συναίσθηματα. †

† § 23. ΥΛΙΚΑ ἢ ΣΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Παραδειγματὰ τινὰ θὰ διασαφηνίσωσιν ἡμῖν τὰ κατὰ τὰ συναίσθηματα ταῦτα.

Ὁ ἀλγὼν τὴν κεφαλὴν εἶναι σιωπηλὸς καὶ φαίνεται κατεχόμενος ὑπὸ λύπης, εὐθύς δ' ὅμως ὡς παρέλθῃ τὸ ἄλγος τοῦτο, μεταβάλλεται ἢ ψυχικῆ τοῦ κατάστασις καὶ ἀνακτάται οὗτος τὴν προτέραν εὐθυμίαν.

Τὸ φῶς, τὰ ζωηρὰ χρώματα, ὁ ἥλιος, ὁ ὠραῖος καιρὸς καθιστῶσιν ἡμᾶς εὐθύμους, τοῦναντίον τὸ σκότος, ὁ σκοτεινὸς καὶ ὑγρὸς καιρὸς ἐπιδρῶσιν ἐφ' ἡμᾶς δυσάρεστος ἀφαιροῦντα τὴν εὐχαρίστησιν καὶ εὐθυμίαν ἡμῶν. Εὐχάριστος συναναστροφή καὶ μουσικὴ χαροποιῶσι τὸν ἄνθρωπον, τοῦναντίον μονήρης βίος δυσάρεστεί αὐτόν. Ὁ ἀγαπῶν τὰ καλὰ φαγητὰ καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀφάτου λύπης, ὅταν γεύεται φαγητοῦ μὴ καλοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων βλέπομεν, ὅτι εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον ζωϊκὸν ἢ ἄλλο αἶσθημα προξενεῖ ἡμῖν χαρὰν ἢ λύπην.

Ἡ εὐχαρίστησις αὕτη ἢ δυσάρεσκεία, ἣτις συνδέεται μεθ' ὠρισμένων αἰσθημάτων, καλεῖται ὑλικὸν ἢ σωματικὸν συναίσθημα καὶ εἶναι εὐάρεστον μὲν, ἐφ' ὅσον λαμβάνομεν συνείδησιν, ὅτι ἐρεθισμὸς τις προάγει τὴν καλὴν τοῦ σώματος κατάστασιν, δυσάρεστον δ' ὅταν συμβαίῃ τὸ ἀντίθετον.

Τὰ ὑλικὰ συναίσθηματα εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὸν τοῦ παιδός. Ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τοὺς παῖδας, εἶναι συνήθως ἀποτέλεσμα τοιούτων ἢ τοιούτων αἰσθημάτων. Ἐπειδὴ δ' ἡ χαρὰ αὕτη καὶ ἡ λύπη ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν ὅλην ψυχικὴν τοῦ παιδός κατάστασιν καὶ τὴν πρὸς μάθησιν ἐπιδεκτικότητα, πρέπει οἱ ἐντεταλμένοι τὴν ἀνατροφήν καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν παιδῶν νὰ φροντίζωσιν,

ὅπως διὰ καταλλήλου ἐνεργείας προάγωσι τὴν ὑγίαν καὶ ἱκανοποιῶσι τὰς σωματικὰς ἀνάγκας αὐτῶν παρέχοντες κατάλληλον καὶ ἐπαρκὲς φαγητόν, εὐαρέστους ἐνασχολήσεις, καιρὸν πρὸς παίγνια καὶ ἐν γένει πράττοντες πᾶν ὅ,τι συντελεῖ νὰ προκαλῆ εὐάρεστα, νὰ κωλύῃ δὲ τὰ δυσάρεστα ὕλικα συναισθήματα.

Ἐπειδὴ δὲ τὰ ὕλικα συναισθήματα, ἴδια τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ ζωϊκὸν αἰσθημα, ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὴν διατήρησιν καὶ τὴν ἀκμὴν ἐν γένει τοῦ σώματος ἡμῶν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ταῦτα καὶ ὡς **ἀτομικὰ συναισθήματα**. Περὶ τῶν ἀτομικῶν συναισθημάτων, τῶν ἀναφερομένων ἐν γένει εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου γενήσεται κατωτέρω ἴδιος λόγος.

§ 24. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

Ἀνωτέρω ἤδη ἐλέγομεν ὅτι τὰ πνευματικὰ συναισθήματα διακρίνονται τῶν σωματικῶν διὰ τούτου, ὅτι τὰ μὲν σωματικὰ σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὰ αἰσθήματα, τὰ δὲ πνευματικὰ ἀμέσως πρὸς τὰς παραστάσεις καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν λυποῦμαι ἀλγῶν τὴν κερφαλήν ἢ ἄλλο τι τοῦ σώματος μέρος, λυποῦμαι δ' ὅμως καὶ ἐφ' ὅσον βλέπω ὅτι οἱ ἄλλοι δὲν ἀναγνωρίζουσι τὴν ἀξίαν μου· ἢ μία λύπη εἶναι ὅπως διάφορος τῆς ἄλλης. Τῶν πνευματικῶν συναισθημάτων ἔχομεν, ὅπως καὶ ἀνωτέρω ὑπεδηλώθη, διάφορα εἶδη, ἅτινα θὰ ἐξετάσωμεν νῦν λεπτομερῶς ἕκαστον.

α) Ἀτομικὰ συναισθήματα.

Ὅταν παράστασις ἀντικειμένου ἢ γεγονότος τινοῦ προκαλῆ ἐν ἡμῖν τοιαύτας συνδέσεις καὶ κρίσεις, ὥστε νὰ ἐκλαμβάνωμεν τοῦτο τὸ ἀντικείμενον ἢ τὸ γεγονός **ἐπιβλαβὲς** εἰς τὴν διατήρησιν ἡμῶν αὐτῶν, γεννᾶται ἐν ἡμῖν **δυσάρεστον συναισθημα**, τούναντίον δ' ἐὰν ἐκλαμβάνωμεν αὐτὸ ὡς προάγον τὴν ζωϊκὴν ἡμῶν ἐνεργείαν, γεννᾶται ἐν ἡμῖν **εὐάρεστον συναισθημα**. Τὰ συναισθήματα ἐν γένει ταῦτα περιλαμβάνομεν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν **ἀτομικῶν συναισθημάτων**. Σημειωτέον δ' ὅτι δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ **πραγματικῆς** βλάβης ἢ προαγωγῆς, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ βλάβης ἢ προαγωγῆς κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν. Τὸ γεννώμενον δὲ συναισθημα

είναι διάφορον, καθ' ὅσον ἢ προκαλοῦσα αὐτὸ παράστασις εἶναι παράστασις ἀντικειμένου ἢ γεγονότος, ἔτι δὲ τὰ ἐκ τῆς ὑποτιθεμένης βλάβης προκαλούμενα συναίσθηματα δεικνύουσι πολὺ περισσοτέρας διαβαθμίσεις ἢ τὰ ἐκ τῆς ὑποτιθεμένης ὠφελείας.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ συναίσθηματος, τὸ ὅποιον προκαλεῖ ἢ παράστασις τοῦ ἀντικειμένου ἢ γεγονότος, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς **δυνάμεως**, ἣν ἔχει πρὸς βλάβην τὸ ἀντικείμενον ἢ γεγονός τοῦτο, ἐκ τῆς **ἀντιστάσεως**, ἣν πιστεύομεν ὅτι δυνάμεθα νάντιτάξωμεν εἰς αὐτό, καὶ τοῦ **ἀποτελεσματικοῦ** αὐτῆς, καὶ ἐκ τούτου, ἐὰν τὸ ἐπιβλαβὲς ἀντικείμενον ἢ γεγονός εἶναι ἐπιβλαβὲς **ἐνεργεῖα** ἢ **δυνάμει** μόνον. **Ἐνεργεῖα** λέγεται ἀντικείμενόν τι ἐπιβλαβὲς, ἐὰν ἀποδίδωμεν αὐτῇ τὴν **πρόθεσιν** νὰ βλάβῃ ἡμᾶς, ὅπως εἶναι π. χ. τὸ θηρίον, ὁ ἐχθρὸς κλπ., **δυνάμει** δ' ἐφ' ὅσον δύναται ἀπλῶς νὰ βλάβῃ ἡμᾶς, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ ὄρμητικῶς ἐπερχόμενος σιδηροδρομικὸς συρμὸς, ὅστις διὰ τοὺς μακρὰν μὲν εὑρισκόμενους εἶναι παντελῶς ἀβλαβής, τὸν ἐπὶ τῆς γραμμῆς δ' ὅμως εὑρισκόμενον δύναται νὰ διαμελίσῃ. Δυνάμει ἐπιβλαβὲς ὡσαύτως εἶναι καὶ οἷονδῆποτε ἄλλο μηχανήμα, ἢ πυρκαϊά, τὸ βάραιθρον κλπ.

1. Ἐκ τῶν διαβαθμίσεων, ἃς δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἐν τῇ δυνάμει τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ προτίθεται νὰ προξενήσῃ ἡμῖν βλάβην, ἐξαίρομεν τὰς ἐξῆς πέντε, ὡς τὰς σπουδαιότατας. Τὴν δυνάμειν τοῦ ἐπιβλαβοῦς ἀντικειμένου ἐκλαμβάνομεν : α') ὡς **ἀκαταμάχητον** β') **ἀνωτέραν** τῆς ἡμετέρας· γ') **ἴσῃν** τῇ ἡμετέρῃ· δ') **κατωτέραν** τῆς ἡμετέρας· ε') **ἀσήμαντον**.

α') Ἐπιτίθεται καθ' ἡμῶν π. χ. ἐχθρὸς, ὅστις ὑποθέτομεν, ὅτι ἔχει δύναμιν, ἣν ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει **δυνάμεθα νὰ καταβάλωμεν** τὸ πρῶτον συναίσθημα, ὅπερ γεννᾶται ἐν ἡμῖν, εἶναι ὁ **τρόμος**. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς προκαλῇ ἡμᾶς ἢ παραδιδόμεθα ἀμέσως, ὅποτε ἔχομεν τὸ συναίσθημα τῆς **ἐκουσίας ὑποταγῆς**, τῆς **ὑποχωρήσεως**, ἢ ἀντιτασσόμεθα μετὰ τοῦ θάρρους, ὅπερ παρέχει ἡμῖν ἡ **ἀπόγνωσις**. Ἐὰν ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἐπιτύχῃ, ἔχομεν τὸ συναίσθημα τῆς **θριαμβευούσης ὑπερηφανίας**, ἐὰν δ' ἀποτύχῃ, τὸ τῆς **ἀπογνώσεως**.

β') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ **ἀνωτέραν** τῆς ἡμετέρας ἰσχύν, τὸ πρῶτον συναίσθημα, ὅπερ διεγείρεται ἐν ἡμῖν, εἶναι ὁ **φόβος**. Ἡ πρῶτη διεγείρει τὸ συναίσθημα τοῦ **θάρρους**, καὶ ἡ μὲν ἀποτελε-

οματική αντίστασις τὸ τοῦ **θριάμβου**, ἢ δ' ἄνευ ἀποτελέσματος τὸ τῆς **ταπεινώσεως**, ἐὰν μὴ τὸ τῆς **ἀπογνώσεως**.

γ') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ δύνάμιν κατὰ τὰ φαινόμενα **ἴσῃ** τῇ ἡμετέρᾳ, τὸ πρῶτον συναίσθημα, ὅπερ διεγείρεται ἐν ἡμῖν, εἶναι τὸ τοῦ **μίσους**. Ἐὰν προκαλέσῃ ἡμᾶς, ἔχομεν τὸ συναίσθημα τῆς ὀργῆς, καὶ ἂν ἀναβληθῇ ἡ πραγματοποίησις τῆς ἀντιστάσεως, τὸ τῆς **ἐκδικήσεως**. Ἐπιτυχῆς ἀντίστασις προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς **νίκης**, ἀνεπιτυχῆς δὲ τὸ τῆς **ἥττης** καὶ **ταπεινώσεως**.

δ') Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἔχῃ δύνάμιν **κατωτέραν** τῆς ἡμετέρας, προκαλεῖ πρῶτον τὸ συναίσθημα τῆς **ἀηδίας**, ἢ δὲ πρόκλησις αὐτοῦ τὸ τοῦ **οἴκτου**. Ἐπιτυχῆς ἀντίστασις προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς **ἐπιτυχίας**, ἀνεπιτυχῆς δὲ τὸ τῆς **ἀποτυχίας**.

ε') Ἐὰν τέλος ἡ δύναμις τοῦ ἐχθροῦ εἶναι **ἀσήμαντος**, κατ' ἀρχὰς ἐγείρεται ἐν ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς **ὑπεροχῆς**, ἢ δὲ πρόκλησις διεγείρει τὴν **εἰρωνείαν**.

2. Ἀντικείμενον **δυνάμει μόνον**, οὐχὶ δὲ καὶ **ἐνεργείᾳ** ἐπιβλαβές, προκαλεῖ, ἀναλόγως τῆς δυνάμεως, ἢν κέκτηται, συναίσθημα, ὅπερ ποικίλλει μετὰ τῆς **δυσάρεσκείας** καὶ τῆς **φρίκης**. Ἀντικείμεν' ἀπλῶς **δυνάμει** ἐπιβλαβῇ προκαλοῦσι κατὰ κανόνα συναίσθημα μόνον, ὅταν ἐλάβομέν ποτε ἀφορμὴν νὰ γνωρίσωμεν τὴν βλάβην, ἢν ταῦτα ἐπιφέρουσιν. Ἡ ἀτμομηχανὴ π. χ., ἢν βλέπομεν σπεύδουσιν, καταλείπει ἡμᾶς ἀδιαφόρους. Ἐὰν δ' ὅμως ἔτυχέ ποτε νὰ ἴδωμεν ἄνθρωπον διαμελιζόμενον ὑπ' αὐτῆς, ἢ θέα τῆς ἀτμομηχανῆς διεγείρει ἐν ἡμῖν δυσάρεστόν τι συναίσθημα, ὅπερ ἀναλόγως τῆς ἰδιοσυγκρασίας ἡμῶν δύναται νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς φρίκης.

Τὸ **ἐνεργείᾳ** ὠφέλιμον διεγείρει παρ' ἡμῖν τὸ συναίσθημα τῆς **εὐγνωμοσύνης**, ἐὰν δ' ἔχῃ μείζονα δύνάμιν, τὸ τοῦ **σεβασμοῦ**. Τὸ δὲ **δυνάμει** ὠφέλιμον προκαλεῖ τὸ συναίσθημα τῆς **συμπάθειας**. Εὐγνώμονες ἄρ' εἴμεθα δι' εὐεργεσίαν τινὰ γενομένην ἡμῖν, σεβασμὸν δεικνύομεν πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς διδασκάλους, συμπάθειαν δὲ πρὸς τοὺς φίλους καὶ ἐὰν μηδὲποτε προξένησαν ἡμῖν καλόν τι.

Ἄλλα συναισθημάτων τέλος γεννῶνται ἐκ **γεγονότων**, ἅτινα ἡμεῖς φανταζόμεθα ὡς ὠφέλιμα ἢ βλαβερά. Τὰ συναισθημάτων ταῦτα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν καθ' ὅλου ὡς **χαροποιὰ** ἢ

ὀδονηρὰ συναισθήματα. Ἐπιβλαβὲς γεγονός, ὅπερ ἀπειλεῖ ἡμᾶς ἐν τῷ μέλλοντι, γεννᾷ ἐν ἡμῖν τὸ συναισθημα τῆς **φροντίδος**, ἐφ' ὅσον δ' ὁ χρόνος τοῦ γεγονότος προσεγγίζει, τὸ τῆς **ἀγωνίας** καὶ τέλος τὸ τῆς **ζωηρᾶς ἀνησυχίας**. Τὰ δύο τελευταῖα συναισθήματα συνδυάζονται πολλάκις τῷ συναισθηματι τῆς **ἐλπίδος** περὶ ἀποφυγῆς τοῦ ἐπικειμένου κακοῦ.

Ἐάν ἀποφύγωμεν τὸ προσδοκώμενον κακόν, ἔχομεν τὸ εὐαρεστον συναισθημα τῆς **ἀνακουφίσεως**. Ἐάν δ' ὅμως τοῦτο ἐπέβη, ἔχομεν τὸ δυσάρεστον συναισθημα τοῦ **ἄλγους**, τῆς **θλίψεως**, τοῦ **πόνου**.

Ἐάν τοῦναντίον γεγονός τι νομίζωμεν ὠφέλιμον, ἔχομεν πολὺ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ τὴν **χαροποιὸν προσδοκίαν**, ἐφ' ὅσον δὲ πλησιάζει, **ζωηρὰν ἀνυπομονησίαν**. Ἐάν μὴ ἐκπληρωθῇ, ἐπέρχεται τὸ δυσάρεστον συναισθημα τῆς **ἐξαπατήσεως**, ἐάν δ' ἐκπληρωθῇ, τὸ εὐάρεστον συναισθημα τῆς **χαρᾶς**, τῆς **ἀγαλλιόσεως**.

Ἐπικίνδυνος π. χ. ἀσθένεια τοῦ ἐμοῦ πατρὸς διεγείρει ἐν ἐμοὶ κατ' ἀρχὰς τὸ συναισθημα τῆς φροντίδος. Ἐάν εἶναι δυνατόν νὰ παρέλθῃ ἡ ἀσθένεια δι' ἐγχειρήσεως, ἔχω ὀλίγας πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως ἡμέρας ἀγωνίαν καὶ ζωηρὰν ἀνησυχίαν. Ἐάν ἡ ἐγχείρησις ἐπιτύχῃ, συναισθάνομαι τὸ μὲν ἀνακούφισιν, τὸ δ' εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν θεραπεύσαντα ἰατρόν. Ἐάν δ' ὅμως ἐπέβη ὁ θάνατος, γεννῶνται τὰ ὀδονηρὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Τὰ συναισθήματα, ἅτινα προκαλοῦνται ὑπὸ τῆς προσδοκίας εὐαρέστων γεγονότων, δυνάμεθα κάλλιστα νὰ παρακολουθήσωμεν παρὰ τοῖς παισὶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Δεκεμβρίου μέχρι τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, ὅποτε οἱτοὶ προσδοκῶσι τὰ συνήθη δῶρα.

β') Τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα.

1. Οἰκογενειακὸν συναισθημα.

Ὁ πρῶτος καὶ κυριώτατος ὅρος πρὸς διατήρησιν καὶ ἐξουγένεσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους εἶναι ὁ οἰκογενειακὸς βίος. Ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ γεννᾶται κατὰ πρῶτον τὸ συναισθημα ἐκεῖνο, ὅπερ εἶναι ὁ σπουδαιότατος παράγων πρὸς τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

-τελειοποιήσιν, τὸ **συναίσθημα τῆς ἀγάπης**. Ἐν τῇ οἰκογενεῖα διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος νὰ καταρρίπτῃ τὰ ὄρια τοῦ ἐγωῖσμοῦ καὶ νὰ μετέχη τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης καὶ ἄλλων ὄντων.

Ἡ ἀγάπη γεννᾶται κατ' ἀρχὰς μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς, ἦτο δὲ αὕτη κατὰ τὴν πρώτην βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ τελειῶς ὀλική. Ὅταν δ' ὅμως ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἠνάγκασε τὸν ἄνθρωπον νὰ ἔχῃ σταθερὰν κατοικίαν, οὕτω δὲ ἀνὴρ, γυνή καὶ τέκνα συνήκουν ἐπὶ μακρὸν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον χρόνον, τὸ κατ' ἀρχὰς ὀλικὸν τοῦτο συναίσθημα ἤρξαστο νὰποβάλλῃ τὴν ὀλικότητά του καὶ νὰ γίνηται πνευματικώτερον καὶ εὐγενέστερον. Ἡ μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἀγάπη κορυφούται ἐν τῇ ἀποπειρᾷ τοῦ εἶναι τὸν ἕνα διαρκῆ κάτοχον τοῦ ἄλλου. Μετὰ τῆς τάσεως ταύτης συνδέεται πολλάκις ὁ φόβος, μήπως ἄλλος τις ἀφαιρῆσθαι τὸ ἀγαπώμενον ὄν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ τὸ μῖτος πρὸς τὸν ἐχθρόν, εἰς ὃν ἀποδίδομεν τὴν πρόθεσιν ταύτην, λαμβάνει ἐνταῦθα τὸν **ιδιάζοντα χαρακτήρα τῆς ζηλοτυπίας**. Προϊόντος τοῦ χρόνου, ἡ γυνὴ διορᾷ ἐν τῷ ἀνδρὶ οὐ μόνον τὸ ἀγαπώμενον ὄν, ἀλλὰ περαιτέρω τὸ ὄν, ὅπερ παρέχει πρὸς αὐτὴν τὰ μέσα πρὸς συντήρησιν καὶ ὅπερ προστατεύει αὐτὴν ἀπὸ παντὸς κινδύνου, οὕτω δὲ πᾶν, ὅπερ βλάπτει ἢ ὠφελεῖ αὐτόν, ἐκλαμβάνει αὕτη ὡς βλάπτον καὶ ὠφελοῦν **ἑαυτὴν** καὶ οὕτω διεγείρονται ἐν ἑαυτῇ πάντα τὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐγένετο λόγος, προστιθεμένης μόνον εἰς ταῦτα τῆς ἀγάπης, ἣτις παρέχει τούτοις ἴδιον χαρακτήρα. Θαυμασιῶς ἀπεικονίζονται τὰ συναισθήματα ταῦτα ἐν τῷ ἔκτῳ τῆς Ἰλιάδος στοιχείῳ, ἐν τῷ ἀποχωρισμῷ τοῦ Ἔκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης. Ὁ δ' ἀνὴρ ἐξ ἄλλου διαδλέπει ἐν τῇ γυναικί οὐχὶ μόνον τὸ ἀγαπώμενον ὄν, ἀλλὰ καὶ τὴν μητέρα τῶν ἑαυτοῦ τέκνων, τὴν διευθύνουσαν τὸν ἑαυτοῦ οἶκον καὶ μέτοχον τῶν φροντίδων καὶ λυπῶν αὐτοῦ. Οὕτω τῇ ἀγάπῃ προστίθεται ἀμοιβαία ἐγγνωμοσύνη καὶ σεβασμὸς καὶ γεννᾶται μεταξύ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς τοιοῦτος δεσμὸς, ὥστε ἕκαστος μετέχει τῆς χαρᾶς καὶ τῆς λύπης τοῦ ἄλλου.

Πολλῶ μᾶλλον ἀπῆλλαγμένη ἐγωῖσμοῦ εἶναι ἡ ἀγάπη τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα· ἴδια ἰσχυρὰ εἶναι ἡ πρὸς τὰ τέκνα **ἀγάπη τῆς μητρὸς**. Ἡ μήτηρ συναισθάνεται πάντα πόνον τοῦ παιδὸς ὡς ἴδιον ἑαυτῆς πόνον. Ὁ παῖς εἶναι σὰρξ καὶ αἷμα τῆς μητρὸς,

δυνάμεθα δὲ νὰ παρατηρήσωμεν πόσον ἰσχυρὰ εἶναι ἡ τῆς μητρὸς ἀγάπη, ἐφ' ὅσον ὁ παῖς εἶναι μικρὸς καὶ ἔχει ἀνάγκη τῆς βοήθειάς τοῦ ἄλλου. **Ἡ τοῦ πατρὸς ἀγάπη** εἶναι ὅλως διαφόρου φύσεως. Ὁ πατὴρ βλέπων καὶ ἀναλογιζόμενος τὸ τέκνον σκέπτεται μᾶλλον τὸ μέλλον αὐτοῦ καὶ πῶς ἀργότερον τοῦτο θὰ τὸν βοηθήσῃ ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἐπαγγέλματός του.

Ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη τῶν τέκνων στηρίζεται ἐπὶ τῶν συναισθημάτων τῆς **εὐγνωμοσύνης** καὶ τοῦ **σεβασμοῦ**, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ. Τὰ τέκνα διορῶσιν εἰς τοὺς γονεῖς αὐτῶν τοὺς προστάτας καὶ φύλακὰς των καὶ ἐκείνους, οἵτινες φροντίζουσι διαρκῶς περὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς προόδου των· ὁ μικρὸς παῖς, τιμωρούμενος ὑπὸ τῆς μητρὸς, καταφεύγει εὐθὺς μετὰ ταῦτα πλειστάκις εἰς τοὺς κόλπους τῆς, οὗς ἐκλαμβάνει ὡς τὸ ἀσφαλέςτατον καταφύγιόν του. Ἐκ τῆς πρὸς τὰ τέκνα συμπεριφορᾶς τῶν γονέων ἐξαρτᾶται καὶ ἐν μεγαλυτέρῃ ἡλικίᾳ ἡ διατήρησις τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς αὐτούς· καθήκον δὲ τῶν γονέων εἶναι διὰ συνεχοῦς φροντίδος καὶ ἐποπτείας τῶν τέκνων των νὰ διατηρῶσι τὴν πρὸς ἑαυτοὺς ἀγάπην καὶ συμπάθειαν αὐτῶν.

Ἡ ἀγάπη τέλος τῶν **ἀδελφῶν πρὸς ἀλλήλους** στηρίζεται μᾶλλον ἐπὶ προσωπικῆς **συμπαθείας**. Ἡ συμπάθεια δ' αὕτη ἐνισχύεται διὰ τοῦ συναισθήματος, ὅτι **πάντες ἀποτελοῦσι μέλη μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας**, συναισθήματος, ὅπερ στενωτάτα συνδέει πάντα τὰ μέλη μιᾶς οἰκογενείας. Ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ ὡς πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἐν ἐνιαίῳ ὅλῳ, πᾶσα δ' ἐξῶθεν ἐπερχομένη ὠφέλεια ἢ βλάβη διεγείρει παρ' ἐκάστῳ τῆς οἰκογενείας μέλει εὐάρεστα ἢ δυσάρεστα συναισθήματα.

2. Τὸ πατριωτικὸν συναισθημα.

Ἐκ τῆς οἰκογενείας ἀνεπτύχθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ **πολιτεία**. Ἡ πολιτεία, προελθοῦσα ἐκ τῆς ἀνάγκης πρὸς κοινὴν συνεργασίαν διὰ τὴν εὐημερίαν τῶν ἀποτελούντων αὐτήν, ἀναπτύσσει πολλῶ μᾶλλον τῆς οἰκογενείας τὴν συνείδησιν τοῦ ὅτι **πάντες ἀνήκουσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἐνιαῖον ὅλον**. Πᾶν, ὅπερ συντελεῖ πρὸς ὠφέλειαν ἢ βλάβην τῆς πολιτείας, διεγείρει κατ' ἀνάγκην τὰ συναισθήματα,

ἄτινα γεννῶνται ἐκ τῆς ὀρμῆς πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, ἐνισχυμένα μόνον ὑπὸ τοῦ συναισθήματος τοῦ ὅτι πάντες εἰς τὸ αὐτὸ ὄλον ἀνήκουσι. Μισοῦμεν τὸν ἐχθρόν, ὅστις ἀπειλεῖ τὴν πατρίδα ἡμῶν, καὶ ἀγαπῶμεν τὸν ἄρχοντα, ὅστις φροντίζει διὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς, εὐχαρίστως θυσιάζομεν ὑπὲρ ταύτης καὶ ζωῆν καὶ περιουσίαν. Πάντα τὰ συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν δι' ἐνὸς ὀνόματος **ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα**. Εἰς ἕκαστον τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων πολέμων, οὓς τὸ ἡμέτερον ἔθνος, ἐν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων, ἀνέλαβε, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν πάσας τὰς διαβαθμίσεις τοῦ πατριωτικοῦ συναισθήματος, τὸν τρόπον, τὴν ἀπόγνωσιν, τὸν φόβον, ἐξ ἄλλου δὲ τὸ θάρρος, τὴν τόλμην καὶ τὸ συναίσθημα τῆς νίκης.

Ὅτι ἐνταῦθα παρατηρεῖται πολλάκις σύγκρουσις τοῦ ἀτομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ συναισθήματος πρὸς τὸ πατριωτικὸν συναίσθημα εἶναι παντὶ γνωστὸν καὶ αὐτόδηλον. Ἡ ποίησις καὶ ἡ ἱστορία παρέχουσιν ἡμῖν ἀφθονώτατα τοιαῦτα παραδείγματα· ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσωμεν ἐνταῦθα τὸν βασιλέα τῆς Μεσσηνίας Ἀριστόδημον καὶ τὴν βασίλισσαν τῶν Ἀθηνῶν Πραξιθέαν, θυσιάζοντας τὰ ἑαυτῶν τέκνα εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος, τὸν Κόδρον, τὸν Λεωνίδα, τὸν Ἀθανάσιον Διάκον, προσφέροντας ἑαυτοὺς προθύμως θύματα χάριν τῆς πατρίδος, καὶ ἐξ ἄλλου τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ τὸν Κοριολιανὸν θυσιάζοντας εἰς τὸν ἐγωῖσμόν καὶ τὴν φιλαυτίαν τῶν ἑαυτῶν πατρίδα.

3. Τὸ κυρίως συμπαθητικὸν συναίσθημα.

Ἀμφότερα τὰ συναισθήματα, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἐν τοῖς δυοῖν προηγουμένοις κεφαλαίοις, τό τε οἰκογενειακὸν καὶ τὸ πατριωτικὸν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι μετέχουσι καὶ τινος ἐγωῖσμοῦ, διότι συνηθέσασα ἀπὸ τῆς εὐδαιμονίας ἢ κακοδαιμονίας τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς πατρίδος ἐξαρτᾶται καὶ ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν εὐδαιμονία ἢ κακοδαιμονία. Προϊόντος δ' ὅμως τοῦ χρόνου, ὁ ἄνθρωπος ἐξευγενίζεται, θέτει εἰς δευτέραν ὄλως μοῖραν ἑαυτὸν καὶ τότε γεννῶνται παρ' αὐτῷ συναισθήματα, ἐν οἷς πρῶτιστα καὶ μάλιστα διακρίνεται ἡ εὐαρέσκεια αὐτοῦ ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ τῶν ἄλλων καὶ ἡ δυσαρέσκεια ἐπὶ τῇ δυστυχίᾳ αὐτῶν, **χωρὶς νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἴδιον συμφέρον ἢ τὴν ἴδιαν κατάστασιν**. Ἐν τῶν ὀψι-

λοτέρων και ευγενεστέρων τούτων συναισθημάτων είναι τὸ **συμπαθητικὸν** συναίσθημα, περὶ οὗ ἔσται ἡμῖν ἐν τοῖς ἐπομένοις ὁ λόγος.

1. Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ἐν τῷ γνωστῷ ποιήματι αὐτοῦ, τῇ Κυρᾷ Φροσύνῃ, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ὁ Ταχῆρ ἀπάγει τῇ διαταγῇ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ εἰς τὴν λίμνην τῶν Ἰωαννίνων πρὸς θάνατον τὰς 17 γυναῖκας μετὰ τῆς Κυρᾶς Φροσύνης; λέγει, ὅτι κατὰ τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην νύκτα τὰ δυστυχῆ τῆς θηριωδίας τοῦ Ἀλῆ θύματα ἔρριπτον κρυφίως τὸ βλέμμα εἰς τὸ ἐν και τὸ ἄλλο μέρος, ὅπως ἴδωσι «κανένα πρόσωπο γλυκό, ν' ἀκούσουν ἓνα σχώριον», μετὰ δὲ τοῦτο συνεπάγεται :

Ἄνοιγ' ἓνα παράθυρον, δὲν φαίνεται ποιὸς εἶναι,
Ἄκουσαν λίγα δάκρυα, πὸν ἐσιάζανε στὸ χῶμα,
Καὶ μὰ φωνοῦλα μουσικὴ, πὸν ταῖς σχωρῶ καὶ σβύεται.

Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ χύσας τὰ δάκρυα ἀναπαριστᾷ ἐν αὐτῷ τὴν δεινὴν θέσιν τῶν εἰς θάνατον ἀπαγομένων και **στενοχωρεῖται, λυπεῖται** ἐπὶ τούτῳ, συμπάσχει ἄρ' αὐταῖς, δι' ὃ καλοῦμεν τὸ συναίσθημα αὐτοῦ **συμπάθειαν**.

2. Ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Ταύροις τοῦ Εὐριπίδου οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἰφιγένεια και Ὀρέστης ἀναγνωρίζουσιν ἀλλήλους και χαίρουσι χαρὰν μεγάλην τῆς χαρᾶς ταύτης μετέχομεν και ἡμεῖς ἀναγινώσκοντες τὸ δράμα τοῦτο, ἀναπαριστῶντες ἐν ἡμῖν τὴν χαρὰν, ὑφ' ἧς οἱ δύο ἀδελφοὶ ἐπὶ τῇ ἀναγνωρίσει ἀλλήλων κατελήφθησαν, συγχαίρομεν ἄρ' αὐτοῖς και κτώμεθα πάλιν συναίσθημα, ὅπερ **συμπαθητικὸν** καλοῦμεν.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον λοπούμεθα διὰ τὴν δυστυχίαν γνωστοῦ ἡμῖν ἀτόμου, χαίρομεν δὲ δι' εὐτυχίαν συμβαίνουσαν αὐτῷ.

Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις εἶδομεν, ὅτι ἄλλοτρία χαρὰ ἢ λύπη ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ ψυχῇ ἄλλου τινὸς προσώπου· διὰ τοῦτο τὰ εὐάρεστα και δυσάρεστα συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν **συγχαίρειν και συλλυπεῖσθαι**, ἐνὶ δ' ὀνόματι **συμπαθητικὰ συναισθήματα**.

Συμπαθητικὸν ἄρα συναίσθημα εἶναι ἡ συνείδησις τῆς εὐαρεσθήσεως και δυσαρεσθήσεως, ἥτις συνδέεται μετὰ τῆς ἄλ-

λοτρίας χαρᾶς καὶ λύπης ἄνευ ἰδιοτελείας τινὸς ἢ ἀτομικοῦ συμφερόντος.

Τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα ἔχει τὴν ἀρχὴν του ἐν τῇ ὁρμῇ πρὸς μίμησιν ἄλλοτρίων κινήσεων· ἐὰν αἱ κινήσεις αὗται εἶναι ἐκδήλωσις ψυχικῆς τινος καταστάσεως τοιαύτης ἢ τοιαύτης, διὰ τῆς μίμησεως τῶν κινήσεων τούτων γεννᾶται καὶ παρ' ἡμῖν ἡ αὐτὴ ψυχικὴ κατάστασις· ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται τὸ ὅτι μικρὰ παιδιὰ ἄρχονται κλαίοντα, ὅταν ἴδωσι τινα νὰ κλαίῃ, τὸ ὅτι, ὅταν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν κυτῶ τις εἰς τι μέρος τοῦ σώματος, αἰσθανόμεθα καὶ ἡμεῖς πόνον εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ τὸ ὅτι συναισθανόμεθα μεγάλην εὐχαρίστησιν, ὅταν εὐρισκόμεθα μεταξὺ παιδίων, ἀμερίμνωσ καὶ μετὰ φαιδρότητος ἀσχολουμένων εἰς τὰς παιδικὰς των.

Ἡ τοιαύτην τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἔχουσα συμμετοχὴ εἰς τὴν ἄλλοτρίαν χαρὰν καὶ τὴν ἄλλοτρίαν λύπην ἐξελιίσεται βαθμηδὸν διὰ τῆς βοήθειας παραστάσεων καὶ κρίσεων σχετικῶν πρὸς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν, ἣν ἀντιλαμβάνόμεθα εἰς τὸ ἰδίως **συμπαθητικὸν συναίσθημα.**

Δὲν συμβαίνει δ' ὅμως πάντοτε νὰ χαίρῃ τις ἐπ' ἄλλοτρίᾳ χαρᾷ καὶ νὰ λυπῆται ἐπ' ἄλλοτρίᾳ λύπῃ· πολλάκις παρατηροῦμεν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλ. χαίρει τις ἐπ' ἄλλοτρίᾳ λύπῃ καὶ λυπείται ἐπ' ἄλλοτρίᾳ χαρᾷ. Τὸ μὲν πρῶτον τῶν συναισθημάτων τούτων καλοῦμεν **χαίρεκακίαν**, τὸ δὲ δευτέρον **φθόνον**· ἀμφότερα ταῦτ' ἀποτελοῦσι τὸ **ἀντιπαθητικὸν συναίσθημα**. Παρὰ τοῖς ἀνθρώποις εὐρίσκομεν συχνότερον τὸ συλλυπεῖσθαι ἢ τὸ συγχαίρειν.

Τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα εἶναι σπουδαιότατον, διότι ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν θεμέλιον λίθον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο πάσῃ δυνάμει πρέπει νὰ καλλιεργῆται τοῦτο εἰς τοὺς παῖδας ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας ἐν τῷ οἴκῳ καὶ τῷ σχολείῳ διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν γονέων καὶ διδασκάλων καὶ διὰ τῆς καταλλήλου διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων, πρὸ πάντων δὲ τῆς Πολιτικῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας.

γ') Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.

1. Τὸ καλόν.

Ἐὰν ἴδωμεν μίαν στιγμὴν, μίαν εὐθείαν γραμμὴν, ἐν χρῶμα.

ἐὰν ἀκούσωμεν ἓνα φθόγγον, ἓνα μουσικὸν τόνον, δὲν λέγομεν ὅτι τοῦτο εἶναι καλόν.

Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἀπλῶν παραστάσεων, ἤτοι περὶ παραστάσεων, ὧν τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς μέλους μόνον ἢ ἐξ ἑνὸς ἐρεθισμοῦ. Ἐντεῦθεν καταννοοῦμεν ὅτι τὸ καλὸν δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν παραστάσεων. Ἐάνεις τόνος εἶναι καθαρὸς καὶ σαφής, τὸ ἐντεῦθεν γεννώμενον συναίσθημα εἶναι ἀπλῶς εὐάρεστον, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ καλόν. Κατὰ ταῦτα τὸ εὐάρεστον δὲν εἶναι πάντοτε καὶ καλόν. Εὐάρεστον ἄρα καὶ καλὸν διακρίνονται ἀλλήλων.

Πολλὰς γραμμὰς ἢ στιγμὰς δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ἀποτελούσας μίαν εἰκόνα, ἣν παρατηροῦμεν μετ' εὐχαριστήσεως. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διεγείρει ἐν ἡμῖν εὐχαρίστησιν συνδυασμὸς τόνων, ποίημα καλῶς ἀπαγγελλόμενον ἢ ἀδόμενον, τὸ ῥόδιον, καλὴ τις ἀνθοδέσμη, ὠραῖόν τι οἰκοδόμημα, τοπειὸν τι κτλ.

Αἱ παραστάσεις αὗται ἔχουσι πᾶσαι κοινόν, ὅτι εἶναι *συνθέτοι*: τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ πλειόνων μελῶν, ἅτινα πάντα ὁμοῦ ἀποτελοῦσιν ἐν ἐνιαίῳ ὅλῳ. Τὰ μέλη τῶν συνθέτων τούτων παραστάσεων εἶναι ὅμοια πρὸς ἀλλήλα, π.χ. γραμμαί, χρώματα, τόνοι ἢ φθόγγοι. Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων βλέπομεν, ὅτι τὸ καλὸν ἀντιλαμβάνομεθα μόνον εἰς συνθέτους παραστάσεις. Καλὸν δὲν ὑπάρχει, ὅταν ἐξετάζωμεν ἐν ἑκάστῳ μέλῳ τῆς συνθέτου παραστάσεως καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ μόνον ὅταν λαμβάνωμεν *συνειδησιν τῆς μεταξὺ πάντων τῶν μελῶν τῆς συνθέτου παραστάσεως ὑπαρχούσης σχέσεως*.

Ὅταν παραστήσωμεν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ἀπλᾶς ὁμοειδεῖς παραστάσεις, π. χ. γραμμὰς, χρώματα, τόνους, λέξεις ἐν ὀρισμένην τινὶ σχέσει πρὸς ἀλλήλας, γεννᾶται μία *μορφή*. Λέγοντες μορφήν ἔχομεν ἐν τῷ νῷ πάντοτε ἀντικείμενόν τι, π.χ. τὴν μορφήν φύλλου, εἰκόνας, οἰκίας, κήπου κλπ. Δυνάμεθα δ' ὅμως νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν λέξιν ταύτην καὶ ἐν ἄλλῃ περιπτώσει. Ὄτω π. χ. ἡ συμφωνία εἶναι *μορφή τόνων* (μουσικὴ μορφή), τὸ ἰχνογράφημα εἶναι *μορφή γραμμῶν* (πλαστικὴ μορφή) κλπ. Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιπτώσεις παρατηροῦμεν τὸ καλόν, καὶ διὰ τοῦτο τὰς μορφὰς ταύτας καλοῦμεν *καλαισθητικὰς μορφάς*.

Πᾶσαι δ' ὅμως αἱ μορφαὶ δὲν εἶναι καλαί, ἐν ἄλλαις λέξεσιν

ἐκ παντός συνδυασμοῦ ἀπλῶν παραστάσεων δὲν ἀποτελεῖται καὶ καλὴ τις μορφή. Οὕτω π. χ. τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου παραμορφοῦται πολλάκις διὰ τοῦτον ἢ ἄλλον λόγον καὶ φαίνεται ἡμῖν **αἰσχροῦν**. Συνδυασμὸς ἐρυθροῦ, κυανοῦ καὶ κιτρινοῦ δὲν ἀρέσκει ἡμῖν. Οἰκοδόμημα ἀσύμμετρον δὲν φαίνεται ἡμῖν καλόν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προκαλεῖ τὴν ἀπαρέσκεϊαν ἡμῶν.

Ἐκ τούτων βλέπομεν, ὅτι διακρίνομεν δύο εἴδη μορφῶν, τὰς **καλὰς** καὶ τὰς **αἰσχροὰς**, καὶ ὅτι αἱ μὲν καλαὶ διεγείρουσι τὴν εὐαρέσκεϊαν, αἱ δὲ αἰσχροὶ τὴν ἀπαρέσκεϊαν ἡμῶν. Ἐὰν θελήσωμεν νὰ εὐρωμεν τὸν λόγον τῆς τοιαύτης εὐαρέσκεϊας καὶ ἀπαρέσκεϊας, θὰ ἴδωμεν, ὅτι εἰς μὲν τὰς πρώτας, τὰς καλὰς δηλ. μορφὰς, παρατήρεται ὅτι αἱ ἀπλῆ παραστάσεις συνδυάζονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον πρὸς ἀλλήλας, ὥστε ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου γεννᾶται **ἄρμονία**, ἐν ᾗ εἰς τὰς αἰσχροὰς μορφὰς εἴτε διὰ τὸ ἀκατάλληλον τοῦ συνδυασμοῦ εἴτε διὰ τὸ μονότονον τῶν συνδυαζομένων ἀπλῶν γραμμῶν ἢ ἄρμονία αὕτη δὲν ὑπάρχει· ἀπέραντος π.χ. πεδιάς ἢ ἔρημος ἀπχρέσκουσιν ἡμῖν.

Κατὰ ταῦτα :

Καλὰς λέγομεν τὰς μορφὰς ἐκεῖνας, αἵτινες προκαλοῦσι παρ' ἡμῖν εὐάρεστον συναίσθημα, αἰσχροὰς δὲ τὰς προκαλοῦσας δυσάρεστον συναίσθημα.

Ἐξ ὧν ἀνωτέρω ἐλέγομεν βλέπομεν ὅτι πηγαὶ τοῦ καλοῦ εἶναι κυρίως δύο, ἡ **φύσις** καὶ ἡ **τέχνη**. Πᾶσαι αἱ μορφαὶ τῆς φύσεως δὲν εἶναι καλαί· εὐρίσκομεν π. χ. δένδρα, ἄνθη, τοπεῖα, ἅτινα δὲν εἶναι καλά. Πᾶσα δ' ὅμως μορφή τῆς τέχνης **πρέπει κατ' ἀνάγκην** νὰ εἶναι καλή, διότι ἄλλως δὲν δυνάμεθα νὰ λέγωμεν περὶ τέχνης. Ἡ τέχνη δύναται πολλάκις νὰ διορθώσῃ τὴν φύσιν συνδυάζουσα καταλλήλως τὸ ἐν τῇ φύσει ἀτάκτως διεσπαρμένον. Οὕτω π. χ. ἐν τινι ἀνθῶνι διατάττομεν καταλλήλως τὰ διάφορα φυτὰ καὶ ἀποτελοῦμεν ἐν σύνολον διεγείρον τὴν εὐαρέσκεϊαν ἡμῶν· τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀφροδίτης εἶναι κατὰ τὸ κάλλος πολὺ ἀνώτερα τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων.

Τὸ ἐν τῇ τέχνῃ καλὸν εἶναι ποικίλον. Ὅταν ἡ τέχνη συνδυάζῃ σωματικὰς μορφὰς, ὅπως πρᾶττει ἢ ἀρχιτεκτονική, ἢ γλυπτική, ἢ ζωγραφική, καλοῦμεν ταύτην **εἰκαστικὴν**, ὅταν δὲ συνδυάζῃ καλοὺς τόνους μουσικοῦς, καλοῦμεν ταύτην **μουσικὴν**, καὶ

τέλος, όταν εκφράζη τὸ καλὸν διὰ τῆς γλώσσης, κλοῦμεν ταύτην **ποίησιν**.

2. Τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.

Τὸ καλὸν βλέπομεν εἰς τὰς εἰκόνας, τὰ οἰκοδομήματα, τὰς ἐκκλησίας, τοὺς ἀνθρώπους κλπ., ἀκούομεν εἰς ᾄσμα, ἀπαγγελλόμενον ποίημα, μουσικὴν συμφωνίαν κλπ. Δυνάμεθα ἄρα γε καὶ νὰ γευθῶμεν αὐτοῦ εἰς τι ἔδεσμα, νὰ ὀσφρανηθῶμεν εἰς τι ἄνθος ἢ ἀπτόμενοι μετάλλου τινὸς νὰπολαύσωμεν τῆς ἐκ τοῦ κλοῦ εὐαρεσκείας ;

Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀπαντῶμεν ἀρνητικῶς. Ἐκείνο, τὸ ὅποιον γεύομεθα ἢ ὀσφρανηθῶμεθα, κλοῦμεν ἁπλῶς εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον, καλὸν δ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν. Οὐ μόνον δ' αἱ ἁπλᾶ αἰσθαι ἐκ τῆς γεύσεως, ὀσφρήσεως καὶ ἀφῆς παραστάσεις δὲν δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι καλαί, ἀλλ' οὐδ' ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν ἡδὺ π.χ. καὶ ὄξινον ψυχρὸν καὶ θερμὸν κλπ. Κατὰ ταῦτα ἐκ τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων μόνον ἡ τῆς ὀράσεως καὶ ἡ τῆς ἀκοῆς βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν τοῦ καλοῦ ἀντίληψιν, διὰ τοῦτο δὲ δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ταύτας **αἰσθήσεις τοῦ καλοῦ**. Διὰ τοῦτο δ' ὁ ἐκ γενετῆς τυφλὸς ἄμα καὶ κωφὸς οὐδεμίαν κτάται παράστασιν τοῦ ἐν τῇ φύσει καὶ τῇ τέχνῃ καλοῦ.

Ὁ μικρὸς βλέπει πολλὰ ἀντικείμενα καὶ ἀκούει πολλοὺς ἤχους, ἀλλ' οὐδὲν δεικνύει σημεῖον, ὅτι τοῦτο, ὅπερ βλέπει ἢ ἀκούει, διεγείρει παρ' αὐτῷ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον συναίσθημα. Ὀλίγα δ' ὅμως ἔτη μετὰ ταῦτα διακρίνει τὰ καλὰ ἐνδύματα, τὴν καλὴν πλαγγόνα, καλὴν οἰκίαν, εἰκόνα κλπ. τῶν αἰσχυρῶν. Ὡσαύτως μετ' εὐχαριστήσεως ἀκροᾶται τοῦ κλειδοκυμβάλου, ᾄσματος κλπ.

Ἐκ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἐννοοῦμεν, ὅτι τοῦ καλοῦ δὲν ἀντιλαμβάνομεθ' ἁπλῶς καὶ μόνον ὄρωντες καὶ ἀκούοντες. Πῶς συμβαίνει τοῦτο ; Ἐκείνος, ὅστις κατὰ τὴν ἀντίληψιν ἀντικειμένου τινὸς δὲν προσέχει εἰς τὰ μέρη τοῦ ἀντικειμένου τούτου καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀντιλαμβάνεται ἀκριβῶς τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀντικειμένων διαφορὰν, δὲν δύναται ἀκόμη νὰντιληφθῇ τὸ καλὸν οὐδὲ νὰπολαύσῃ τῆς ἐκ τούτου εὐαρεσκείας. Ἐὰν θέλωμεν νὰντιληφθῶμεν τοῦ κάλλους οἰκοδομήματος, εἰκόνας, κλπ., πρέπει νὰ

δυνάμεθα οὕτω νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ, ὥστε νὰ μὴ βλέπωμεν μόνον *ὄλον* τοῦτο, ἀλλὰ σαφῶς νὰντιλαμβανώμεθα καὶ τὰ μέρη, ἐξ ὧν τοῦτο ἀποτελεῖται, καὶ νὰ συγκρίνωμεν ταῦτα πρὸς ἄλληλα. Τότε μόνον καθίσταται ἡ σύνθετος παράστασις τοῦ ἀντικειμένου τούτου σαφεστάτη καὶ διεγείρει ἐν ἡμῖν εὐάρεστον συναίσθημα. Μόνον ὅταν ἐξετάσωμεν μετ' ἐπιστάσιός τι, ἀνακαλύπτωμεν τὴν ὀρθὴν σχέσιν τῶν μερῶν αὐτοῦ πρὸς ἄλληλά τε καὶ τὸ ὄλον, παρατηροῦμεν τὴν ἐν αὐτῷ τάξιν καὶ συμμετρίαν καὶ ἐννοοῦμεν πόσον ἐπιτυχῶς ἠδυνήθη ὁ καλλιτέχνης νὰ ἐξωτερικεύσῃ τὴν ἰδέαν, ἣν συνέλαβε, καὶ ἀναφωνοῦμεν αὐτὸ εἶναι *καλόν*.

Τὸ *συναίσθημα* ἄρα τοῦ *καλοῦ* εἶναι τὸ εὐάρεστον *συναίσθημα*, ὅπερ *γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἐκ τῆς σαφοῦς παραστάσεως ἁρμονικῶν μορφῶν*, καὶ τὸ *δυσάρεστον συναίσθημα*, ὅπερ *γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἐκ τῆς σαφοῦς παραστάσεως δυσαρμονικῶν μορφῶν*. Ἐπειδὴ δὲ τὰς μὲν ἁρμονικὰς μορφὰς καλοῦμεν *καλὰς*, τὰς δὲ δυσαρμονικὰς *αἰσχροὺς*, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν συντομώτερον *συναίσθημα τοῦ καλοῦ* εἶναι ἡ *εὐχαρίστησις ἐπὶ τῷ καλῷ καὶ ἡ δυσαρέσκεια ἐπὶ τῷ αἰσχερῷ*.

Εἰς πάντα ἐν γένει τοὺς ἀνθρώπους παρατηρεῖται τὸ *συναίσθημα τοῦ καλοῦ*, διαφορὰ ὑπάρχει κυρίως ἐν τούτῳ, τί δηλ. ἕκαστος νομίζει *καλόν* τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διδασκαλίας, τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς πνευματικῆς ἐν γένει ἕκαστου μορφώσεως. Παρατηρεῖται ὡσχύτως, ὅτι πάντες δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν δεξιότητα νὰντιλαμβανῶνται τοῦ καλοῦ, ὅπου δῆποτε τοῦτο ὑπάρχει ἄλλος π. χ. ἀντιλαμβάνεται τελειότερον τοῦ ἐν τῇ φύσει, ἄλλος τοῦ ἐν τῇ ποιήσει, τῇ ζωγραφικῇ κλπ. καλοῦ ἀναλόγως τοῦ διαφέροντος, ὅπερ ἔχει ἕκαστος.

3. Σπουδαιότης τοῦ *συναισθήματος τοῦ καλοῦ*.

Τὸ *συναίσθημα τοῦ καλοῦ* εἶναι σπουδαιότατον ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ μόνον διότι ἀνοψοῖ αὐτὸν εἰς σφαῖρας ὑψηλοτέρας τοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν κακοπαθειῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, οὕτω δ' ἀνακουφίζει αὐτὸν τῶν βασάνων καὶ τῶν θλίψεων, ἀλλὰ καὶ διότι συντελεῖ εἰς τὴν *ἠθικοποίησιν* αὐτοῦ. Ὁ ἀληθῶς εὐχαριστούμενος καὶ ἐνθουσιῶν ἐπὶ τῷ καλῷ οὐδέποτε περιπίπτει εἰς ὀμότητα καὶ χυδαίτητα, ἀλλὰ μετ' ἀγανακτήσεως ἀποστρέφεται πᾶν ἠθι-

κως οὐχὶ καλὸν καὶ ἀγνόν. Διὰ τοῦτο ὀρθῶς θεωρεῖται τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ ὡς **κατωτέρα βαθμὶς, ἀνάγουσα εἰς τὴν ἠθικότητα**. Τὴν δύναμιν ταύτην τοῦ συναισθήματος τοῦ καλοῦ εἶχον κατανοήσει περισσότερον παντὸς ἄλλου οἱ ἡμέτεροι πρόγονοι καὶ διὰ τοῦτο ἐθεώρουν τὴν μουσικὴν ὡς τὴν βάσιν πάσης ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς μορφώσεως· ἐντεῦθεν δ' ἐννοοῦμεν καὶ διατί οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποιούμενοι λόγον περὶ τῶν διδασκάλων τῶν μεγάλων ἀνδρῶν οὐδέποτε παραλείπουν τὸν διδάσκαλον τῆς μουσικῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ μέγας Σταγειρίτης φιλόσοφος λέγει, **ὅτι ἡ μουσικὴ τείνει πρὸς τὴν ἀρετὴν, ὁ Λούθηρος δὲ ἀποδιώκει τὸν διάβολον**, ὁ δὲ Σαιξπείρος, ὅτι καὶ ἄνθρωπος, ὅστις δὲν ἔχει ἐν ἑαυτῷ μουσικὴν, ὃν δὲν συγκινεῖ ἡ ἄρμονία καλῶν τόνων, εἶναι κατὰλληλος εἰς προδοσίαν, ληστείαν καὶ μοχθηρίαν, — μηδεὶ τοιούτῳ πιστεύετε.

Διὰ τοῦτο δὲ πρέπει καὶ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι νὰ καταβάλωσι μεγίστην προσπάθειαν, ὅπως διὰ τοῦ παραδείγματος, τῆς ἐπιδείξεως καλῶν ἀντικειμένων, τῆς τε φύσεως καὶ τῆς τέχνης καὶ τέλος διὰ καταλλήλου διδασκαλίας ἐμβάλλωσιν εἰς τοὺς παῖδας τὴν ἀγάπην ταύτην πρὸς τὸ καλόν.

δ') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα.

α') **Ἡ ἠθικὴ κρίσις**. Παῖς τις διανέμεται μετὰ συμμαθητοῦ τὸ πρόγευμά του· φίλος τις ἐξηρέθησεν ἡμᾶς λόγῳ ἢ ἔργῳ, εἶτα δὲ ζητεῖ συγγνώμην. Ἄνθρωπός τις σκώπτει ἀνάπηρον, ὃν κατ' ὁδὸν συναντᾷ, ἢ ἀρνεῖται πρᾶξιν τινα φοβούμενος τὴν τιμωρίαν ἢ δι' ἄλλον λόγον. Τῶν πράξεων τούτων ἄλλας μὲν ἐπαινοῦμεν, ἄλλας δὲ φέρομεν· καὶ τὰς μὲν πρώτας καλοῦμεν **ἀγαθὰς**, τὰς δὲ δευτέρας **κακάς**. Τοῦτο συμβαίνει ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀντιλήψις ἐκάστης τῶν πράξεων τούτων ἀνακαλεῖ εἰς τὴν συνειδησιν ἡμῶν σχετικὰς παραστάσεις, πρὸς ἃς αἱ μὲν πρώται τῶν ἀνωτέρω ἀντιλήψεων συγχωνεύονται ἕνεκα τῆς μεταξὺ αὐτῶν **συμφωνίας**, αἱ δευτέραι δ' ὅμως οὐχὶ διὰ τὴν **ἀντίθεσιν** τὴν μεταξὺ τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῶν παραστάσεων ἡμῶν. Διὰ τοῦτο ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἡ κρίσις ἡμῶν εἶναι εὐμενῆς, ἐν δὲ τῇ δευτέρῃ **δυσμενῆς**. **Ἡθικὴ ἄρα**

κρίσις λέγεται ἡ κρίσις ἐκείνη, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζομεν τὴν ἡμετέραν γνώμην περὶ τῆς ἠθικότητος πράξεώς τινος.

β' Ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀπάτη εἶναι τι κακόν, τὸ ὀνάντιον δ' ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ τιμιότης εἶναι ἀγαθόν. Ὡσαύτως γνωρίζομεν, ὅτι κακόν εἶναι ἡ συκοφαντία, ἡ περιφρόνησις, τὸ βασνίζεῖν τὰ ζῆα, τὸ ὀνάντιον ἀγαθόν εἶναι τὸ εὐεργετεῖν τὸν πλησίον, τὸ τηρεῖν τὴν ὑπόσχεσιν, τὸ καταπιέζειν τὰς κακὰς ἐπιθυμίαις, τὸ ἀγαπᾶν τοὺς γονεῖς καὶ πείθεσθαι τοῖς νόμοις τοῖς πατρίδος.

Ὁ μικρὸς παῖς δὲν γνωρίζει ἀκόμη τι τούτων δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ τὸ ἀγαθὸν τοῦ κακοῦ, καὶ διὰ τοῦτο λέγομεν περὶ αὐτοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἠθικὴν συνείδησιν. Καὶ παρὰ τοῖς ἐνηλίκοις δὲ παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις δὲν εἶναι εἰς πάντας ἡ αὐτή, ἀλλὰ διάφορος κατὰ τὸν διάφορον βαθμὸν τῆς περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἐννοίας ἐκάστου. Ἄνθρωποι οὐδεμίαν ἢ κακῆς τυχόντες ἀνατροφῆς καὶ δικαιοδωγῆσεως ἔχουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, ἀσαφεῖς καὶ σκοτεινὰς παραστάσεις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Πολλοὶ δ' ὡσαύτως παρατηροῦμεν ὅτι αἱ ἠθικαὶ παραστάσεις τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐσφαλμέναι, οὕτω π. χ. ὅταν τις νομίξῃ, ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα καὶ κατ' ἀκολουθίαν δύναται νὰ κλέψῃ τι ἀπὸ τοῦ πλουσίου διὰ νὰ τὸ δώσῃ εἰς τὸν πτωχόν. Ἡθικὴ ἄρα συνείδησις εἶναι αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχομεν περὶ τούτου, ὅπερ ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ πράξωμεν.

γ) Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα. Ἄνθρωπός τις προξένησέ μοι κακόν, διὰ τοῦτο ὀργίζομαι καὶ θέλω νὰ ἐκδικηθῶ αὐτὸν καὶ πολλοὶς μάλιστα καὶ πράττω τοῦτο. Ταχέως δ' ὅμως μετὰ ταῦτα σκέπτομαι ὅτι ἡ ἐκδίκησις εἶναι τι κακόν καὶ μετανοῶ διὰ τὴν πράξιν μου. Γνωρίζω ὅτι ὁ μαθητὴς Α ἔπραξε κακόν τι, ἐρωτώμενος δ' ὅμως ἀρνεῖται, ὅτι αὐτὸς ἔπραξε τοῦτο καὶ ἐνοχοποιεῖ ἄλλον· εὐθὺς ὡς ἀκούσω τοῦτο, διεγείρεται παρ' ἐμοὶ ἀπαρέσκειά τις.

Ἀναγινώσκοντες ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ὅτι οἱ Πλαταιεῖς σπεύδουσι προθύμως εἰς βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων ἐν Μαραθῶνι, ἵνα σώσωσι μετ' αὐτῶν τὴν κινδυνεύουσαν πατρίδα, ἔχομεν εὐάρεστα συναίσθηματα, διὰ τοῦτο ἡ πράξις αὕτη φαίνεται ἡμῖν ἠθικῶς ἀξιόπαινος. Ἐκ τῆς Ἱστορίας ὡσαύτως μανθάνομεν, ὅτι ὁ Ἐφιάλτης ἐπρόδωσεν εἰς τοὺς Πέρσας τοὺς ἐν Θερμοπύλαις ἀγωνιζομένους.

Ἡ παράστασις τῆς πράξεως ταύτης διεγείρει ἐν ἡμῖν λίαν **ἀλγεινὰ συναίσθηματα**, ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἢ πράξις τοῦ Ἐπιφάντου ἀπαρέσκει ἡμῖν.

Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐξετάσαμεν καὶ ἐκρίναμεν πράξεις καὶ βουλήσεις ἀνθρώπων, εἶδομεν δ' ὅτι ἡ παράστασις τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως ἄλλοτε μὲν διέγειρεν ἐν ἡμῖν τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τῆς ἐπιδοκιμασίας, διὰ τοῦτο δ' ἐχαρακτήρισαμεν τὴν πρᾶξιν καὶ βούλησιν ὡς **ἀγαθὴν**, ἄλλοτε δὲ διέγειρεν ἐν ἡμῖν τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ διὰ τοῦτο ὠνομάσαμεν τὴν πρᾶξιν καὶ βούλησιν **κακὴν**. Ἀμφότερα ταῦτα τὰ συναίσθηματὰ καλοῦνται **ἠθικὰ συναίσθηματα**.

Ἡθικὸν ἄρα συναίσθημα εἶναι τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ τὸ δυσάρεστον τῆς ἀποδοκιμασίας, ὅπερ συνδέεται τῇ παραστάσει βουλήσεων καὶ πράξεων ἀνθρώπων. Βούλησιν καὶ πρᾶξιν ἀρέσκουσαν ἡμῖν λέγομεν **ἀγαθὴν**, τὴν δ' ἀπαρέσκουσαν **κακὴν**, δι' ὃ δυνάμεθα συντομώτερον νὰ εἴπωμεν: Ἡθικὸν συναίσθημα εἶναι **ἡ εὐαρέστοις** ἐπὶ τῷ **ἀγαθῷ** καὶ **ἡ λύπη** ἐπὶ τῷ **κακῷ**.

Ὅπως δ' ἐν τῷ συναίσθηματι τοῦ καλοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἠθικῷ συναίσθηματι, παρατηρεῖται — τοῦτο εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω — ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις δὲν εἶναι εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἢ αὐτὴ, ἀλλὰ κατὰ διάφορον τρόπον ἀνεπτυγμένη. Καὶ ἐνταῦθα ἔχει μεγίστην σημασίαν ἡ οἰκογένεια, ἐν ἣ ἐγεννήθη ὁ παῖς, ἡ κοινωνία, ἐν ἣ ἀνετράφη, ἡ διδασκαλία, ἣς ἔτυχε, τέλος δ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἡσκήθη ἐν τῷ πράττειν τὸ ἀγαθόν. Εὐκόλως ἄρα ἐνοοῦμεν πόσον πρέπει καὶ γονεῖς καὶ διδάσκαλοι νὰ προσέχωσιν ἀνατρέφοντες μικροῦς παῖδας, ἵνα ἐμβάλωσιν εἰς αὐτοὺς ὀρθὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ὅπως πᾶν μὲν ὄντως ἀγαθὸν διεγείρῃ τὴν εὐαρέσκειαν, πᾶν δ' ὄντως κακὸν τὴν ἀπαρέσκειαν αὐτῶν καὶ ὅταν κρίνωσι τὰς τῶν ἄλλων πράξεις καὶ ὅταν πρόκειται οἱ ἴδιοι νὰ πράξωσι τι.

Εἰς τὰ ἠθικὰ συναίσθηματα δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν **τὸ τε αὐτοσυναίσθημα καὶ τὸ συναίσθημα τῆς τιμῆς**. Καὶ αὐτοσυναίσθημα μὲν εἶναι ἡ συνείδησις τῆς εὐαρεσκείας ἢ δυσαρεσκείας, ἣτις προκαλεῖται ἐκ τῆς **ὑφ' ἡμῶν** αὐτῶν ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας ἡμῶν, συναίσθημα δὲ τῆς τιμῆς ἢ εὐχαρίστησις ἢ δυσα-

ρέσκεια, ἥτις προκαλεῖται *ἐκ τῆς ὑπ' ἄλλων ἀναγνωρίσεως τῆς ἀπαξίας ἡμῶν.*

ε') *Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.*

Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ ἰδέα. Ποιούμενος ὁ παῖς λόγον περὶ Θεοῦ, ὅστις τὸ πᾶν ἐδημιούργησε καὶ διευθῆναι τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ σῶμα, ὃν ἐπικαλούμεθα κατὰ τὰς δυστυχεῖς τοῦ βίου ἡμέρας καὶ εὐχαριστοῦμεν διὰ τὰς ληφθείσας εὐεργεσίας, φαντάζεται αὐτὸν ὡς πρόσωπον, ὅπερ τὰ πάντα γνωρίζει, αἰσθάνεται καὶ ἐπιθυμεῖ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ αὐτὸς αἰσθάνεται καὶ ἐπιθυμεῖ. Αὕτη εἶναι ἡ παράστασις, ἣν ὁ μικρὸς παῖς ἔχει περὶ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, τοῦ Θεοῦ.

Ἡ περὶ τοῦ Θεοῦ παράστασις αὕτη τοῦ παιδὸς εἶναι ὁ πυρὴν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως· πρὸς ταύτην συνδέονται πᾶσαι αἰλοῦται θρησκευτικαὶ παραστάσεις αὐτοῦ.

Ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ πιστεῶν εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ ἔχει ὀρισμένας παραστάσεις περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν σχέσεώς του· ὅσφ δὲ περισσότερον εἶναι πεπεισμένος περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τοσοῦτῃ σαφέστεραι εἶναι αἱ παραστάσεις αὐταί. Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὑπακούει εἰς αὐτόν. Ἐπειδὴ ἔχει πεποιθήσιν ὅτι ὁ Θεὸς τὸν ἀγαπᾷ, ἀγαπᾷ καὶ αὐτὸς τὸν Θεόν καὶ ὑπακούει εἰς τὰς ἐντολάς αὐτοῦ· ἕνεκα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης δὲν θέλει νὰ βλάβῃ τὸν πλησίον, δεικνύει εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν εὐεργέτην, ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν, δὲν κλέπτει, δὲν ἐπιθυμεῖ τὰ κατὰ τὸν πλησίον κλπ.

Διὰ τῶν παραστάσεων τούτων γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα πρὸς τὸν Θεόν, τὸν πλησίον καὶ ἑαυτόν. Ἐκείνος, ὅστις προσπαθεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ πιστῶς τὰ καθήκοντα ταῦτα, καλεῖται *εὐσεβής*, διότι ἡ εὐσεβεία ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πιστεύει εἰς τὸν οὐράνιον αὐτοῦ πατέρα, τὸν Θεόν, ὅτι ἀγαπᾷ αὐτόν ἐξ ὅλης καρδίας καὶ πράττει τὸ θέλημα αὐτοῦ. Τὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπον παραγγέλματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι *ἠθικά*, ὅπερ δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν περὶ τῶν ειδωλολατρικῶν θρησκειῶν, αἵτινες πλὴν πολλῶν ἄλλων ἰσχύων ἐπιτρέπουσι καὶ τὸν φόνον τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο ὁ *ἀληθὴς χριστιανὸς εἶναι καὶ ἠθικὸς ἄνθρωπος.*

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Αἱ παραστάσεις, ἃς ἔχομεν περὶ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀρεστῶν αὐτῷ πράξεων, προκαλοῦσιν ἐν ἡμῖν ποικίλα συναισθήματα, φόβον, σεβασμὸν, ἀγάπην, εὐγνωμοσύνην, πεποιθήσιν, ταπεινοφροσύνην, μεταμέλειαν κλπ.

Ὁ παριστῶν ἐν ἑαυτῷ τὸν Θεὸν ὡς πατέρα τῶν ἀνθρώπων συναισθάνεται ἀγάπην πρὸς αὐτόν, ὁ παριστῶν αὐτόν ὡς ἐξωργισμένον κριτὴν συναισθάνεται φόβον· ὁ σκεπτόμενος τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ, συναισθάνεται **πεποιθήσιν** ἐπ' αὐτόν. Ἐκεῖνος, ὅστις κατενόησε τὴν παντοδυναμίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ, συναισθάνεται, πόσον ἀδύνατος εἶναι αὐτὸς καὶ μικρὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸν Θεόν. Καὶ ὁ μικρὸς δὲ παῖς πράττων τὸ κακὸν συναισθάνεται ἀγωνίαν, εὐθὺς ὡς σκεφθῆ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης. Ἐκ πάντων τούτων βλέπομεν, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ἔχει τὴν ἀρχὴν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἡμῶν παραστάσεις, δυνάμεθα δὲ νὰ ὀρίσωμεν αὐτὸ ὡς ἐξῆς :

Θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ἡ συνείδησις τῆς εὐαρεστούσεως καὶ τῆς δυσαρεστούσεως, ἣτις συνδέεται μετὰ τῶν περὶ Θεοῦ παραστάσεων ἡμῶν.

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα μορφοῦται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ τὸ ἠθικόν, ἥτοι διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν γονέων, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν ἀνθρώπων, μεθ' ὧν ἀναστρέφεται ἐν γένει ὁ παῖς, καὶ διὰ τῆς κατὰ τὸν ἰδιὸν διδασκαλίας ἰδίᾳ μὲν τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν μαθημάτων.

Θρησκευτικὰ συναισθήματα καὶ θρησκευτικὰς παραστάσεις εὐρίσκομεν παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις πασῶν τῶν ἐποχῶν· καὶ οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες παρέμειναν μέχρι σήμερον εἰς τὴν κατωτάτην τοῦ πολιτισμοῦ βαθμίδα παραδέχονται ἀόρατους πνευματικὰς δυνάμεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου· ὀρθὰ ἄρα λέγει ὁ Κικέρων ἰσχυρίζόμενος, ὅτι «*nemo omnium est tam immanis cuius mentem non imbuerit deorum opinio*».

Οἱ ἄνθρωποι τῆς παλαιστάτης ἐποχῆς, ἔκπληκτοι πρὸ τῶν ἀσυνθηστέρων φυσικῶν φαινομένων, ὅπως εἶναι π. χ. ἡ ἀστραπή, ὁ κεραυνός, ἡ βροντή, ἡ χάλαζα, ἡ θύελλα, οἱ σεισμοὶ κλπ., ἐξελάμβανον ταῦτα ὡς ἐκδηλώσεις τῆς θελήσεως ἀνωτέρων καὶ πανισχύρων ὄντων, εἰς ἃ, ἐν τῇ βαθμίδι ταύτῃ τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἀπέδιδον

ώρισμένην τινά μορφήν. Τὰ ὄντα ταῦτα ἐφαντάζοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀποκρυπτόμενα εἰς πάντα τάντικείμενα τοῦ περιβάλλοντος, τὸ δὲ θρησκευτικὸν τῶν ἀνθρώπων τούτων συναίσθημα ἐξεδηλοῦτο ἐν τῷ φόβῳ μὴ δυσαρεστήσωσιν ἢ ἐξοργίσωσι κατὰ τινα τρόπον τὰς πνευματικὰς ταύτας δυνάμεις, αἵτινες πανταχοῦ τοῦ περιβάλλοντος κρύπτονται καὶ αἵτινες δυσαρεστοῦμεναι πολλὰ τὰ κακὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιφέρωσιν.

Ἐν ἀνωτέρα βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ ἀποδίδεται εἰς τὰ ὄντα ταῦτα ἀνθρωπίνη μορφή, διὰ τοῦτο δὲ τὸν τύπον τοῦτον τῆς θρησκείας καλοῦμεν *ἀνθρωπομορφισμόν*· εἰς τὴν ἀντίληψιν ταύτην περὶ τῆς μορφῆς τοῦ θεοῦ συνετέλεσαν πολὺ πάντως τὰ *ὄνειρα*.

Ἐκείνοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας ἢ τῆς φυλῆς, οἵτινες ἐβλεπον ἐν ὄνειρῳ τὸν ἀποθαιόντα ἀρχηγὸν αὐτῶν, ἐπίστευον ὅτι ἐβλεπον ὄντως αὐτόν, εἰς τὴν πεποιθήσιν δὲ ταύτην ἐνισχύοντο διὰ τῶν ἀμοιβαίων ἀνακοινώσεων καὶ διὰ τῶν παραδόσεων, ὡς οἱ πατέρες κατέλιπον εἰς τὰ τέκνα, οἱ παλαιότεροι ἐν γένει εἰς τοὺς νεωτέρους. Ἀφοῦ δ' ἅπαξ ἀπεδόθη εἰς τοὺς θεοὺς ἀνθρωπίνη μορφή, ἀπεδόθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ καὶ κακίαι τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντες οἱ οἰκογενειακοί, κοινωνικοὶ καὶ πολιτειακοὶ θεσμοὶ αὐτῶν.

Ὅτε δ' ἀνεπτύχθησαν πλουσιώτερον καὶ τελειότερον τὰ ἠθικὰ σοναισθήματα διὰ τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, οἱ θεοὶ ἐθεωρήθησαν ὡς φύλακες τῆς ἠθικῆς καὶ φρουροὶ τοῦ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις δικαίου. Ἐν ταῖς Ὀμηρικοῖς ποιήμασιν οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται καὶ ὡς προσωποποιήσεις τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ὡς ἔχοντες τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας, ἐξ ἄλλου δ' ὅμως καὶ ὡς φρουροὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου καὶ τιμωροὶ τῶν παραβαινόντων τὰς διατάξεις αὐτῶν. Ὁ Ζεὺς π. χ. εἶναι οὐ μόνον ὁ νεφεληγερέτης καὶ ὑψιβρεμέτης θεός, ἀλλὰ καὶ ὁ κατὰ τὰς περιστάσεις περιδεὴς ἢ αὐστηρὸς σύζυγος τῆς Ἥρας καὶ τέλος ὁ χέσων «λαβρότατον ὕδωρ, ὅτε δὴ ῥ' ἀνδρεςσι κοτεσσάμενος χαλεπήνην, οἷ βίη εἰν ἀγορῇ σκολιάς κρίνωσι θέμιστας, ἐκ δὲ δίκην ἐλάσωσι, θεῶν ὅπιν οὐκ ἀλέγοντες» (Ἰλ. II, 385 καὶ ἐξ.).

Καθ' ὅσον δ' ἀναπτύσσονται μὲν αἱ περὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου γνώσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὸ δ' ἠθικὸν αὐτῶν συναίσθημα γίνεται τελειότερον καὶ λεπτότερον, καὶ αἱ θρησκευτικαὶ αὐτῶν

παραστάσεις περισσότερο διασφηνίζονται και καθίστανται ύψηλότεραι. Ἦδη ὁ Πίνδαρος, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐξαίρουσι τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Διὸς, οὔτινος οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων δύναται νὰ φθάσῃ τὴν δύναμιν, ἦν “αὐθ’ ὕπνος αἶρει ποθ’ ὁ παντογῆρωσ οὐτ’ ἀκάματοι θεῶν μῆνες”, καὶ ὅστις “ἀγῆρω χρόνῳ δυνάστης κατέχει Ὀλύμπου μαρμαρόεσσαν αἴγλαν” (Σοφ. Ἀντιγ. 604 καὶ ἐξ.), ὁ δὲ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ῥητῶς λέγουσιν ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἓν.

Εἰς τὰς ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως στηρίζομένας **μονοθεϊστικὰς** θρησκείας κυριαρχεῖ ἡ πίστις εἰς ἓνα καὶ μόνον Θεόν, ὅστις ὡς παντοδύναμος, πανάγαθος, πάνσοφος καὶ δικαιοτάτος κριτὴς διευθύνει τὸν κόσμον καὶ τὰ κατὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐν ταῖς θρησκείαις ταύταις συνδέονται στενωτάτα τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, οἱ ἠθικοὶ νόμοι εἶναι αἱ ἐντολαὶ τοῦ Θεοῦ· ὁ ζῶν κατὰ τούτους ἐκπληροῖ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ζῆ θεαρέτως, ὁ δὲ παραδαιῶν τούτους ἀμαρτάνει κατὰ τοῦ Θεοῦ.

στ') **Τὰ διανοητικὰ συναισθήματα.**

Ὅταν δυνηθῶ νὰ λύσω πρόβλημά τι ἢ νὰ ἐρμηνεύσω εὐχερῶς τὸ ὀριζόμενόν μοι ἐκ τοῦ ἀδιδάκτου θέμα, συναισθάνομαι εὐχαρίστησιν ὡσαύτως χαίρω, ὅταν λαμβάνω συνείδησιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεών μου. Ἡ εὐχαρίστησις αὕτη εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα προέρχεται ἐκ τῆς εὐκολίας τῆς ἀφομοιώσεως, εἰς δὲ τὸ τελευταῖον ἐκ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων. Τοῦναντίον δυσαρεστοῦμαι, ὅταν ἡ ἀφομοίωσις προβαίνει δυσκόλως ἢ ὅταν δὲν λαμβάνω ἐπίγνωσιν τοῦ πλουτισμοῦ τῶν γνώσεων μου.

Ἀνάλογόν τι παρατηροῦμεν παρὰ τῷ Πυθαγόρῳ, ὅστις εὐρῶν τὸ ἀπ’ αὐτοῦ ὀνομασθὲν θεώρημα ἐθυσίασεν ὑπὸ χαρᾶς εἰς τοὺς θεοὺς ἑκατὸν βοῦς, καὶ παρὰ τῷ Ἀρχιμήδει, ὅστις, ἀνακαλύψας τὴν εὐρεσιν τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν σωμάτων, οὕτως ἐχάρη ἐπὶ τούτῳ, ὥστ’ ἔτρεχε γυμνὸς ἀναφωνῶν “**εὐρηκα ! εὐρηκα**” !

Καὶ τὰ εὐάρεστα συναισθήματα, τὰ ἐκδηλούμενα ἐν ἀμφοτέραις ταύταις ταῖς περιπτώσεσιν, ἐμφανίζονται ἡμῖν ὡς ἐπακολούθημα τούτου, ὅτι ὁ Πυθαγόρας καὶ ὁ Ἀρχιμήδης λύουσι διὰ τῆς νοήσεως αὐτῶν ζήτημά τι, οὕτω δ’ ἐρδύνουσι τὰς ἑαυτῶν γνώσεις.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις πρόκειται περὶ συναισθημάτων, ἅτινα συνοδεύουσι τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τὴν νόησιν· παρετηρήσαμεν δ' ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ἀφομοίωσις καὶ ἡ νόησις προβαίνουσιν, εὐκόλως ἔχομεν εὐχάριστα συναισθήματα, ἄλλως ἔχομεν δυσάρεστα συναισθήματα. Τὰ συναισθήματα ταῦτα καλοῦμεν **διανοητικὰ συναισθήματα**. Διανοητικὰ ἄρα συναισθήματα εἶναι ἡ **συνειδήσις τῆς εὐαρεστήσεως καὶ τῆς δυσαρεστήσεως, ἥτις συνοδεύει τὴν ἀφομοίωσιν καὶ τὴν νόησιν.**

§ 25. ΑΙ ΑΨΙΘΥΜΙΑΙ

1. Παις τις λαμβάνει κατὰ τὴν πρώτην τοῦ νέου ἔτους παρὰ τοῦ πατρὸς τοῦ δῶρον ἀνώτερον ἐκείνου, τὸ ὅποιον περιέμενε. Τὸ ἀπροδόκητον τοῦτο ἐκπλήττει τὸν παῖδα· ἐπειδὴ δὲ τὸ δῶρον ἀρέσκει εἰς αὐτόν, ἡ ἐκπλήξις αὐτοῦ εἶναι συνδεδεμένη μετ' εὐχαριστήσεως. Συχνάκις δ' ὅμως ἐκ τῆς ἐκπλήξεως ταύτης προκύπτει καὶ ἄλλη ψυχικὴ κατάστασις. Ἡ χαρὰ τοῦ παιδὸς προβαίνει μέχρι τοσοῦτου, ὥστε οὗτος γίνεται ἐκτὸς ἑαυτοῦ, γελᾷ, πηδᾷ, ἐπιλανθάνεται παντὸς ἄλλου καὶ αὐτῆς τῆς τροφῆς καὶ τοῦ ὕπνου καί, ὅπως συνήθως λέγομεν, **δὲν γνωρίζει τί κάμνει**. Διαταράττεται λοιπὸν ἡ ψυχικὴ ἡρεμία τοῦ παιδὸς ἢ ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ παῖς καταλαμβάνεται ὑπὸ **ἀψιθυμίας** ἢ **ἀψικαρδίας**.

2. Πατήρ τις εἶναι βέβαιος, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ θὰ προαχθῆ ἀπὸ μιᾶς τάξεως εἰς ἄλλην, αἰφνιδίως δ' ὅμως, μετὰ τὸ πέρας τοῦ σχολικοῦ ἔτους, μανθάνει, ὅτι ἔμεινεν ἐν τῇ αὐτῇ τάξει· καὶ οὕτως ἐκπλήττεται, οὐχὶ ὅμως εὐαρέστως, ὅπως προηγουμένως ὁ παῖς, ἀλλὰ δυσαρέστως. Καὶ ἐνταῦθα δ' ὅμως παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκ τῆς δυσαρέστου ἐκπλήξεως προκύπτει καὶ ἄλλη ψυχικὴ κατάστασις· ὁ ἄνθρωπος οὗτος περιπίπτει εἰς ὀργήν, οἱ ὀφθαλμοὶ του γίνονται κατέρουθροι, ἡ πυγμὴ συσφαιροῦται, γίνεται, ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ λέγει καὶ πράττει τοιαῦτα, οἷα οὐδέποτε θὰ ἔλεγεν ἢ θὰ ἔπραττεν ἐν ψυχικῇ ἡρεμίᾳ εὐρισκόμενος. Καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν παρατηροῦμεν σφοδρὰν τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας διατάραξιν, ἣν χαρακτηρίζομεν ὡς **ἀψιθυμίαν**.

3. Ὅμοιον τι παρατηροῦμεν, ὅτι συμβαίνει εἰς τὸν Αἴαντα, ἔστις μὴ λαθὼν, **παρὰ προσδοκίαν**, ὡς ἀριστεῖον τὰ ὄπλα τοῦ

Ἀχιλλέως γίνεται ἐκτός ἑαυτοῦ, περιπίπτει εἰς **μανίαν** καὶ ἐν **μανίᾳ** εὐρισκόμενος πράττει τοιαῦτα, δι' ἃ ἐπανερχόμενος εἰς τὴν ἡρεμὸν ψυχικὴν κατάστασιν ἐπὶ τοσοῦτον αἰσχύνεται, ὥστε προτιμᾷ ναύτοκτονήτη. Καὶ ἡ τοῦ Ἑκτορος σύζυγος Ἀνδρομάχη ἰδοῦσα αἰφνιδίως τὸν σύζυγον τῆς τυρόμενον νεκρὸν ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως τοσοῦτον ταραττεται, ὥστε πίπτει λιπόθυμος.

Εἰς πάντα τὰ παραδείγματα ταῦτα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ψυχικὴ ἡρεμία διαταράχθη **ἐνεκα ἀπροσδοκίτου τινὸς γεγονότος** καὶ ὅτι ἡ διατάραξις αὕτη τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας συνεδέετο πάντοτε καὶ **μεθ' ὠρισμένων σωματικῶν μεταβολῶν**. Ὁ μὲν ἐγένετο ἐρυθρός, ὁ δ' ὠχρός, ἄλλος περιέπιπτεν εἰς **μανίαν** καὶ ἄλλος ἐλιποθύμει. Καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας δὲ καὶ ἐκ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου γινώσκομεν παραδείγματ' ἀνθρώπων, οἵτινες ὑπὸ φόβου ἢ ὀργῆς ἐλιποθύμησαν, προσεβλήθησαν ὑπὸ ἀποπληξίας ἢ ἐν **μια** νυκτὶ ἐγένοντο πολιοί. Οὐδὲν ἐκ τῶν προσώπων τῶν καταληφθέντων ὑπὸ ἀψιθυμίας ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασιν ἠδύνατο πλεόν ἡρέμωσιν νὰ σκέπτηται.

Κατὰ ταῦτα :

1) Ἡ ἀψιθυμία εἶναι σφοδρὰ διατάραξις τῆς ψυχικῆς ἡρεμίας, ἣτις συμβαίνει **ἐνεκα ἀπροσδοκίτου ἀντιλήψεως**.

2) Ἡ ἀψιθυμία **ἔχει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπίδρασιν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ σώματος**.

3) Ἡ ἀψιθυμία **ἀφαιρεῖ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἡσυχῶς σκέπτεσθαι**. Κατ' αὐτὴν ἀπόλλυσι τις ὅλως τὸν νοῦν καὶ δὲν δύναται πλεόν νὰ συνέλθῃ. Ἐπανέρχεται δὲ πάντοτε ἐκ νέου διὰ τοῦ νοῦ εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀψιθυμίας, εἰς τὰς αἰτίας καὶ ἀποτελέσματα αὐτῆς.

Ἐὰν λάθωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἀσκοῦσιν αἱ ἀψιθυμίαι ἐπὶ τὴν ὅλην κατάστασιν τοῦ σώματος, διακρίνομεν τὰς ἀψιθυμίας εἰς δύο εἴδη, τὰς **σθενικὰς** καὶ τὰς **ἀσθενικὰς**.

Αἱ **σθενικαὶ** ἀψιθυμίαι ἐντείνουσιν ἐν γένει τὰς σωματικὰς λειτουργίας καὶ αὐξάνουσι τὴν μυϊκὴν δύναμιν. Αἱ δ' **ἀσθενικαὶ** ἔχουσιν ὡς ἐπακολούθημά χαλάρωσιν καὶ ἐξασθένωσιν τῶν μυῶν προσωρινήν. Εἰς τὰς πρώτας ἀνήκουσιν ἡ χαρὰ, ἡ ὀργή, ἡ μανία, εἰς δὲ τὰς δευτέρας ὁ τρόμος, ἡ δειλία, ἡ λύπη κλπ.

Αἱ ἀψιθυμίαι συνοδεύονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κινήσεων,

αΐτινες δύνανται νά θεωρηθῶσιν ὡς ἐκδηλώσεις τῶν ἀψιθυμιῶν. Αἱ κινήσεις δ' αὐταὶ ἐμφαίνουσιν ἢ τὸ ποσὸν ἢ τὸ ποιὸν καὶ τὸ **περιεχόμενον** τῶν ἀψιθυμιῶν. Προκαλοῦσι δὲ τὰς κινήσεις ταύτας ὠρισμένοι μύες καὶ ἰδίᾳ οἱ τοῦ μετώπου, τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, πρὸς δὲ καὶ οἱ τῶν αἰμοφόρων ἀγγείων, οἵτινες διὰ τῆς ἐδύρυνσεως ἢ στενώσεως τῶν ἀγγείων τούτων ἐπιφέρουσι τὰ συχνότατα τῆς ἀψιθυμίας φαινόμενα, τὴν **ὠχρότητα καὶ τὴν ἐρυθρότητα τοῦ προσώπου**.

Εἰς ἀψιθυμίας περιπίπτουσιν εὐκολώτερον οἱ νεώτεροι καὶ οἱ ἀπαίδευτοι. Ἡ μόρφωσις ἐν γένει παρετηρήθη ὅτι ἀντενεργεῖ εἰς τὴν γένεσιν τῶν ἀψιθυμιῶν.

Βουγιουκιάς

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΒΟΥΛΗΤΙΚΟΝ

§ 26. ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Ὁ ὄργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου φέρει μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸν κόσμον σκοτεινὴν τινα *τάσιν πρὸς κίνησιν*. Ἡ τάσις αὕτη παρατηρεῖται ἤδη εἰς τὰς ἀσκόπους κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ παιδός, αἵτινες γίνονται ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξωτερικῆς αἰτίας. Δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι διὰ τῶν κινήσεων τούτων ὁ παῖς ἐλαφρόνεται πῶς τῆς ἐν αὐτῷ συγκεντρουμένης δυνάμεως καὶ ἐνεργείας. Δικαίως ἄρα ψυχολόγοι τινὲς χαρακτηρίζουσι τὸ βουλευτικὸν ὡς τὴν πρωτογενεστάτην ψυχικὴν ἐκδήλωσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ συλλογίζεσθαι, ὅπερ οὗτοι θεωροῦσιν ὡς τὴν ἠψίστην ἐκδήλωσιν τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Πλὴν τούτου ἡ λειτουργία τῆς βουλήσεως χαρακτηρίζεται καὶ διὰ τούτου, ὅτι ἡ βούλησις ἐμφανίζεται πάντοτε μόνον ὡς στοιχεῖον μείζονός τινος συμπλέγματος ψυχικῶν φαινομένων. Οὕτω π. χ. ἡ συγκέντρωσις τῆς προσοχῆς εἰς ὀρισμένην ὁμάδα παραστάσεων εἶναι ἀναμφιβόλως ἀποτέλεσμα τῆς βουλήσεως· συμβαίνει μόνον ἐνταῦθα, ὅτι κατὰ τὴν προσοχὴν προσέχομεν μᾶλλον εἰς τὸ τὴν ἡμετέραν προσοχὴν προκαλέσαν ἀντικείμενον ἢ εἰς αὐτὴν τὴν ψυχικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν. Ὁμοίως ἰσχυρότερα πῶς συναισθήματα συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ παρορμήσεων τῆς βουλήσεως, καίτοι καὶ ἐνταῦθα ὑπερισχύει μᾶλλον ἢ εὐαρέσκεια καὶ ἡ δυσαρέσκεια τῶν μετ'

αὐτῶν συνδεομένων ἐκδηλώσεων τῆς βουλήσεως. Καί κατά τὰς σκέψεις δὲ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, αἵτινες προηγοῦνται τῶν συλλογισμῶν ἡμῶν, προσέχουμεν μᾶλλον εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς νοήσεως καὶ τὸν συλλογισμόν αὐτὸν ἢ εἰς τὴν ἐν αὐτοῖς ἐκδηλουμένην βούλησιν.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους πολλοὶ ἀμφιβάλλουσιν, ἐὰν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ βούλησις ὡς θεμελιώδης ψυχικὴ λειτουργία, τινὲς δὲ καὶ ὑπάγουσι ταύτην ὑπὸ τὸ συναίσθημα. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι παρατηρεῖται καὶ τάσις τις τῆς βουλήσεως ὅπως ἀνεξάρτητος πάσῃ ἄλλῃ ψυχικῇ λειτουργίᾳ, ἣτις ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὴν βούλησιν, ὡς μίαν, διάφορον τῶν ἄλλων, θεμελιώδη τῆς ψυχῆς λειτουργίαν. Εἶναι δ' αὕτη ἡ **κωλυτικὴ** τῆς βουλήσεως ἐνέργεια, ἣτις ἐνωρίτατα ἐκδηλοῦται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ. "Ὅταν π. χ. παῖς τις ἔχῃ ἐθισθῇ εἰς τὴν καθαριότητα, διδάσκεται νὰ **κωλύῃ** κινήσεις τινὰς, ἢ κώλουςις δ' αὕτη δὲν εἶναι οὔτε παριστάναί οὔτε συναίσθανεσθαι, ἀλλ' ἴδιόν τι, διάφορον ἀμφοτέρων τούτων. Καὶ ἐν ὀριμωτέρῃ δ' ἡλικίᾳ ἐμφανίζεται σπουδαίως ὀρώσα ἢ κωλυτικὴ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως, ὅπως π. χ. συμβαίνει, ὅταν θέλωμεν νὰ διατηρήσωμεν ἀκριβῶς σειρὰν τινα παραστάσεων, ὅποτε ὑποχρεοῦμεθα ν' ἀπομακρύνωμεν τῆς συνειδήσεως πᾶσαν ἄλλην μέλλουσαν νὰ ἐνοχλήσῃ ταύτην" ὡσαύτως πρέπει νὰ διδχθῶμεν νὰ μετριάσωμεν τὰς ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων ἡμῶν ἢ νὰ κατανικῶμεν τὰς σφοδρὰς ἀψιθυμίας.

Ἐν τῇ πραγματικῇ πορείᾳ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἡ λειτουργία τοῦ βουλητικοῦ ἐμφανίζεται ὑπὸ διπλὴν μορφήν. "Ὅταν ἐκτελῶμεν ἐκουσίως κινήσεις τινὰς ἐπὶ σαφῶς ὀρισμένῳ σκοπῷ, ἐμφανίζεται ἡ **ἐξωτερικὴ ἐνέργεια** τῆς βουλήσεως. "Ὅταν δὲ συγκεντρῶμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς ἀντικείμενόν τι καὶ πειρώμεθα ν' ἀπομακρύνωμεν τῆς συνειδήσεως τὰς εἰς αὐτὴν σπενδούσας παραστάσεις ἢ ὅταν πειρώμεθα νὰ ὑπερνικήσωμεν τὰς ἀψιθυμίας ἡμῶν, ἐμφανίζεται ἡ **ἐσωτερικὴ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια**.

Ἐν τε τῇ ἐξωτερικῇ καὶ τῇ ἐσωτερικῇ ἐνεργείᾳ τῆς βουλήσεως διακρίνομεν δύο τάσεις, τὴν **θετικὴν** καὶ τὴν **ἀρνητικὴν**. ἡ μὲν θετικὴ προκαλεῖ κινήσεις ἢ φέρει παραστάσεις εἰς τὴν συνείδησιν, ἢ δὲ ἀρνητικὴ τὸναντίον κωλύει κινήσεις ἢ τὴν εἰς τὴν συνείδησιν εἰσόδον τῶν παραστάσεων. Ἡ ἀρνητικὴ τάσις τῆς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως ἐμφανίζεται ἐν τῇ συνείδησει σαφεστέρᾳ τῆς θετικῆς.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐνέργεια τῆς βουλήσεως προκαλεῖ ἢ κωλύει, ὅ-

πως είπομεν ἤδη ἀνωτέρω, κινήσεις. Ἐπειδὴ δ' ὑπάρχουσι πο-
 λαὶ κινήσεις, αἵτινες τελοῦνται ἄνευ τῆς συνεργίας τῆς βουλήσεως,
 πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον τὰς κινήσεις ταύτας, καὶ νὰ εὗρωμεν
 ὑπο τίνας ψυχολογικοὺς ὄρους αἱ κινήσεις αὗται καθίστανται τοι-
 αῦται, ὥστε νὰ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς βουλήσεως.

X § 27. ΑΙ ΚΙΝΗΣΕΙΣ

Ἐπάρχουσι κινήσεις, αἵτινες δὲν συνοδεύονται ὑπὸ ψυχικῶν
 φαινομένων οὔτε κατὰ τὴν ἀρχὴν οὔτε κατὰ τὴν πορείαν οὔτε μετὰ
 τὸ πέρας αὐτῶν. Τοιαῦται καθαρῶς **φυσιολογικαὶ** κινήσεις εἶναι
 ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἡ πέψις κλπ. Πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν
 κινήσεων τούτων καλοῦμεν τὰς ἐν οἰαδῆποτε φάσει αὐτῶν συνει-
 δητὰς ἡμῖν καθισταμένας κινήσεις **ψυχικὰς**. Αἱ ψυχικαὶ κινήσεις
 εἶναι δυνατόν νὰ διακριθῶσιν εἰς τὰς ἐξῆς πέντε ὁμάδας, λαμβα-
 νομένου πρὸ ὀφθαλμῶν ψυχικοῦ γεγονότος, ὅπερ προηγείται αὐτῶν.

1. Ὅταν ἀφυπνιζώμεθα, συναισθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ ἐκ-
 τείνωμεν τὰ μέλη ἡμῶν. Ὡσαύτως βλέπομεν, ὅτι ὁ μικρὸς παῖς
 κινεῖ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, χωρὶς νὰ θέλῃ ὠρισμένως νὰ
 λάβῃ ἢ ἀπωθήσῃ ἀντικείμενόν τι. Αἱ κινήσεις αὗται ἔχουσι τὴν
 ἀρχὴν αὐτῶν εἰς **σκοτεινὸν τι ζῶϊκὸν αἰσθημα**. Ἐπειδὴ δὲ ὠ-
 θοῦμεν ἢ τείνομεν κατὰ ταύτας μέλη τινὰ τοῦ σώματος, δυνάμεθα
 νὰ ὀνομάσωμεν αὐτὰς **κινήσεις ὠθήσεως ἢ τάσεως**.

2. **Αἱ ἀντανακλαστικαὶ κινήσεις**. Αὐξήσις ἢ ἐλάττωσις τοῦ
 φωτός ἔχει, ὡς γνωστὸν, ἀποτέλεσμα τὴν σμίκρυνσιν ἢ εὐρυνσιν
 τῶν κορῶν τῶν ὀφθαλμῶν. Ὅταν ἀντικείμενόν τι ἀπειλή τὸν ὀ-
 φθαλμόν, τὰ βλέφαρα κλείνεται· ὅταν ξένον σῶμα εἰσέλθῃ εἰς τὸν
 φάρυγγα, προκαλεῖ βήχα. Εἰς τὰς ἀντανακλαστικὰς κινήσεις ὠ-
 σαύτως ἀνήκει τὸ πτάρνυσθαι, χασμάσθαι κλπ. Μεταξὺ αἰσθήματος
 καὶ κινήσεως δὲν παρατηρεῖται ἐνταῦθα συνειδητὴ τις ἐνέργεια, ἡ
 κίνησις δ' ὅμως τελεῖται οὕτω ταχέως καὶ ἀσφαλῶς, ὥστε τὸ ὄλον
 ἐμφανίζεται ἐνταῦθα ὡς μηχανικὴ τις ἐνέργεια. Ἡ ψυχικὴ αἰτία
 τῶν κινήσεων τούτων εἶναι τὸ **αἰσθημα**.

3. **Ὁρμέμφυτοι ἢ ἐξ ἐνοστίκιον κινήσεις**. Παιδιά, ἅτινα ἐ-
 διδάχθησαν ἤδη νὰ βλέπωσι, λαμβάνουσι τὰ πρὸ αὐτῶν ἀντικεί-
 μενα, καὶ φέρουσι ταῦτα εἰς τὸ στόμα. Ὁ νεοσσὸς ἅμα ἐξεληθῶν

τοῦ φῶς ἀπολεπίξει τοὺς κόκκους. Μέλισσαι καὶ μύρμηκες ἐκτελοῦσιν ἐξ ἐνδοτικῶν πολυπλόκων σειρᾶς κινήσεων. Πᾶσαι αἱ κινήσεις αὗται, αἵτινες προέρχονται ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως, ἔχουσι τὴν ἀφορμὴν αὐτῶν οὐχὶ εἰς τὸ αἰσθητῆμα, ἀλλ' εἰς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀντικειμένων.

4. Δὲ ἐκούσiai κινήσεις. Ἐκούσiai κινήσεις εἶναι ἐκείναι, αἵτινες προέρχονται ἀπὸ τῆς βουλήσεως ἡμῶν καὶ γίνονται πρὸς ὀρισμένον σκοπὸν· αἱ κινήσεις αὗται προέρχονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐκ τῶν ἀκουσίων κινήσεων καὶ δηλοῦσι τὴν ἐξουσίαν, ἣν κτᾶται βαθμηδὸν ἡ ψυχὴ ἐπὶ τοῦ σώματος ἡμῶν, εἶναι δὲ τοσοῦτ' τελειότεραι καὶ κανονικώτεραι, ὅσῳ ἐυκολώτερον δύναται τις νὰ μεταχειρίζηται τὸ σῶμά του. Πολλαὶ ἐκούσiai κινήσεις διὰ τῆς συχνῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς μακρᾶς συνηθείας καθίστανται ἀκούσiai, οὕτω δ' ἔχομεν τὴν πέμπτην ὁμάδα τῶν κινήσεων, ἧτοι·

5. Τὰς αὐτομάτους κινήσεις. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἐννοοῦμεν πάσας τὰς κινήσεις ἐκείνας, αἵτινες κατ' ἀρχὰς ἐκουσίως γιγνόμεναι ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τελοῦνται μηχανικῶς, ἀνεξαρτήτως τῆς βουλήσεως ἡμῶν. Παῖς μανθάνων νὰ γράφῃ καὶ ν' ἀναγινώσκῃ ἔχει ἀνάγκην κτᾶ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν οἰοῦδηποτε γράμματος ἰδίως βουλητικῆς ἐνεργείας, διὰ τοῦτο δὲ κατ' ἀρχὰς γράφει καὶ ἀναγινώσκει βραδέως. Διὰ συχῶν δ' ὅμως ἐπαναλήψεων τοσοῦτον ἐξυκειοῦται εἰς τὰς κινήσεις ταύτας, ὥστε ἀρκεῖ αὐτῷ νὰ ἴδῃ γεγραμμένην ἢ τετοπωμένην λέξιν πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν διὰ τὴν προφορὰν ἢ τὴν γραφὴν τῆς λέξεως ταύτης ἀπαιτουμένων κινήσεων. Καὶ ἡ κώλυσις δ' ἡ καταστολὴ τῶν κινήσεων, ἣν παρατηροῦμεν ἐν τῷ κατὰ διάνοιαν ἀναγινώσκειν, κατορθοῦται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Κατ' ἀρχῆς ὁ παῖς δὲν δύναται νὰ ἀναγινώσκῃ ἢ μόνον γεγωνοῖα τῇ φωνῇ, μόνον δὲ μετὰ ταῦτα μανθάνει νὰ καταπιέξῃ τὰς διὰ τὴν προφορὰν ἀπαιτουμένας κινήσεις. Κατ' ὀλίγον δὲ τόσον συνηθίζομεν εἰς τὸ κατὰ διάνοιαν ἀναγινώσκειν, ὥστε ἀπαιτεῖται ὀρισμένη τῆς βουλήσεως ὄθησις διὰ νὰ ἀναγνώσωμεν γεγωνοῖα τῇ φωνῇ.

Καὶ αἱ δεξιότητες δ' οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ σειρὰ ἐκουσίων κινήσεων, μεταβληθῶν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς αὐτομάτους κινήσεις. Καὶ σφίγγει δὲ παραστάσεων, αἵτινες δὲν δύνανται νὰ γεννηθῶσιν ἄνευ ζωῆς συνεργείας τῆς βουλήσεως, συνηθίζομεν ὀλίγον κατ' ὀ-

λίγον αὐτομάτως νὰ ἐπαναλαμβάνωμεν. Οὕτω κτάται ἡ φυγή δύναμιν πρὸς νέους συνδυασμοὺς παραστάσεων καὶ νέους συλλογισμοὺς, καὶ διὰ τοῦτο ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν ἐκουσίων εἰς τὰς αὐτομάτους κινήσεις εἶναι σπουδαιότατη διὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου.

§ 28 ΟΡΜΗ ΚΑΙ ΟΡΜΕΜΦΥΤΟΝ

1. Ὁρμή εἶναι ἡ τάσις, ἣτις προκαλεῖται δι' ὠρισμένων εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων συναισθημάτων, ἅτινα συνδέονται πρὸς ὠρισμένα αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Ἡ τάσις αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ κινήσεων, αἵτινες ἀποσκοποῦσι τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐνεστώσης δυσαρεσκείας ἢ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐνεστώσης εὐχρεσκείας.

Οὕτω π. χ. ἐὰν τὸ ἀρτιγέννητον παιδίον δὲν λάβῃ κατὰ τὸν προσήκοντα χρόνον τὴν τροφήν του, ἀμέσως ἄρχεται νὰ κραυγάζῃ, ζητεῖ δὲ τι διὰ τοῦ στόματός του κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις, θέτει τὸν δάκτυλον εἰς τὸ στόμα καὶ θηλάζει.

Ἡ κραυγὴ τοῦ παιδίου δεικνύει ὅτι τοῦτο ἔχει δυσάρεστα αἰσθήματα διὰ τῶν αἰσθημάτων τὸ σῶμα δηλοῖ, ὅτι ἔχει ἀνάγκην τροφῆς καὶ δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἄνευ ταύτης.

Αἱ μνημονευθεῖσαι ἀπόπειραι τοῦ παιδὸς διὰ τοῦ στόματος καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ δεικνύουσιν, ὅτι ὁ παῖς εὐχαρίστως ἐπιθυμεῖ νὰ ἄρῃ τὰ δυσάρεστα ταῦτα αἰσθήματα· ἐπειδὴ τὸ αἶσθημα τῆς πείνης κατασιγάζεται μόνον διὰ τῆς λήψεως τροφῆς, λέγομεν ὅτι ὁ παῖς ἔχει ἰσχυρὰν τάσιν πρὸς τροφήν, ἢ ἄλλως *ὄρμην πρὸς τροφήν*. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ παῖς ζητεῖ οἰανδήποτε τροφήν, οὐχὶ δ' ὠρισμένην, δι' ἣν καὶ λέγομεν ὅτι ἡ πρὸς τροφήν ὄρμη εἶναι *σκοτεινὴ ἢ τυφλὴ*. Ὅταν δ' ὅμως συνηθίσῃ εἰς ἓν εἶδος τροφῆς, τότε ζητεῖ μόνον ταύτην, ἀποκρούει δὲ πᾶσαν ἄλλην, καὶ τότε λέγομεν ὅτι ἔχει *ἐπιθυμίαν*. *Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἐμφανισθῇ ἡ ἐπιθυμία, δὲν παύεται ἡ ὄρμη· ἀλλ' ἐξακολοῦθεὶ μέχρι τάφου*.

2. Ἐὰν ἐπὶ πολλὴν ὥραν μείνῃ ὁ παῖς περιτετυλιγμένος ἐν τοῖς σπαργάνοις, στενοχωρεῖται, κλαίει, φωνάζει καὶ καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἀπαλλαγῇ τούτων. Ἡ στενοχωρία αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμοῦ τῶν κινήσεων τοῦ παιδός. Ὁ παῖς δηλ. ἔχει ἰσχυρὰν τάσιν ἢ *ὄρμην πρὸς κίνησιν*, ἐφ' ὅσον δὲ δὲν

δύναται νὰ ἰκανοποιήσῃ ταύτην, αἰσθάνεται δυσάρεστα αἰσθήματα καὶ ἐξεγείρεται παρ' αὐτῷ ἡ τάσις πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῆς δυσάρεσκείας ταύτης. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται, ὅτι ὁ παῖς δὲν ἐπιζητεῖ ὠρισμένην κίνησιν, ἀλλ' ἀπλῶς κίνησιν, ὅταν δὲ μάθῃ διάφορα εἶδη κινήσεων, π. χ. τὸ τρέχειν, τὸν χορὸν κλπ., προτιμᾷ ἐκάστοτε ὠρισμένον εἶδος κινήσεως καὶ τότε λέγομεν ὅτι ἔχει **ἐπιθυμίαν** πρὸς κίνησιν· καὶ ἐνταῦθα δ' ὅμως δὲν παύεται ἡ ὀρμή, ἐμφανιζομένης τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ μέχρι τάφου.

3. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὀρμῶν παρατηροῦνται παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ αἱ ἐξῆς ὀρμαί· ἡ πρὸς **ἐνασχόλησιν**, ἡ πρὸς **μίμησιν**, ἡ πρὸς **αὐτοσυντηρησίαν**, ἡ πρὸς **ἐπικοινωνίαν** (πρὸς τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους «ἀνθρωπὸς ἐστὶ ζῷον κοινωνικόν»), ἡ πρὸς τὸ **εἰδέναί**, ἡ πρὸς **ἀνακοίνωσιν** καὶ ἡ πρὸς **κτῆσιν**.

Ἐὰν ἤδη λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πηγὴν τῶν ὀρμῶν, διακρίνομεν δύο εἶδη αὐτῶν· αἱ μὲν τούτων προσέρχονται ἐκ τῆς φυσικῆς ποιότητος τοῦ σώματος καὶ καλοῦνται **σωματικαὶ ἢ φυσικαί**, αἱ δ' ἐκ τῆς φύσεως τοῦ παραστατικοῦ ἡμῶν βίου καὶ λέγονται **διανοητικαὶ ἢ ψυχικαὶ ὀρμαί**. Εἰς μὲν τὰς πρώτας ὑπάγονται ἡ πρὸς τροφήν, ἡ πρὸς κίνησιν καὶ ἡ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν, εἰς δὲ τὰς δευτέρας πᾶσαι αἱ λοιπαί.

Τὸ κοινόν, ὅπερ παρατηροῦμεν εἰς πάσας τὰς ὀρμάς, εἶναι πρῶτον μὲν ὅτι εἶναι **σκοτειναὶ ἢ τυφλαί**, καὶ δεύτερον ὅτι εἶναι **διարκεῖς καὶ ἔγκεινται εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου**.

Κινήσεις τινές, προσερχόμεναι ἐκ τῶν ὀρμῶν, εἶναι ἐξ ἀρχῆς παντελῶς ἀνάλογοι πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῶν ἀνευ οὐδεμιᾶς διδασκαλίας ἢ ἀσκήσεως. Ὁ παῖς π. χ. θηλάζει καὶ καταπίνει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἐὰν θέσωμεν τὸν δάκτυλον εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ, ὡς ἐὰν ἔπραξε τοῦτο ἑκατοντάκις πρότερον. Τὴν ἔμφυτον ταύτην δεξιότητα πρὸς σκοπίμους κινήσεις καλοῦμεν **ἐνστικτον ἢ ὀρμέμφυτον**.

Τὸ ἐνστικτον εἶναι παρὰ τοῖς ζῴοις πολλῶν τελειότερον διαμορφωμένον ἢ παρὰ τοῖς ἀνθρώποις. Οἱ νεοσσοὶ π. χ. τῆς ὀρνίθου ἀρχοῦνται νὰ σκαλιζῶσιν εὐθὺς ὡς ἐγγίσωσι τὸν πόδα ἐπὶ τῆς γῆς, οἱ δὲ τῆς νήσσης δύνανται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ νήχωνται ἢ ἀράχνη κατασκευάζει τὸ δίκτυόν της, ἡ μέλισσα τὴν μελιτηρίδα της, τὸ

πηγνόν τήν φωλεάν του άνευ ούδεμιᾶς πρὸς τοῦτο καθοδηγίας. Καί τῶν ζῳῶν δὲ τὰ ἔνστικτα δίδονται νὰ τελειοποιηθῶσιν. Οὕτω π. χ. πτηνόν τι μανθάνει κατ' ὀλίγον νὰ κατασκευάζῃ τήν φωλεάν του, νὰ πέτῃται κλπ. τελειότερον ἢ πρότερον.

§ 29 Η ΕΠΙΘΥΜΙΑ

1. Παις ἐπανέρχεται περὶ τήν τετάρτην μ. μ. ὥραν εἰς τήν οἰκίαν του πεινῶν καί ζητεῖ παρά τῆς μητρός του τεμάχιον ἄρτου. Ὁ παῖς ἔχει τὸ δυσάρεστον συναίσθημα τῆς πείνης. Τὸ συναίσθημα τοῦτο κατεσίγασε μέχρι τοῦδε πολλάκις φαγῶν ἄρτον καί διὰ τοῦτο νῶν διὰ τοῦ αἰσθήματος τῆς πείνης ἀναμιμνήσκεται τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ γεύεσθαι αὐτοῦ. Συγχρόνως δὲ ἀναμιμνήσκεται καὶ πόσον ἠδ-χαριστήθη φαγῶν ἄρτον. Φαντάζεται ἄρα τὸ τρῶγειν ἄρτον ὡς τι προξενούν αὐτῷ εὐάρεσκαιαν καὶ διὰ τοῦτο ἐξεγείρεται παρ' αὐτῷ ἰσχυρὰ τάσις νὰ φάγῃ ἄρτον· τὴν τάσιν ταύτην πρὸς ὄρισμένον τι ἐνταῦθα πρὸς τὸν ἄρτον, καλοῦμεν **ἐπιθυμίαν**.

2. Παις νοσῶν ἐπιθυμεῖ κατὰ τήν ὄρισμένην ὥραν νὰ λάβῃ τὸ φάρμακον, καίτοι ἡ γεῦσις αὐτοῦ δὲν τῷ εἶναι εὐχάριστος. Ἀναμιμνήσκεται μὲν τῆς δυσάρεστου γεύσεως τοῦ φαρμάκου, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τῆς ἐκ τῆς ἀσθενείας δυσαρεσκείας, ἐλπίζει δὲ ὅτι τὸ φάρμακον αὐτὸ θὰ καταστήσῃ αὐτὸν ὑγιᾶ, ἡ δὲ ἐκ τῆς ὑγείας εὐ-αρέσκεια φαίνεται αὐτῷ μεγαλυτέρα τῆς ἐκ τῆς λήψεως τοῦ φαρμάκου δυσαρεσκείας, δι' ὃ καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ λάβῃ τοῦτο. Ἄλλοτε παῖδες τινες νομίζουσι μεγαλυτέραν τὴν ἐκ τοῦ φαρμάκου δυσαρέσκαιαν καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπιθυμοῦσι νὰ λάβωσι τοῦτο.

3. Πολλάκις ἐξ ἄλλου ἀποφεύγομεν εὐχαριστήσιν τινα, διότι φανταζόμεθα ὅτι ἐκ ταύτης θὰ προκύψῃ εἰς τὸ μέλλον δυσαρεσκεία μεγαλυτέρα τῆς νῶν εὐχαριστήσεως, ὅπως π. χ. παῖς τις δὲν μεταβαίνει εἰς διασκέδασιν τινα διὰ νὰ παρασκευάσῃ τὴν ἐργασίαν τῆς ἐπομένης ἡμέρας.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰ ἑξῆς :

α') **Ἡ ἐπιθυμία εἶναι τάσις πρὸς ὄρισμένον τι.**

β') **Διὰ νὰ γεννηθῇ ἐπιθυμία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ συνειδήσει ἡ παράστασις τοῦ ἐκπληροῦντος τὴν ἐπιθυμίαν.**

γ) Διχρύνομεν δύο εἶδη ἐπιθυμίας, τὴν *θετικὴν*, ἣτις γεννᾶται ἐκ τῆς προσδοκίας εὐάρεστων συναισθημάτων, ἅτινα συνοδεύουσι παράστασιν τινα, καὶ τὴν *ἀρνητικὴν*, ἣτις ἔγκαιται ἐν τούτῳ, ὅτι ἀποστρεφόμεθα ἀντικείμενον τι, ἐξ οὗ προσδοκῶμεν δυσἀρεσκειάν τινα. Σημειωτέον δ' ὅμως ὅτι ἐν πάσῃ ἐπιθυμίᾳ εὐρίσκομεν καὶ τὴν θετικὴν καὶ τὴν ἀρνητικὴν μορφήν τῆς ἐπιθυμίας. Ὁ μαθητὴς π. χ. ἀποστρέφεται τὴν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου τιμωρίαν, ἐπιθυμεῖ δὲ τὸ εὐάρεστον συναισθημα τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἀναγνώρισιν τῆς ἑαυτοῦ ἐργασίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποπερατώσῃ τὴν ἐργασίαν ταύτην.

δ) Διὰ τὴν γέννησιν τῆς ἐπιθυμίας ἔχουσι σπουδαιοτάτην σημασίαν τὰ συναισθήματα.

ε') Ὅπως τὰς ὁρμάς, οὕτω δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν καὶ τὰς ἐπιθυμίας εἰς *σωματικὰς* καὶ *πνευματικὰς*.

§ 30. ΕΞΙΣ, ΚΛΙΣΙΣ, ΡΟΠΗ ΚΑΙ ΠΑΘΟΣ

Ἡ ἐπιθυμία ἐμφανίζεται ὑπὸ πολλὰς καὶ ποικίλας μορφάς, ἃς θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω λεπτομερέστερον.

1. *Ἐξις*. Ἐχομεν π. χ. τὴν ἔξιν νὰ καθαρίζωμεν τὰ ὑποδήματα ἡμῶν πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὴν οἰκίαν, νὰ χαιρετίσωμεν τοὺς γνωστούς, οὓς καθ' ὁδὸν συναντῶμεν, εἰσερχόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ ἀποκαλυπτώμεθα καὶ νὰ κάμωμεν τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ κτλ. Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιστάσεις ἡ ἔξις ἐγεννήθη διὰ τούτου, ὅτι ἐπιθυμία τις πολλακίς ἐμφανισθεῖσα ἐξεπληρώθη. Οὕτω π. χ. ἀπεκτήσαμεν τὴν ἔξιν νὰ καθαρίζωμεν τὰ ὑποδήματα, ἢ διότι, ὅτε ποτὲ δὲν ἐπράξαμεν τοῦτο, ἐτιμωρήθημεν ἢ ἐπαπλήχθημεν καὶ δὲν θέλομεν νὰ ἔχωμεν καὶ πάλιν τα ἐντεῦθεν δυσἀρεστα συναισθήματα, ἢ διότι πράξαντες αὐτὸ ἐπηνέθημεν, ἐπιθυμοῦμεν δὲ νὰπολαύσωμεν ἐκ νέου τῆς αὐτῆς εὐἀρεσκειᾶς. Κατὰ ταῦτα :

Ἐξις εἶναι ἐπιθυμία, ἣτις συνήθως πὼς ἐμφανίζεται καὶ ἐπίσης συνήθως πληροῦται. Διὰ τὴν γεννήσιν ἔξις, ἀπαιτεῖται χρόνος· οὐδεμίᾳ ἔξις γεννᾶται ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ, εἶναι δὲ αἱ ἔξεις τοσοῦτον σταθερότεραι, ὅσον μακρότερον χρόνον διήρκεσαν. Καλαὶ ἔξεις εἶναι μέγιστον προσὸν διὰ πάντ' ἀνθρώπων· διὰ τοῦτο πρέπει πάντες

οί έντεταλμένοι τήν διαπαιδαγώγησιν τών νέων νά φροντίζωσι νά ἐμβάλλωσιν εἰς αὐτούς ἐνωρίς ἤδη καλὰς ἔξεις ἐξωτερικάς τε (τάξιν, καθαριότητα, ἀκριβείαν κλπ.) καί ἐσωτερικάς (ἀγάπην πρὸς τήν ἀλήθειαν καί πᾶν εὐγενές καί ὑψηλόν).

2. **Κλίσις καί ὀρηξίς.** Ἡ κλίσις εἶναι συγγενής τῇ ἔξει καί γεννᾶται ἐξ αὐτῆς, ἀλλ' εἶναι ἰσχυροτέρα ταύτης. Ἡ κλίσις π. χ. πρὸς τὸ πίνειν ἐγεννήθη ἐκ τῆς ἔξεως νά πινῆ τις καθ' ὄρισμένην ὥραν ποτήριον οἴνου, ζύθου ἢ ἄλλου τινὸς ποτοῦ. Ἐκ τούτου ὁ ἄνθρωπος οὗτος πῦχαριστεῖτο, οὕτω ο' αἱ παραστάσεις τοῦ πίνειν καί τῶν ἐντεσθεν ἐπαρέστων συναισθημάτων ἀπέβαινον κατ' ὀλίγον οὕτως ἰσχυραί, ὥστε ἀνεπλάττοντο οὐχι πλέον κατ' ὄρισμένην μόνον ὥραν, ἀλλὰ πάντοτε· ὅταν συμβαίῃ τούτο, λέγομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐκτέησατο **τὴν κλίσιν** πρὸς τὸ πίνειν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον γεννᾶται πᾶσα κλίσις. Παρα τὴν κλίσιν ταύτην, ἥτις γεννᾶται ἐκ τῆς ἔξεως, ὑπάρχουσι καί ἄλλαι κλίσεις, εἶναι δ' αὐταὶ αἱ προσερχόμεναι ἐξ **ἐμφύτου προδιαθέσεως**, ἥτοι ἐξ ἰδιαζούσης κατασκευῆς ὀργανῶν τινῶν τοῦ σώματος, ὅπως εἶναι ἡ κλίσις πρὸς τὴν μουσικὴν, τὴν ἰχνογραφίαν κλπ. Κατὰ ταῦτα τῶν κλίσεων ἄλλαι μὲν προσέρχονται ἐκ τῆς ἔξεως, ἄλλαι δ' ἐκ τῆς ἐμφύτου προδιαθέσεως. Ἡ κλίσις τὸ μὲν ὁμοιάζει πρὸς **τὴν ὀρηξίν**, διότι καί αὕτη γεννᾶται ἐκ διαλειμματικῶν ὀρισμῶν· ἐπιθυμίας διακρινομένη ταύτης, διότι, ἐνφ' ἡ ὀρηξίς εἶναι ἐμφυτος, ἡ κλίσις ἀναπτύσσεται βραδύτερον, τὸ δὲ **πρὸς τὸ διαφέρειν** (ἢ ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως προσερχομένη) διακρινομένη τούτου, ὅτι τὸ μὲν διαφέρειν παρορμῆ καί πρὸς ἐπέκτασιν τῶν γνώσεων καί ἐνίσχυσιν τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐνφ' ἡ κλίσις ἀπλῶς ἐξεγείρει τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἐνασχολήσεως περὶ τι.

~~Ἡ κλίσις οὕτως εἶναι ἡ ἰσχυρὰ κλίσις.~~

3. **Πάθος.** Ὅταν δὲ τέλος ἡ ἐπιθυμία ἐνίσχυθῇ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νά δεσπόζῃ ἐν τῇ συνειδήσει καί νά ὑποτάσῃ ὑφ' ἑαυτὴν πάσας τὰς ἄλλας σκέψεις καί τὰ διαφέροντα, νά στερῆ δὲ τὸν ἄνθρωπον τῆς ἰκανότητος νά συμμορφῶται πρὸς τὴν ἰδίαν ἠθικὴν γνῶσιν, λέγεται **πάθος**. Οὕτω π. χ. ὁ κατεχόμενος ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλοποσίας κατευθύνει πάσας τὰς σκέψεις καί τὰς φροντίδας αὐτοῦ εἰς τὴν ἀπόλαυσιν οἰνοπνευματικῶν ποτῶν. Τὸ πᾶν θυσιάζει, διὰ νά ἐκπληρῶνῃ τὴν ἐπιθυμίαν του ταύτην. Ἡ εὐτυχία τῆς οἰκογενείας του, ἡ τιμὴ, ἡ ὑγεία εἶναι δι' αὐτὸν μηδὲν ἀπέναντι τῆς ἀπολαύσεως, ἣν προσ-

δοκᾷ ἀπὸ τὸ πίνειν. Πολλάκις μάλιστα δὲν διστάζει νὰ καταφεύγῃ καὶ εἰς μέσθ μὴ ἐπιτρεπόμενα ὑπὸ τῆς ἠθικῆς, διὰ νὰ πορίζηται τὰ διὰ τὴν ἀπόλαυσιν ταύτην ἀπαιτούμενα μέσα· ἐνίοτ' ἐξεγείρεται ἢ συνειδηθῆς του καὶ ἐλέγχει αὐτὸν πικρότατα· τότε στενοχωρεῖται καὶ μετανοεῖ διὰ τὸν πρότερον βίον. Ἡ μεταμέλεια δ' ὅμως αὕτη εἶναι προσωρινή· διαρκῶς δὲν δύνανται νὰ ὑποτάσσηται εἰς εὐγενεστεράς τάσεις τῆς συνειδησῶς του. Παρατηροῦμεν ἄρ' ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπιθυμία τοῦ πίνειν ἀπέδη αὐτῷ **δεσπόζουσα** καὶ **στερεεῖ αὐτὸν τῆς ἱκανότητος τοῦ νάκολουθῆ τῇ ἑαυτοῦ συνειδήσει**, ἥτοι ἐγένετο πάθος. Ἐγένετο δὲ πάθος τὸ πίνειν, διότι συχνάκις ἐπληροῦτο ἡ ἐπιθυμία τοῦ πίνειν οἶνοπνευματώδη ποτά. Μία ἄρ' αἰτία τοῦ πάθους εἶναι **ἡ συχνὴ πλήρωσις ἐπιθυμίας τίνος**.

Ἄλλοτε τὸ πάθος γεννᾶται ἐξ ἄλλης, ἀντιθέτου ὅλως τῆς προηγουμένης, αἰτίας· ὅταν δηλ. ἐπιθυμία τις οὐδόλως ἐκπληροῦται ἕνεκα διαφόρων κωλυμάτων, ἀποβαίνει σὺν τῷ χρόνῳ πάθος. Οὕτω πολλάκις γεννᾶται τὸ πάθος τῆς φιλοδοξίας, τῆς ἐκδικήσεως κλπ.

Τὸ πάθος ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀψιθυμίαν ἀμφότερα ταῦτα δηλ. προάγουσιν ἐνίοτε τὸν ἄνθρωπον εἰς πράξεις ἀντιμαχομένας πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Οὐχ ἥττον παρατηροῦνται καὶ μεγάλαὶ διαφοραὶ μεταξύ τούτων, αἱ ἑξῆς·

1) Ἡ ἀψιθυμία ἐμφανίζεται αἰφνιδίως, ἐνῶ τὸ πάθος γεννᾶται βαθμηδόν.

2) Ἡ ἀψιθυμία παρέρχεται ταχέως, ἐνῶ τὸ πάθος εἶναι διαρκές.

3) Ἐν τῇ ἀψιθυμίᾳ πράττει τις χωρὶς νὰ σκέπτηται, ἐνῶ ἐν τῷ πάθει σκέπτεται ἀκριβῶς, πῶς δύνανται νὰ πληρώσῃ τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ.

4) Ἡ ἀψιθυμία, ὅπως εἶδομεν, ἐκδηλοῦται καὶ διὰ σωματικῶν φαινομένων, ἐνῶ εἰς τὸ πάθος παρατηρεῖται συνήθως ἐξωτερικὴ ἡρεμία.

5) Αἱ ἀψιθυμίαι ὑποσκάπτουσι μᾶλλον τὴν σωματικὴν ὑγείαν, ἐνῶ τὰ πάθη ἐκθέτουσιν εἰς κίνδυνον κοριώτατα μὲν τὴν ἠθικότητα, ἐν δευτέρῳ δὲ μοίρῃ τὴν σωματικὴν ὑγείαν, ὅπως ἡ φιλοποσία καὶ ἡ λιχρεία.

Ὅπως ἡ ἑξις, οὕτω καὶ ἡ κλίσις καὶ τὰ πάθη εἶναι σπουδαιότατα διὰ τε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν ἀγωγήν. Τὰς κακὰς κλίσεις πρέπει νὰ προλαμβάνωμεν καὶ νὰ θεραπεύωμεν ἤδη ἀπὸ

τῆς μικρᾶς ἡλικίας, τὰς δὲ καλὰς νὰ καλλιεργῶμεν. Ἰδίᾳ μεγίστην σημασίαν ἔχουσι αἱ ἐξ ἐμφύτου προδιαθέσεως κλίσεις, ἃς πρέπει νὰνευρίσκωμεν καὶ καλλιεργῶμεν καταλλήλως, νὰ συνιστῶμεν δ' εἰς τοὺς γονεῖς, ὅπως ἐπιτρέπωσιν εἰς τὰ ἑαυτῶν τέκνα νὰ ἐπιδίδωνται εἰς τὴν τέχνην ἢ τὴν ἐπιστήμην, εἰς ἣν ταῦτα ἔχουσι κλίσιν. Οὕτω δύνανται εὐκολώτερον καὶ τελειότερον νὰναπτυχῶσι πρὸς τὴν ἰδίαν καὶ τὴν τῶν ἄλλων ὠφέλειαν. Πρὸ παντὸς δ' ὀφείλομεν νὰ καταπολεμῶμεν τὰ πάθη· κατορθοῦμεν δὲ τοῦτο ἢ καταπνίγοντες τὰς κακὰς ἔξεις καὶ κλίσεις, ἃς παρατηροῦμεν κατὰ τὴν μικρὰν ἡλικίαν, ἢ φροντίζοντες, ὅπως αἱ δεδικοιοποιημένα ἐπιθυμίαι τῶν παιδῶν πληρῶνται· διότι εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι πολλὰ πάθη, π.χ. τὸ τῆς λιχνείας, ἀσωτίας, φιληδονίας, κλωπισμοῦ κλπ., εἶναι τὰ τελικὰ ἐπακολουθήματα μεγάλων στερήσεων ἐν τῷ φαγητῷ, τῷ ποτῷ, τῇ ἐνδυμασίᾳ, τοῖς παιγνίοις κλπ.

§ 31. ΠΟΘΟΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΗΣΙΣ

Τὸ ἐπόμενον παράδειγμα δεικνύει ἡμῖν ἄλλα τῆς ἐπιθυμίας εἶδη. Θέλω π. χ. νὰ κατασκευάσω μηχανήμα τι, οὗτινος ἔχω ἀνάγκην διὰ πείραμα Φυσικῆς ἢ Χημείας καὶ ἀποτείνομαι πρὸς τινα χαλκέα· οὗτος πάντως ἐπιθυμεῖ νὰ κατασκευάσῃ τὸ μηχανήμα τοῦτο, διότι θὰ λάβῃ χρήματα. Ἐπειδὴ δ' ὅμως οὐδέποτε μέχρι τοῦδε κατεσκεύασε τοιοῦτόν τι, λέγει εἰς ἐμέ, ὅτι **δὲν δύναται** νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ χαλκεὺς ἔχει ἐπιθυμίαν, περὶ ἧς δ' ὅμως εἶναι **βέβαιος** ὅτι **δὲν δύναται** νὰ ἐπιτευχθῇ.

Ἡμεῖς δ' ὅμως ἔχοντες ἀνάγκην τοῦ μηχανήματος τούτου ἐπιμένομεν, καθοδηγοῦμεν αὐτὸν λεπτομερέστερον, δίδομεν εἰς αὐτόν τὸ σχέδιον καὶ ἐπὶ τέλος οὗτος πειθόμενος λέγει, ὅτι θὰ **δοκιμάσῃ** νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο. Ἐνῶ λοιπὸν πρότερον ἐπεθύμει νὰ κατασκευάσῃ τοῦτο, ἀλλ' ἦτο βέβαιος ὅτι δὲν ἠδύνατο, νῦν ἐπιθυμεῖ, **ἀμφιβάλλει δ' ἀπλῶς περὶ τῆς ἐπιτυχίας ἢ ἀποτυχίας.**

Μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας ἐπιδιδόμενος τέλος εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μηχανήματος ἐπιτυγχάνει καὶ χαίρει διὰ τοῦτο· ἐὰν μετὰ ταῦτα ἡμεῖς ἢ ἄλλος παραγγείλῃ εἰς αὐτόν τὸ αὐτὸ μηχανήμα,

ὁ χαλκεὺς ἐμέσως λέγει μετὰ πεποιθήσεως, ὅτι **θὰ τὸ κατασκευά-
σῃ**. Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ χαλκεὺς ἐπιθυμεῖ τινος, **εἶναι δὲ
βέβαιος περὶ τῆς ἐπιτυχίας τούτου, ὅπερ ἐπιθυμεῖ.**

Τὸ πρῶτον τῶν τριῶν τούτων τῆς ἐπιθυμίας εἰδῶν καλοῦμεν **ψιλὸν πόθον**, τὸ δεῦτερον **ἐσόθον**, τὸ δὲ τρίτον **βούλησιν**.

Βούλησις ἄρ' εἶναι **ἐπιθυμία συνοδευσμένη μετὰ τῆς πε-
ποιθήσεως περὶ τοῦ κατορθωτοῦ αὐτῆς**. Πόθος εἶναι **ἐπι-
θυμία, ἐν ἣ δὲν εἶναι τις πεποισμένος οὔτε περὶ τοῦ κατορ-
θωτοῦ οὔτε περὶ τοῦ μὴ κατορθωτοῦ αὐτῆς**. Ψιλὸς δὲ πόθος
εἶναι **ἐπιθυμία συνοδευσμένη μετὰ τῆς παραστάσεως, ὅτι, ὡς
τό γε νῦν τὰ πράγματα ἔχουσιν, οὐδέποτε' εἶναι δυνατὸν
αὕτη νὰ ἐκπληρωθῇ.**

Ἄναγκη δ' ἐνταῦθα νὰ τονισθῇ τοῦτο, ὅτι ἡ βούλησις δὲν
ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πραγματικῆς ἐπιτυχίας τούτου, οὐτινος ἐπιθυ-
μοῦμεν ἄρκει ἡμεῖς νὰ ἔχωμεν τὴν βεβαιότητα, ὅτι θὰ ἐπιτύ-
χωμεν τούτου, οὐ ἐπιθυμοῦμεν, ἔαν θε πράγματι ἐπιτύχωμεν ἢ μὴ,
τοῦτο εἶναι διὰ τὴν βούλησιν ἀδιαφοροῦν ἐν τῇ βουλήσει ἄρα πρό-
κειται μόνον **περὶ τῆς ὑποκειμενικῆς πεποιθήσεως**. Δυνατὸν γὰρ
βουλώμεθα καὶ τὰ μάλιστα ἀδύνατα ἢ νὰ μὴ βουλώμεθα πράγματα,
ἕνεκα κατ' οὐσίαν εἶναι δυνατὰ εἰς ἡμᾶς.

Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης διακρίνομεν τὴν **λελογισμένην**
τῆς **ἄλλοθεν βουλήσεως**. Λελογισμένη λέγεται ἡ βούλησις, ἥτις
συνοδεύεται ὑπὸ τῆς ὀρθῆς κρίσεως περὶ τῶν μέσων, ἕνεκα πρέπει
νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιθυμητοῦ, ἐφ' ἔσον δ'
ὅμως δὲν ὑπάρχει σαφὴς παράστασις καὶ ὀρθὴ κρίσις τῶν χρησι-
μοποιηθησομένων μέσων, ἔχομεν τὴν **ἄλογον βούλησιν**. Πραι-
τέρω διακρίνομεν τὴν **ἠθικὴν βούλησιν τῆς οὐκ ἠθικῆς**. ἠθικὴ
λέγεται ἡ βούλησις, ὅταν εὐρίσκηται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν γνώσιν
τοῦ ἀγαθοῦ, ἄλλως λέγεται **οὐκ ἠθικὴ**. Καὶ τέλος διακρίνομεν
ἰσχυρὰν καὶ ἀσθενῆ βούλησιν. Ἰσχυρὰ μὲν λέγεται ἡ βούλησις,
ὅταν προσπαθῇ νὰ πράξῃ τι ὁσαύποτε ἐπιθυμία καὶ ἂν ἐπιπρο-
σθῶσιν αὐτῇ (ὅπως εἶναι ἡ βούλησις τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς
Ἡλέκτρας). Ἀσθενὴς δ' ὅταν ὑποχωρῇ πρὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐμποδίου
(ὅπως εἶναι ἡ βούλησις τῆς Ἰσμήνης καὶ τῆς Χρυσοθέμιδος).

Εὐκόλον δ' εἶναι νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἡ πεποιθήσις περὶ τῆς
ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιθυμητοῦ γεννᾶται σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τούτου, ὅτι

τὸ βουλόμενον πρόσωπον ἐνεργεῖ πολλάκις ἐπιτυχῶς ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ νῦν βούλεται· ἢ δ' ἰσχυρὰ βούλησις ἐπιτυγχάνεται τὸ μὲν διὰ τῆς μορφώσεως τοῦ νοῦ, τὸ δὲ διὰ τῆς συνεχοῦς ἀσκήσεως. Διὰ τοῦτο ἡ ἰσχυρὰ βούλησις δὲν ἐμφανίζεται εἰς μικροὺς παῖδας, εἰ μὴ σπανιότατα.

Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ καταβάλλῃ πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως διαμορφώσῃ τὴν βούλησιν τῶν παιδῶν, μάλιστα δὲ τὴν ἰσχὴν τῆς βουλήσεως αὐτῶν· σπουδαιότατον δὲ μέσον πρὸς τοῦτο, συμφώνως τοῖς ἀνωτέρω εἰρημένοις περὶ τῆς πηγῆς τῆς βουλήσεως, εἶναι ἡ προαγωγή τῆς αὐτενεργείας αὐτῶν διὰ πάντων τῶν μέσων, ἅτινα ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν.

§ 32. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

Τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, ἐὰν ἐηλ. ὁ ἄνθρωπος καθορίζῃ τὰς κινήσεις καὶ πράξεις αὐτοῦ ἀπ' αὐτοῦ, οὐδαμῶς ὅπ' ἐξωτερικῶν αἰτίων ἀναγκάζομενος, ἢ μὴ, ἐγένετο ἀφορμὴ πολλῶν συζητήσεων καὶ ἀντιορήσεων. Ἐπὶ ῥοξαν καὶ ὑπάρχουσι, οἱ παραδεχόμενοι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπολύτως κήριος ἐαυτοῦ δύναμενος νὰ καθορίζῃ τὰς ἐκείνου πράξεις ἀπ' ἐαυτοῦ, ἀνευ ἐξωτερικοῦ τινος ὁρισμοῦ, καὶ οἱ ὑποχριζόμενοι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῆ μηχανή, πρᾶττων δ' ἐξαρτᾶται ἐξ ἐσωτερικῶν αἰτίων. Οἱ μὲν πρῶτοι ἀποτελοῦσι τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ αὐτεξουσίου, οἱ δὲ δεῦτεροι τὴν τοῦ ὑπεξουσίου.

Εἶναι δὲ τὸ ζήτημα τοῦτο σπουδαιότατον διὰ τε τὴν Μεταφυσικὴν, τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Ψυχολογίαν. Καὶ ἀπὸ μὲν τῆς μεταφυσικῆς ἀτόφως ὅν ἐξετάζομεν αὐτό, διότι δὲν εἶναι τοῦτο θέμα οὔτε τοῦ βιβλίου οὔτε τοῦ μαθήματος τῆς Ψυχολογίας. Περισσότερον δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον ἡμῶν πλησιάζει ἡ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ἐπόψεως ἐξέτασις τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ διὰ τοῦτο ἐξετάζομεν συντόμως τὰ κατ' αὐτήν.

Ἐκ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται δηλ. ἡ εὐθὺνῆ, ἣν οὗτος ὑπέχει διὰ τὰς πράξεις του, κατ' ἀκολουθίαν ἄρα καὶ ἡ ποινὴ, ἣτις πρέπει νὰ ἐπιβληθῇ αὐτῷ διὰ τὸ κακόν, ὅπερ τυχόν ἔπραξεν. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι παντελῶς ἐλεύθερος εἰς τὸ πράττειν ἢ μὴ πράττειν τι, τότε αἱ πράξεις ἐκάστου

πρέπει να θεωρηθῶσιν ὡς πράξεις αὐτοῦ τούτου, κατ' ἀκολουθίαν **δ' ὑπέχει εὐθύνην διὰ ταύτας καὶ τὰ ἐπακολουθήματ' αὐτῶν.** Ἐάν δ' ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, τότε αἱ πράξεις αὐτοῦ καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἐμφύτου προδιαθέσεως, τῆς ἀγωγῆς, καὶ ἐν γένει τοῦ συνόλου τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, εἰς ἃ ὁ ὀργανισμὸς ὑπόκειται μέχρι τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὴν πράξιν ταύτην ἐξετέλεσεν. Ἡ κοινωνία βεβαίως ἔχει καθήκον νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ κατὰ πάσης προσβολῆς, ἣτις φέρει εἰς κίνδυνον τῆς ἑαυτῆς ὑπαρξίν καὶ εὐημερίαν, δὲν δύναται δ' ὅμως νὰ γίνηται λόγος περὶ τῆς εὐθύνης καὶ τῆς τιμωρίας τοῦ κακοῦργου. Ὁ κακοῦργος ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ θεωρητῆται ἀσθενῆς τις, ὅστις πρέπει νὰ καταστῇ ἀδελφῆς καὶ νὰ θεραπευθῇ.

Ἀπὸ **ψυχολογικῆς** ἐπόψεως λέγοντές τινα ἐλεύθερον, ἐννοοῦμεν ὅτι οὗτος πράττει τι χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸ συναίσθημα ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς βίας. Πᾶς ἄρα πράξις, ἣν πράττομεν ὄντες ἀπολύτως κύριοι τῶν πνευματικῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ ἄνευ τοῦ συναισθήματος βίας τινός, εἶναι ἡ **ἐλευθέρα** ἀπόφασις ἡμῶν. Ἐχομεν καὶ πρὸ τῆς πράξεως τὴν πεποιθήσιν ὅτι δυνάμεθα καὶ ἄλλως νὰ ἐνεργήσωμεν καὶ μετὰ τὴν πράξιν ὅτι θὰ ἡδυνάμεθα καὶ ἄλλως νὰ πράξωμεν. Τοῦτο δηλοῖ, ὅτι πράττομεν ἄνευ οὐδενὸς καταναγκασμοῦ καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἔχομεν **τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως**, ὅπως ἐννοεῖ ταύτην ἡ ψυχολογία.

Ἐφ' ὅσον εἰς τὰς ἀποφάσεις ἡμῶν συνεργοῦσι παραστάσεις καὶ κρίσεις, αἱ ἀπαράξεις αὗται εἶναι ἀποτελέσματα τῆς μέχρι τοῦδε ἐμπειρίας ἡμῶν καὶ ἀπόρροια τῆς ὅλης προσωπικότητος ἡμῶν, ὅπως αὕτη ἔχει διαμορφωθῆ μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ ψυχολογικῆς ἄρ' ἐπόψεως ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως δὲν εἶναι **δι' ἡμᾶς πρόβλημα**, ἀλλὰ **γεγονός, ὅπερ οὐδεὶς δύναται νὰ μφισβητήσῃ.** Τὴν ψυχολογικὴν τῆς βουλήσεως ἐλευθερίαν παρατηροῦμεν ἀκριβέστατα ἐν πάσῃ τῆς βουλήσεως ἐνεργείᾳ. Ὅσφ δὲ πλουσιώτερον καὶ τελειότερον εἶναι ἀνεπτυγμένη ἢ νόησις ἡμῶν, ὅσφ περισσότεραι παραστάσεις καὶ κρίσεις τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν κατὰ τὰς ἐνεργείας τῆς βουλήσεως, τοσοῦτφ ἐλευθερωτέρα ἐμφανίζεται ἡ βούλησις. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ μόρφωσις καλλιστᾶ ἡμᾶς ἐλευθέρους, διότι πλουτίζει τὴν ἐμπειρίαν καὶ τὰς

γνώσεις ἡμῶν καὶ διανοίγει πάντοτε νέας ὁδοὺς καὶ παρέχει νέα μέσα πρὸς ἐκλογὴν. Ὅσα δὲ πλουσιωτέρα εἶναι ἡ ἐκλογὴ, τοσοῦτω τελειότερον συναισθανόμεθα καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἡμῶν πρὸς ἐκλογὴν.

Ἡ ἀποδοχὴ αὕτη τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἀπὸ ψυχολογικῆς ἐπόψεως δύναται νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἀπὸ ἠθικῆς. ἐφ' ὅσον ἔχομεν τὸ συναισθημα ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι ἐν τῇ λήψει ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἀποφάσεως, ἀναγνωρίζομεν ἅμα καὶ τὸ ὑπεύθυνον ἡμῶν. Ἐφ' ὅσον δ' ὅμως πράττομεν μὴ ὄντες ἀπόλυτοι κύριοι τῶν πνευματικῶν ἡμῶν δυνάμεων ἢ ὑπὸ τὸ κράτος ἀφιθυμίας τινὸς εὐρισκόμενοι δὲν θεωρούμεθα ὑπεύθυνοι διὰ τὰς πράξεις ἡμῶν. Μικρὰ παιδιά, ἀμβλύνοι, οἰνοβαρεῖς δὲν εἶναι ἀπόλυτοι κύριοι τῶν πνευματικῶν αὐτῶν δυνάμεων καὶ διὰ τοῦτο δὲν θεωροῦνται καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου ὑπεύθυνοι διὰ τὰς ἑαυτῶν πράξεις. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ νόμος κρίνει ἐπιεικέστερον τοὺς πράττοντάς τι ὑπὸ τὸ κράτος ἰσχυρᾶς ἀφιθυμίας.

§ 33. Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΓΩ

Πασῶν τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνθρώπου ἰσχυροτάτη εἶναι ἡ παράστασις, ἣν ἔχει ἐξ ἑαυτοῦ ἢ ἡ παράστασις τοῦ ἐγώ. Ἡ παράστασις αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ τῶν παραστάσεων α') τοῦ σώματος καὶ β') τοῦ πνεύματος.

1. **Τὸ σῶμα.** Ὁ μικρὸς παῖς ὁμιλεῖ κατ' ἀρχὰς περὶ ἑαυτοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὅπως ὁμιλεῖ καὶ περὶ οἰουδήποτε ἄλλου ὄντος· οὕτω π. χ. λέγει ἡ Μαρία πηγαίνει τὰ κοιμηθῆ, ἡ Μαρία εἶναι μικρά, ἡ Μαρία εἶναι ἄρρωστη, ἡ Μαρία πονεῖ κλπ. Ὅπως δηλαδὴ δηλοῖ τὰ λοιπὰ ὄντα διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν, οὕτω καὶ ἑαυτόν. Ταῦτα δὲ λέγων σκέπτεται τὸ σῶμά του, οὕτινος ἤδη ἐκτίσται παράστασις.

Πῶς δ' ὅμως γεννᾶται ἡ παράστασις αὕτη; Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐλέγομεν ἀνωτέρω (ἐν τῷ 9 κεφαλαίῳ) περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν γεννῶνται αἱ σύνθετοι παραστάσεις, ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα. Διὰ τῆς ὁράσεως δηλ., τῆς ἀφῆς καὶ τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων κτάται ὁ πᾶσις βαθμηδὸν παραστάσεις τῶν μερῶν τοῦ σώματός του. Περαιτέρω δὲ τὸ ζωϊκὸν αἰσθημα συντελεῖ ἀδιακόπως εἰς τὴν συμπλήρ.

ρωσιν και την τελειοποίησιν τῆς τοῦ ὅλου σώματος παραστάσεως. Ὁ παῖς ἄπτεται τοῦ ἑαυτοῦ σώματος, ἔπειτα δ' ἄπτεται καὶ ἄλλων περὶ αὐτοῦ εὐρισκομένων καὶ παρατηρεῖ τὴν διαφορὰν τὴν μεταξὺ τοῦ ἑαυτοῦ σώματος καὶ τῶν ἄλλων, αἰσθάνεται τὸ μέγεθος τοῦ ἑαυτοῦ σώματος, ὅταν κτυπήσῃ που, αἰσθάνεται πόνον εἰς τὸ σχετικὸν μέρος τοῦ σώματος, ὅταν ἄπτηται τοῦ ἑαυτοῦ σώματος, βλέπει τὰς κινήσεις τῶν χειρῶν του. Βαδίζων δὲ κτάται νέαν παράστασιν τὴν τοῦ ὅτι δύναται νὰ κινηθῆ τῆς ἑαυτοῦ θέσεως. Τὴν κίνησιν ταύτην δὲν παρατηρεῖ εἰς ἄλλα ὄντα, π. χ. τὴν πλαγγόνα του, τὴν τράπεζαν, τὸ κάθισμα κλπ., τὸναντίον βλέπει ὅτι ταῦτα μένουσιν εἰς τὴν ἑαυτῶν θέσιν· βλέπει, ὅτι ταῦτα δὲν τρώγουσι, δὲν πίνουσι, δὲν ὀμιλοῦσι, δὲν κραυγάζουσι, ὅπως αὐτὸς οὗτος. Καὶ κατὰ τοῦτο ἄρα παρατηρεῖ διαφορὰν μεταξὺ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον **διδάσκεται βαθμῶδ' ὁ παῖς νὰ ἀναγνωρίζῃ ἑαυτὸν ὡς τι δυνάμενον νὰ αἰσθάνηται καὶ νὰ κινήται.**

Τὸ πνεῦμα. Ὁ παῖς σὺν τῷ χρόνῳ κτάται καὶ ἄλλας ἐμπειρίας· παρατηρεῖ δηλ. ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰς εἰκόνας τῶν ὄντων, ἅτινα ποτ' ἀντελήφθη, ὅτι ἀναγνωρίζει τὰ διάφορα πράγματα, ὅτι σκέπτεται διὰ νὰπαντήσῃ εἰς τεθείσαν αὐτῷ ἐρώτησιν, ὅτι ἐπιθυμεῖ καὶ θέλει, καὶ ὅτι ἐπιτυχάνει τοῦ ποθομένου καὶ κατορθοῖ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θέλει. Ὅταν ὁ παῖς προχωρήσῃ τοσοῦτον, δὲν ὀνομάζει πλέον ἑαυτὸν δι' ὀνόματος, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ ὄντα, ἀλλ' ὀμιλῶν περὶ ἑαυτοῦ λέγει ἐγὼ π. χ. βλέπω, ἐγὼ ἀκούω, ἐγὼ θέλω, ἐγὼ λέγω κλπ. Ἐφ' ὅσον ὁ παῖς ἔχει τὴν συνειδήσιν, ὅτι αἰσθάνεται διὰ τῶν ὀφθαλμῶν, τῶν ὠτων, τῶν χειρῶν, τῶν ποδῶν κλπ., **ἡ παράστασις τοῦ ἑαυτοῦ σώματος ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως τοῦ ἐγὼ του.** Ὅσφ δ' ὅμως περισσότερον ὁ παῖς νοεῖ, τοσοῦτ' ἄλλοι περισσότερον μεταβάλλεται ἡ παράστασις αὐτῆ. Ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ σῶμά του κατέχει δευτερεύουσάν τινα θέσιν καὶ ὅτι εἶναι ἀπλῶς ὑπηρέτης ἐκτελῶν ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον τὸ ἐγὼ του νοεῖ καὶ θέλει. Τὸ ἐγὼ του δὲν εἶναι πλέον τὸ σῶμα μετὰ τῶν ὀργάνων αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦτο, ὅπερ νοεῖ καὶ θέλει, καὶ μεταφέρει τὸ ἐγὼ τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ σώματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ

ἰδίᾳ τὴν κεφαλὴν, ἣν θεωρεῖ ὡς ἔδραν τοῦ ἐγὼ του. Ὁ παῖς λαμβάνει τὴν συνείδησιν τῆς παραστάσεως ταύτης τοῦ ἐγὼ, ὅταν λέγῃ **ἐγὼ σκέπτομαι, ἐγὼ θέλω.**

Ὅταν γίνεται ὁ παῖς μεγαλύτερος καὶ ἰσχυρότερος, μεταβάλλεται μετὰ τοῦ σώματος καὶ τὸ ἐσωτερικόν του, ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως τοῦ ἐγὼ ὀλίγον κατ' ὀλίγον μεταβάλλεται. Τῆς δὲ μεταβολῆς ταύτης λαμβάνει συνείδησιν καὶ αὐτὸς ὁ παῖς· γνωρίζει π. χ. ὅτι εἶναι μεγαλύτερος, ἰσχυρότερος ἢ πρὸ ἐτῶν καὶ ὅτι γνωρίζει καὶ δύναται τοιαῦτα, ἅτινα πρότερον οὐτ' ἐγνώριζεν οὐτ' ἠδύνατο. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως γνωρίζει, ὅτι εἶναι ὁ αὐτός· διότι εἰς τὴν ἐρώτησιν : **ποῖος ἐπῆγε πέρυσιν εἰς τὸ σχολεῖον; ἀπαντᾷ ἐγὼ·** τὴν αὐτὴν δ' ἀπάντησιν δίδει καὶ εἰς τὴν ἐρώτησιν : **ποῖος θὰ γίνῃ μετὰ 5 ἡμέρας 8 ἐτῶν;**

Τὸ ἐγὼ ἄρα, ὅπερ σήμερον ἀπαντᾷ εἶναι τὸ αὐτὸ ἐγὼ, ὅπερ μετὰ 5 ἡμέρας θὰ ἐορτάσῃ τὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του. Ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει, ὅτι παραμένει τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ καὶ πρότερον ἦτο, καίτοι αἱ ἀτομικαὶ αὐτοῦ ιδιότητες μεταβάλλονται σὺν τῷ χρόνῳ. Κατὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ὁμοιάζει πρὸς τὸ δένδρον, ὅπερ ἐφύτευσεν. Ἡ μηλέα π. χ. παραμένει πάντα μηλέα, καίτοι ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος γίνεταί μεγαλυτέρα καὶ παχυτέρα.

Τὴν συνείδησιν ταύτην τοῦ ὅτι παρὰ πάσας τὰς μεταβολὰς παραμένει τις πάντοτε ὁ αὐτὸς καλοῦμεν συνείδησιν τοῦ ἐγὼ ἢ αὐτοσυνείδησιν. Ἡ συνείδησις αὕτη τοῦ ὅτι παρὰ τὰς ἐπερχομένας μεταβολὰς παραμένομεν πάντοτε οἱ αὐτοὶ ὀφείλεται :

α') Εἰς τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπερχόμεναι μεταβολαὶ τελοῦνται ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ὥστε δὲν ἀντιλαμβάνομεθα ὅτι ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν μεταβαλλόμεθα.

β') Εἰς τὴν μνήμην, ἣς τῇ βοηθείᾳ ἐνθυμούμεθα τί πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐσκεπτόμεθα καὶ ἐπράττομεν· οὕτω δ' ἡ μνήμη συνδέει τὸ παρελθὸν μετὰ τοῦ παρόντος. Αἱ ἐκ διαφόρων χρόνων τοῦ ἡμέτερου βίου προερχόμεναι παραστάσεις περὶ ἡμῶν αὐτῶν εἶναι συγχρόνως **ἡμέτεραι παραστάσεις, παραστάσεις τοῦ Ἐγὼ ἡμῶν.**

Πᾶς τις παριστῶν ἐν ἑαυτῷ ἑαυτὸν γνωρίζει, ὅτι τὸ **παριστῶν ἐγὼ** καὶ τὸ **παριστανόμενον ἐγὼ** εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τότε μόνον δύναται τις νὰμφιβάλλῃ περὶ ἑαυτοῦ, ὅταν ἀπολέσῃ τὴν μνήμην,

ἔπου δ' ἀπόλλυται ἡ συνείδησις τοῦ ἐγώ, γεννᾶται ἡ φρενο-
βλάβεια.

§ 34. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΣ

1. Ὄταν ἀναστραφῶμεν μετὰ τινος ἀνθρώπου ἐπὶ πολὺν χρό-
νον, δὲν γνωρίζομεν μόνον τὰ κατὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου τούτου,
ἀλλὰ καὶ πῶς οὗτος σκέπτεται ἐπὶ σπουδαίων ζητημάτων, τί εὐχα-
ριστεῖ καὶ δυσαρεστεῖ αὐτόν, τί προκαλεῖ τὸ διαφέρον αὐτοῦ καὶ
δυνάμεθα μετὰ πολλῆς θεβαιότητος νὰ εἴπωμεν τίνα ἀπόφασιν θὰ
λάβῃ ἐν ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ τῇ περιπτώσει. Διὰ τῆς λειτουργίας τῆς
κρίσεως ἀνάγομεν πᾶσαν ἐκδήλωσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ σωματικοῦ ὄρ-
γανισμοῦ αὐτοῦ εἰς μίαν ἐνιαίαν καὶ ἀμετάβλητον αἰτίαν ἢ ἀρχήν,
ἣτις παρὰ πᾶσαν μεταβολὴν τοῦ νοεῖν καὶ τῆς διαθέσεως τοῦ ἀν-
θρώπου τούτου παραμένει σχεδὸν ἀμετάβλητος· ταύτην τὴν ἀρχὴν
καλοῦμεν **προσωπικότητα**.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητος συντελεῖ ἢ τε ἔμφυτος
τοῦ ἀνθρώπου προδιάθεσις καὶ ἡ ἐπίκτητος· φαίνεται δ' ὅμως ὅτι
τὴν μεγαλοτέραν ἐπίδρασιν ἀσκεῖ ἡ ἔμφυτος προδιάθεσις. Ἡ προ-
σωπικότης ἐν γένει εἶναι τὰ μάλιστα πολὺπλοκον προῖόν φυσιο-
λογικῶν καὶ ψυχολογικῶν αἰτιῶν, αἵτινες εἶναι τὸ μὲν ἔμφυτοι, τὸ δ'
ἐπίκτητοι, διὰ τοῦτο δ' ἀποβαίνει δυσχερέστατον νὰ διαγνώσωμεν
καὶ πρᾶστέσωμεν ἀκριβῶς τὴν προσωπικότητα ἀνθρώπου τινός.
Τελεία μάλιστα περιγραφή ταύτης εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἀδύνατον. Καί
ὅμως εἶναι πολὺ ἐπαγωγὸς ἐργασία νὰ κατορθώσωμεν νὰ διαγνώ-
σωμεν τὴν προσωπικότητα ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῶν σκέψεων,
πράξεων, συγγραφῶν καὶ λοιπῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν. Διὰ τῶν κατὰ
τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκδιδομένων ἡμερολογίων, ἐπιστολῶν καὶ συ-
νομιλιῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων τὸ ἔργον ἡμῶν ἀποβαίνει εὐχερέ-
στερόν πως.

2. Δύο προσωπικότητες, ἀκριβῶς αἱ αὐταί, δὲν εἶναι δυνατόν
νὰ ὑπάρξωσιν, ὁ δὲ λόγος εἶναι προφανῆς ἐξ ὧσων ἀνωτέρω εἴπομεν.
Ὁὐχ ἦττον πρᾶκτροῦνται ἀναμφιβόλως ὁμοιότητές τινες μεταξὺ
ἀνθρώπων ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν φυλὴν, τὸ αὐτὸ ἔθνος, τὴν
αὐτὴν οἰκογένειαν, ἔτι δὲ καὶ τὸ αὐτὸ ἐπάγγελμα. Ἐὰν νῦν θελή-

σωμεν νὰ ἐξάρωμεν τὰς παρ' ἐκάστῳ παρατηρουμένας διαφορὰς καὶ νὰ τονίσωμεν τὸ ἰδιάζον ἐκάστη προσωπικότητι μεταχειριζόμεθα τὴν λέξιν **ἀτομικότητα**. Ὑπὸ τὴν ἀτομικότητα ἄρα ἐνοουόμεν τὴν προσωπικότητα, ἣτις διακρίνεται ἄλλων καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἔχουσα χαρακτηριστικὰ τινα σημεῖα ἰδιάζοντα ταύτῃ μόνῃ ἐκ πασῶν τῶν ἄλλων ὁμοίων.

Ἡ ἀνάπτυξις ἐπιβαλουσῶν ἰσχυρῶν ἀτομικότητων εἶναι ἀποτελεσματικὸν τοῦ **πολιτισμοῦ καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας**. Εἰς τοὺς κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς ἐμφανίζονται μὲν ἄνθρωποι τινες προέχοντες τῶν λοιπῶν καὶ ἄρχοντες αὐτῶν, ἰσχυρὰ δ' ὅμως ἀτομικότης δὲν ἐμφανίζεται. Ὅταν δ' ὅμως οἱ ἄνθρωποι κτῶνται μονίμως κατοικίας ἰδρύοντες πόλεις, ἐν αἷς συνοικεῖ πληθυσμὸς διηρημένος κατὰ τάξεις καὶ ἐπαγγέλματα, καθίσταται ἀναγκαία ἡ κατανομή τῆς ἐργασίας καὶ ἀναπτύσσεται εἰς μέγαν βαθμὸν ἡ διαφορὰ τοῦ διαφέροντος ἐκάστου. Ἡ διαφορὰ δ' αὕτη τῆς ἐνασχολήσεως καὶ τῶν διαφερόντων ἐπιφέρει ἰσχυρὰν διαφορὰν τῆς προσωπικότητος καὶ συντελεῖ εἰς τὴν μόρφωσιν ἐπιβαλουσῶν ἀτομικότητων. Ἐν τῷ οὕτως ἐπερχομένῳ ἀγῶνι περὶ ὑπάρξεως ἐνισχύονται μεγάλως αἱ ψυχικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ πνευματικὴ δεξιότης τῶν ἀνθρώπων.

Διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀτομικότητος. Μονομερῆς δ' ὅμως ἀτομικότης δύναται νὰ καταστῇ ἐπιβλαβής· διὰ τοῦτο καθήκον παντὸς τὴν διαπαιδαγώγησιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀναλαμβάνοντος εἶναι παρὰ τὴν ἀτομικότητα νὰ φροντίξῃ νὰ ἐμβάλλῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν συνείδησιν, ὅτι πάντες ἀνήκουσιν εἰς **ἐν ὄλον**, εἰς μίαν κοινωνίαν, μίαν πατρίδα, ἣς τὴν εὐημερίαν πρέπει νὰ θεωρῇ ἕκαστος ὡς ἴδιον καθήκον, καὶ ὅτι δὲν πρέπει εἰς τὸ ἴδιον συμφέρον νὰ θυσιάζῃ τὸ τῶν ἄλλων. Μόνον οὕτως ἐπέρχεται πραγματικὴ πρόοδος καὶ πραγματικὸς πολιτισμὸς· ἄλλως γεννᾶται ἀγῶν κατὰ πάντων, ὅστις θάπτον ἢ βράδιον καταλήγει εἰς κοινὴν καταστροφὴν.

§ 35. ΦΡΟΝΗΜΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡ

Παῖς τις διερχόμενος πρὸ τινος κήπου βλέπει ὀπωροφόρον π.
Δ. Γεωργακάκι Ψυχολογία. Ἐκδοσις ἐβδόμη

Ξενδρον κατάφορτον ὀπωρῶν· ἀμέτῳ δὲ γεννάται παρ' αὐτῷ ἡ ἐπιθυμία νηπολαύσῃ τούτων· καίτοι δὲ γινώσκει ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι κακόν, ἐν τούτοις προβαίνει εἰς τὴν πράξιν ταύτην. Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπιθυμία τῆς ἀπολαύσεως τῶν ὀπωρῶν εἶναι ἰσχυροτέρα τῆς ἠθικῆς γνώσεως τοῦ ὅτι δὲν πρέπει νὰ κλέψῃ· διὰ τοῦτο δ' ἡ ἠθικὴ γνώσις δὲν ἀσχεῖ εἰς τὸν παῖδα οὐδεμίαν ἐπίδρασιν, ἀλλὰ παρὰ ταύτην προβαίνει οὗτος εἰς τὴν κακὴν πράξιν. Περὶ τοῦ παιδὸς τούτου λέγομεν ὅτι δὲν εἶναι ἠθικῶς ἐλεύθερος, διότι αἱ πράξεις αὐτοῦ δὲν καθορίζονται ὑπὸ τῆς ἠθικῆς του συνειδήσεως, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ πάθους.

Τοῦναντίον ἠθικῶς ἐλεύθερος δείκνυται ἄλλος παῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους διερχόμενος, βλέπων τὰς ὀπώρας καὶ ἐπιθυμῶν τούτων, ἀλλὰ μὴ ἀποπειρώμενος νὰ κλέψῃ, διότι ἀκούει τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως, ἣτις λέγει εἰς αὐτὸν ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι κακόν· ὁ παῖς οὗτος δὲν εἶναι δούλος τῆς ἐπιθυμίας, τῆς λαίμαργίας, ἀλλ' ὑποτάσσει ταύτην ὑπὸ τὴν ἠθικὴν του συνείδησιν, ἣτις εἶναι ἰσχυροτάτη.

Κατὰ ταῦτα ἠθικῶς ἐλεύθερος λέγεται ὁ ἄνθρωπος, ὅστις πᾶσαν βούλησιν καὶ πράξιν αὐτοῦ ὑποτάσσει ὑπὸ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, ἃς ἔχει, ἠθικῶς δὲ δούλος ἐκεῖνος, ὅστις ὑποτάσσεται εἰς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη, οὐχὶ δ' εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχάς του.

Ἐν τῷ κόσμῳ παρατηροῦνται ἀμφότεραι αἱ τάξεις αὗται τῶν ἀνθρώπων, καὶ οἱ ἔχοντες δηλ. τοιαύτην διάθεσιν τῆς βουλήσεως, ὥστε νὰ ὑπακούωσιν εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, καὶ οἱ ἔχοντες τοιαύτην διάθεσιν τῆς βουλήσεως, ὥστε, παρορῶντες ταύτας, νὰ δουλεύωσιν εἰς τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰ πάθη. Τὴν διάθεσιν ταύτην τῆς βουλήσεως, ἣτις καθορίζει τὸ ἠθικῶς πράττειν ἡμῶν, καλοῦμεν **φρόνημα**. Πάσης δὲ πράξεως, ἣτις δὲν εἶναι ἠθικῶς ἀδιάφορος, οὔτε ἀγαθὴ δηλ. οὔτε κακὴ, ὑπόκειται ὡς βᾶσις φρόνημά τι, ὅταν δὲ θέλωμεν νὰ κρίνωμεν οἰανδήποτε πράξιν ἠθικῶς, δὲν ἐξετάζομεν κυρίως αὐτήν, ἀλλὰ τὸ φρόνημα, ἐξ οὗ αὕτη προήλθε, καὶ ὀνομάζομεν αὐτὴν ἠθικὴν, ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίζομεν, ὅτι προήλθεν ἐξ ἠθικῶς ἀγαθοῦ φρονήματος. **Ἡθικῶς δ' ἀγαθὸν καλοῦμεν τὸ φρόνημα, ὅπερ βλέπομεν ὅτι παρακινεῖ πάντοτε εἰς πράξεις, αἵτινες ἀποσκοποῦσι τὴν προαγωγὴν τῆς εὐημερίας τῶν ἄλλων, ἀποφεύγει δὲ τὰς δυναμένας καθ' οἰονδήποτε τρόπον νὰ βλάψωσιν αὐτούς.**

Τὸ ἥθικόν φρόνημα δὲν εἶναι τι ἔμφυτον, ἀλλ' ἐπίκτητον· διὰ τοῦτο δὲ πρέπει καὶ ἡ Ἀγωγή πάσῃ δυνάμει νὰ συντελῇ εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀναπτύξιν αὐτοῦ. Πλειστάκις ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν τὸ ἀτομικὸν συμφέρον πρὸς τὸ τῶν ἄλλων, ἢ δὲ βούλησις πρέπει ἐνωρίς οὕτω νὰ διαπαιδαγωγηθῇ, ὥστε νὰ ἄρχῃ τῶν παθῶν καὶ ἐπιθυμιῶν καὶ νὰ ὑποτάσῃ τὸ ἀτομικὸν συμφέρον εἰς τὸ κοινόν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συνηθίσωσιν οἱ παῖδες ἀπὸ τῆς μικρᾶς ἡλικίας **νὰ ἀρχώσιν ἑαυτῶν**. Ἡ ἐγκράτεια αὕτη εἶναι ἀρίστη ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ἡ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν δυνάμιν νὰ ὀρίξῃ ἑαυτῇ ἀνωτέρους, ὑψηλοτέρους σκοποὺς, νὰ πομακρύνῃ τοὺς πειρασμοὺς, νὰ κατακικῇ τὰς στιγμιαίας ἐπιθυμίας καὶ ἀκαταπονήτως νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ τεθέντος σκοποῦ, ἀποδεικνύει τέλος ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι **πνευματικὸν ὄν**, δυνάμενον νὰ παλλαγῇ τῶν ἐπιδράσεων τῶν κατωτέρων ὁρμῶν, αἵτινες διέπρουν τὸν βίον τῶν ζῴων.

Τὸ ἥθικόν δ' ὅμως φρόνημα δὲν εἶναι μόνον διάθεσις τῆς βουλήσεως. Πρὸς μόρφωσιν αὐτοῦ ἀπαιτοῦνται καὶ **πολλαὶ γνώσεις** πρὸς διάκρισιν τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ **διαρκῆ, ἀσκησις** εἰς τὸ πράττειν μὲν τὸ ἀγαθόν, ἀποφεύγειν δὲ τὸ κακόν. Ἡ θεωρία τοῦ Σωκράτους, καθ' ἣν τὸ ἀγαθὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ γνῶσις, ἐξελέγχεται ἐκ τῶν καθ' ἡμέραν παρατηρήσεων ἐσφαλμένη. Ἐγνώριζεν ὁ παῖς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παραδείγματι, ὅτι ἡ κλοπὴ εἶναι τι κακόν· ἀλλ' ὅμως παρὰ πάσαν τὴν γνῶσιν προέβη εἰς ταύτην, διότι δὲν εἶχεν ἀσκηθῆ προηγουμένως νὰ ἄρχῃ ἑαυτοῦ καὶ νὰ ὑποτάσῃ τὰς ἑαυτοῦ ἐπιθυμίας εἰς τὰς ἥθικὰς ἀρχάς του.

Ἐὰν λοιπὸν αἱ ἥθικαί ἀρχαί, τὰ ἥθικὰ ἀξιώματα ἡμῶν ἐνισχυθῶσιν ὀλίγον κατ' ὀλίγον οὕτως, ὥστε νὰ ὑποτάσσωμεν ὑπὸ ταῦτα πάσαν βούλησιν καὶ πράξιν τοῦ βίου ἡμῶν ἐν οἰαδήποτε περιπτώσει, λέγομεν ὅτι ἔχομεν **χαρακτῆρα**. Δὲν θὰ εἶπω περὶ τινος, ὅτι ἔχει χαρακτῆρα, ὅταν λέγῃ τὴν ἀλήθειαν πάντοτε, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ ζημιωθῇ ὑλικῶς, ἐὰν δὲ ποτε πρόκειται νὰ ζημιωθῇ πῶς, ψεύδεται. Οὐχί. Ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐν πάσῃ οἰαδήποτε τοῦ βίου αὐτοῦ περιπτώσει ἔπηται τῷ ἥθικῳ ἀξιώματι **μὴ ψεύδου**.

Παραδείγματ' ἀνδρῶν, ἐχόντων χαρακτῆρα, πολλὰ παρέχει ἡ ἡμετέρα ἱστορία, μεταξὺ δὲ τούτων προέχει τὸ τοῦ Σωκράτους. Οὗτος εἶχεν ἥθικόν ἀξίωμα, ὅτι πρέπει νὰ ὑποτάσσεται ἐν πάσῃ

περιπτώσει εἰς τοῦτο, ὅπερ ἡ πατρίς διατάσσει, εἴτε δίκαιον εἴτε ἄδικον εἶναι. Διὰ τοῦτο ἐξεστράτευσεν ἐπανειλημμένως κατὰ τῶν πολεμίων τῶν Ἀθηνῶν πανταχοῦ γενναίως ἀγωνισάμενος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἐδέχθη, παρὰ τὰς παρακλήσεις τῶν φίλων, νὰ δραπετεύσῃ τοῦ δεσμοτηρίου, ἀλλ' ἔμεινεν ἐν αὐτῷ καὶ καρτερικῶς ὑπέστη τὴν ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ ποινήν.

Δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀνάλογον εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην, ὅστις εἶχε μίαν ἀρχήν, τὴν φιλοδοξίαν, καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην ὑπέτασσε πάσας τὰς ἄλλας σκέψεις καὶ φροντίδας αὐτοῦ, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ αὐτοῦ, ὅτι εἶχε χαρακτῆρα. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν. Ἡ κυρία διαφορὰ μεταξὺ Σωκράτους καὶ Ἀλκιβιάδου εἶναι ὅτι ὁ μὲν ἔχει ἠθικὰς ἀρχάς, ὁ δὲ δευτέρος οὐχὶ ἠθικὰς. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ὑπέτασσετο ταῖς ἀρχαῖς, ἃς εἶχεν, ἐνῶ τοῦ δευτέρου ἡ συνείδησις ἐξηγείρετο ἐνίοτε διὰ τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον ἔπραξε π. χ. εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ διὰ τοῦτο ἀπεπειράτο νὰ διορθώσῃ αὐτὸ δι' ἀναλόγου ἀγαθοῦ, ὅπερ καὶ ἔπραξε παριδῶν τὰς ἀρχάς, ἃς πρότερον εἶχε. Τοῦτου δ' ὅμως γενομένου, δὲν δύναται νὰ γίγνηται πλέον λόγος περὶ χαρακτῆρος.

Κατὰ ταῦτα χαρακτῆρ ὑπάρχει μόνον, ὅπου ἠθικαὶ ἀρχαὶ διέπουναι τὰς βουλήσεις καὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν μόνον περὶ ἠθικοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ ἀνηθίκου χαρακτῆρος.

Ἐάν τις ἔχη ἠθικὸν χαρακτῆρα, ἡμεῖς δὲ γνωρίζομεν τὰς ἀρχάς αὐτοῦ, δυνάμεθ' ἀσφαλῶς νὰ προεἰπώμεν τί θὰ πράξῃ ἐν ὀρισμένην περιπτώσει περὶ τοιοῦτου ἀνθρώπου οὐδέποτε θὰ εἴπωμεν «αὐτὸ δὲν περιεμένομεν παρ' αὐτοῦ». Τοιοῦτόν τι δύναται νὰ συμβαίη, προκειμένου μόνον περὶ ἀνθρώπων ἄνευ χαρακτῆρος.

ΜΕΡΟΣ Δ'

ΔΙΑΚΟΠΑΙ ΚΑΙ ΑΝΩΜΑΛΙΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

§ 36. ΥΠΝΟΣ ΚΑΙ ΟΝΕΙΡΑ. ΥΠΝΩΤΙΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ

α') **Υπνος και δνειρα.** Παροδικήν διακοπήν υφίσταται ή συνείδησις **κατὰ τὸν ὕπνον.** Τίς εἶναι ή φυσιολογική αιτία, ή προκαλοῦσα τὸν ὕπνον, δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη ἀκριβῶς· δυνάμεθα δ' ὅμως νὰ εἴπωμεν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος μόνον, ὅτι ή αιτία, ήτις προκαλεῖ τὸν ὕπνον, εἶναι γεγονότα τινὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, **τῷ ἐγκεφάλῳ.** Ἐν γένει παρατηρεῖται, ὅτι ἐξάντλησις καὶ καταπόνησις τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἔχει ὡς ἐπακολούθημα τὸν ὕπνον, ὡσαύτως δ' ὅμως ή πείρα διδάσκει, ὅτι καὶ ή ἔλλειψις ἐνασχολήσεως, ή διαρκῆς ἐπίδρασις ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐρεθισμοῦ, τέλος δὲ τὰ ναρκωτικά προκαλοῦσι τὸν ὕπνον. Αἱ θρεπτικαὶ ή φυσιολογικαὶ ἐν γένει λειτουργίαι, π. χ. ή κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ή πέψις, ή ἀπομύζησις, δὲν διακόπτονται κατὰ τὸν ὕπνον, παρατηροῦνται δὲ κατὰ τοῦτον καὶ ἀντανεκλαστικαὶ τινες κινήσεις. Ἐκεῖνο δ' ὅμως τὸ ὁποῖον παντελῶς λείπει κατὰ τὸν ὕπνον, εἶναι **ή ἐνέργεια τῆς βουλήσεως.** Ὁ ὕπνος εἶναι βαθύτατος εὐθύς κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, ὅπως ἀπέδειξαν ἐπιμελετημένα ἔρρευνα· κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον βασιλευεῖ τελεία

ἀσυνειδησία, ὀλίγον δ' ὅμως μετὰ ταῦτα ὁ ὕπνος γίγνεται ἐλαφρότερος, τότε δὲ τελοῦνται τὰ φαινόμενα ἐκεῖνα, ἅτινα εἶναι γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα **ὄνειρα**.

Τὰ **ὄνειρα** ἀνήκουσιν εἰς τὰ πλεῖστον διαφέρων διεγείροντα, εὐρύτατα συζητηθέντα καὶ συζητούμενα, ἐν πολλοῖς δ' ὅμως ἔτι αἰνιγματώδη φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Προκειμένου περὶ ὀνείρων, πρέπει νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον πῶς γεννῶνται αἱ παραστάσεις αὐτῶν καὶ κατὰ τί διακρίνονται τῶν τῆς ἐγρηγόρευσης· μόνον δὲ μετὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν πῶς δύνανται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γένεσις τῶν παραστάσεων τούτων.

Ἡ πρώτη ιδιότης, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τὰς παραστάσεις τῶν ὀνείρων, εἶναι ὅτι ὁ ὄνειρευόμενος ἐκλαμβάνει ταύτας ὡς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις.

Ἐν τῷ ὄνειρῳ βλέπομεν, ἀκούομεν, ἐν γένει αἰσθανόμεθα. Ὀνειρευόμενοι πιστεύομεν, ὅτι εὕρισκόμεθα εἰς τὰς ποικιλιώτατας περιστάσεις καὶ καταστάσεις, πάντοτε δὲ βλέπομεν καὶ αἰσθανόμεθα τὰς πρὸς ταύτας ἀναγκαίας κινήσεις καὶ ἀκούομεν τὰς σχετικὰς λέξεις καὶ τοὺς σχετικοὺς ἤχους. Ἐκ τοῦ ἀπλουστάτου τούτου φαινομένου ἐξηγοῦνται τὰ ποραδεδομένα ἡμῖν περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ ὄνειρα δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν ἐκ τῶν ὀνείρων προρρήσεων περὶ τοῦ μέλλοντος. Παῖδες καὶ ἄνδρες, ἐν τῇ κατωτάτῃ βαθμίδι τοῦ πολιτισμοῦ εὕρισκόμενοι, δὲν δύνανται νὰ διακρίνωσι τὰς παραστάσεις τῶν ὀνείρων ἀπὸ τῶν πραγματικῶν ἀντιλήψεων, διὰ τοῦτο δὲ διορῶσιν ἐν τοῖς ὄνειροις νύξεις τινὰς περὶ τοῦ μέλλοντος, αἵτινες φαίνονται προερχόμεναι ἐξ ὑπερτέρας τινὸς δυνάμεως.

Ἄλλη ιδιότης τῶν παραστάσεων τῶν ὀνείρων εἶναι ὅτι κατὰ τὴν πορείαν αὐτῶν ἰσχύουσι μὲν οἱ γενικοὶ τοῦ ὄνειρῳ τῶν παραστάσεων νόμοι, παντελῶς δ' ὅμως λείπει ἡ τούτους κανονίζουσα ἐπίδρασις τῆς βουλήσεως. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ κατὰ τὰ ὄνειρα παρατηρουμένη σύγχυσις καὶ διατάραξις τῶν παραστάσεων καὶ ἡ εὐχέρεια, μεθ' ἧς κατὰ ταῦτα ὑπερπηδῶμεν πάντα τὰ ἐμπόδια, τόπους, χρόνους καὶ πραγματικότητα.

Τὰ ὄνειρα εἶναι ἐν μέρει μὲν ἀναμνήσεις, κατὰ τὸ πλεῖστον δ' ὅμως προΐοντα τῆς φαντασίας. Κοινὸν μετὰ τῶν παραστάσεων τῆς φαντασίας ἔχουσι τὰ ὄνειρα τὸ καινοφανὲς καὶ πρωτότυπον, ὅπερ πλειστάκις εὕρισκται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν πραγματικό-

τητα, πρὸς δ' ὅμως καὶ ἄλλην ιδιότητα σπουδαιωτάτην διὰ τὴν γένεσιν τῶν ὀνείρων. Ὅπως δηλ. πᾶσα ἄλλη τῆς φαντασίας ἐνέργεια συνδέεται μετ' εὐαρέστων ἢ δυσαρέστων συναισθημάτων, οὕτω καὶ τὰ ὄνειρα δυσκόλως δὲ δύνανται νὰ εὐρεθῶσιν ὄνειρα ἐντελῶς ἀδιάφορα, οὔτ' εὐάρεστα δηλ. οὔτε δυσάρεστα. Ἴσως δὲ τὸ εὐάρεστον ἢ δυσάρεστον τοῦτο συναισθημα πρᾶξει ἀφορμὴν πρὸς διατάραξιν τῆς κατὰ τὸν ὕπνον ἡρεμίας καὶ γένεσιν τῶν ὀνείρων.

Κατὰ τινὰ νέαν θεωρίαν πάντα τὰ ὄνειρα ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις, αἵτινες ἐκπληροῦνται κατὰ τινὰ οἰονδήποτε τρόπον κατὰ τὸ ὄνειρον. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἡ πλήρωσις τῆς ἐπιθυμίας καθορίζει οὐ μόνον τὸν τόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὀνείρου. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὀνείρου ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ γεγονότων τοῦ παρελθόντος, ἅτινα φυσικῶς ἔχουσι μεταβληθῆ ὑπὸ τῆς φαντασίας, ὁ δὲ τόνος αὐτοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν συναισθημάτων, ἅτινα προσεκάλεσεν τὰ γεγονότα ταῦτα ἐν τῇ πραγματικότητι. Ὅσον συγκεκριμένον καὶ ἀσυνάρτητον καὶ ἂν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ὄνειρον, δυνάμεθα, ἀσκούμενοί πως, μετὰ βραχεῖαν σκέψιν νὰ εὐρωμεν τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ, εἰς προηγούμενα γεγονότα τοῦ βίου ἡμῶν.

Συχνότατα κατὰ τὰ ὄνειρα ἀναπλάττονται παραστάσεις, αἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἐπανεέλθωσιν εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἐρητηροῦτων ἕνεκα τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων ἀσχολιῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Ἀναμνήσεις γεγονότων πρὸ πολλοῦ χρόνου συμβάντων, μορφαὶ φίλων καὶ συγγενῶν πρὸ πολλοῦ νεκρῶν ἢ ἀπόντων ἀναπλάττονται πλειστάκις ἐν ὄνειρῳ καὶ συναναμιγνύονται παραδοξότατα μετὰ γεγονότων νεωτάτων. Αἱ παραστάσεις ἡμῶν, προκαλούμεναι ὑπ' ἐλαχίστων ἐρεθισμῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ εὐαρέστων καὶ δυσαρέστων συναισθημάτων ἐξακολουθοῦσι καὶ καθ' ὕπνους συνδυάζονται ἀλλήλαις, χωρὶς δ' ὅμως ὁ συνδυασμὸς οὗτος νὰ κανονίζεται καὶ ρυθμίζεται ὑπὸ τῆς βουλήσεως.

Αἱ τῶν ὀνείρων παραστάσεις ἐπιδρῶσι καὶ ἐπὶ τῶν κινητηρίων νεύρων, διότι παρατηρεῖται συχνότατα, ὅτι ὀνειρευόμενοι ἐκτελοῦμεν κινήσεις ὁμοιωτάτας πρὸς τὰς ἐκουσίας. Εἰς τὰς κινήσεις ταύτας ἀνήκουσιν αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν, ἢ

παρὰ πολλοῖς παρατηρουμένη ὁμιλία καθ' ὕπνου καὶ το παραδο-
ξότατον φαινόμενον τῆς **ὑπνοβασίας**.

Περὶ τῶν ὑπνοβατῶν διηγοῦνται πολλὰ καὶ παράδοξα, τὸ βέ-
βαιον δ' ὅμως εἶναι, ὅτι πολλάκις ἐκτελοῦνται ὑπὸ τούτων πολυ-
πλοκώταται πράξεις. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι κατὰ τὰ
ὄνειρα ἐνεργεῖ καὶ ἡ βούλησις, ἀλλὰ μόνον ὅτι καὶ σειραὶ πολυ-
πλόκων κινήσεων δύνανται νὰ ποθῶσι τόσον μηχανικαί, ὥστε προκα-
λοῦνται καὶ ὑπὸ ἀπλοῦ τινος τῶν παραστάσεων συνειρμῶ.

β') **Ὑπνωτικαὶ καταστάσεις**.—Συγγενεῖς, ἀλλ' οὐχὶ αἰ αὐταὶ
πρὸς τὸν ὕπνον εἶναι αἱ ὑπνωτικαὶ καταστάσεις. Ὑπὸ τὸ ὄνομα
τοῦτο ἐννοοῦμεν τὸν τεχνητῶς προκαλούμενον ὕπνον, καθ' ὃν ὁ
κοιμισθεὶς ἢ ὑπνωτισθεὶς ὑπόκειται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑπνώ-
σαντος αὐτόν. Τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, ἣν ἀσχεῖ ὁ ὑπνωτίζων ἐπὶ τοῦ
ὑπνωτιζομένου, καλοῦμεν **ὑποβολήν**.

Τὴν ὑπνωτικὴν κατάστασιν ἐπιφέρουσιν εἰς τοὺς πρὸς ταύτην
προδιατεθειμένους οὐχὶ ἰσχυραί, ἀλλ' ἐπὶ πολὺ διαρκοῦσαι ἢ κανο-
νικῶς ἐπαναλαμβανόμενα κατ' αἰσθητῶν ἐντυπώσεις, ὅπως π. χ.
τὸ ἀσκαρδαμυκτὶ ἐπὶ πολὺ παρατηρεῖν σιλιπνὸν ἀντικείμενον, τὸ
τικ τὰκ ἐκκρεμοῦς ὥρολογίου κλπ. Πολλάκις ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο
καὶ μόνη ἡ διαταγὴ τοῦ ἱατροῦ : κοιμήθητι ! Διαρκούντος δὲ τοῦ
ὕπνου, δύνανται ὁ ἱατρὸς δι' ὑποβολῆς νὰ φέρῃ τὸ δέρμα τοῦ ὑπνω-
τιζομένου εἰς τὴν κατάστασιν τῆς **ὑπεραισθησίας** ἢ **ἀναισθησίας**.
Ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἡ ἐλάχιστη τοῦ δέρματος ἐπαφή
προκαλεῖ ἰσχυροὺς σπασμούς, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ δύνανται τις νὰ βυ-
θίσῃ βελόνην εἰς τὸ δέρμα τοῦ ὑπνωτισθέντος, χωρὶς νὰ δεξιῇ
οὗτος ἐλάχιστον σημεῖον πόνου.

Πολλάκις μάλιστα κατορθοῦται διὰ διαταγῶν, διδομένων κατὰ
τὴν ὥραν τῆς ὑπνωτικῆς καταστάσεως, νὰ ἐπηρεάζηται ἡ συνεί-
δησις τοῦ ὑπνωτισθέντος οὐχὶ μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὕπνου,
ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐγρήγορσιν τὸ φαινόμενον τοῦτο καλοῦμεν
ὑπνωτικὴν ὑποβολήν. Διὰ ταύτης κατωρθώθη πολλάκις νὰ θερα-
πευθῶσιν ἐπὶ τινα χρόνον ἢ καὶ διαρκῶς νευρικοὶ σπασμοί, ἀϋπνία
καὶ ἄλλαι νευρικαὶ ἀσθένειαι. Ἀπεδείχθη δ' ὅμως ὅτι ὁ ὑπνωτισμὸς
εἶναι ἐπικίνδυνος διὰ τὸν ὄργανισμον τοῦ ὑπνωτιζομένου, διὰ τοῦτο
δὲ καὶ δὲν ποιοῦνται πολλὴν χρῆσιν αὐτοῦ οἱ ἱατροὶ κατὰ τὰ τε-
λευταῖα ἔτη.

§ 37. ΠΑΡΑΙΣΘΗΣΙΣ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΙΑ

Παραισθήσεις είναι αἱ παραστάσεις, αἵτινες, ἕνεκα νοσηρᾶς ὑπερευαισθησίας τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἐκλαμβάνονται ὡς *κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις*. Συνηθέσεται εἶναι αἱ παραισθήσεις *τῆς ὁράσεως*, ἃς συνήθως ὀνομάζομεν *ὄπτασις*, καὶ αἱ *τῆς ἀκοῆς*. Σπανιώτεροι εἶναι αἱ παραισθήσεις τῶν λοιπῶν αἰσθήσεων, μάλιστα δ' αὐτὰ δὲν ἐμφανίζονται μεμονωμένοι, ὅπως αἱ τῶν δύο ἄλλων αἰσθήσεων, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἐκ τούτων. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶναι ὅτι παραισθήσεις ἀκοῆς γεννῶνται, ὅταν τις εὐρίσκηται μόνος, ὁράσεως δ' ἐν τῷ σκότει, προφανῶς διότι ἡ παντελῆς ἔλλειψις τῶν σχετικῶν ἐρεθισμῶν τοῦ ἤχου καὶ τοῦ φωτός, ἐπαυξάνει τὸ εὐερέθιστον τῆς τε ἀκοῆς καὶ τῆς ὁράσεως. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως παρατηρεῖται, ὅτι καὶ ἡ πληθώρα ἐρεθισμῶν ἐπιφέρει τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Οὕτω π. χ. παρὰ τοῖς ζωγράφοις παρετηρήθησαν πρὸ πάντων παραισθήσεις τῆς ὁράσεως, παρὰ δὲ τοῖς μουσικοῖς τῆς ἀκοῆς.

Διαρκῆς ἐνασχόλησις περὶ ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον δύνатаι πολλάκις νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἀντικειμένου τούτου τὴν ζωηρότητα τοῦ φαντάσματος. Ὁ ἐν παραισθήσει εὐρισκόμενος βλέπει ποικίλας μορφὰς ἢ ἀκούει ἤχους καὶ φωνάς, ὧν οὐδὲν ἀντιλαμβάνονται οἱ πλησίον αὐτοῦ εὐρισκόμενοι. Καὶ πολλάκις μὲν πιστεύει ὅτι πράγματι ὑπάρχουσι τὰντικείμενα, ἅτινα παρουσιάζει αὐτῷ ἡ φαντασία, πολλάκις δ' ὅμως γνωρίζει μὲν σαφῶς, ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι πραγματικά, ἀλλ' ἀποκυήματα τῆς ἑαυτοῦ φαντασίας, δὲν δύνатаι δ' ὅμως νὰ τὰ ἐμποδίσῃ.

Ψευδαισθησίαν δὲ καλοῦμεν τὰς παραισθητικὰς παραστάσεις, αἵτινες προέρχονται ἀπὸ ἐξωτερικῶν ἐρεθισμῶν. Ὅταν ἕνεκα τῆς ἠδξήμενης εὐαισθησίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος ὑπάρχη διάθεσις πρὸς φαντάσματα, οἱ κανονικοὶ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ προκαλοῦσι ψευδαισθησίας.

Κατὰ τὴν ψευδαισθησίαν ἡ ἐνισχύεται ἡ ἔντασις τῶν ἐρεθισμῶν, αἵτινες προσβάλλουσι τὰ αἰσθητήρια, ἢ μεταβάλλονται ποικιλώτατα κατὰ τὴν μορφήν καὶ τὸ περιεχόμενον αἱ κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις. Ὁ ἐν ψευδαισθησίᾳ π. χ. εὐρισκόμενος ἐκλαμβάνει ἐλαφρὰν κροῦσιν τῆς θύρας ὡς βροντήν, τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου ὡς

οὐράνιον μουσικήν, εἰς τὰ νέφη δέ, τοὺς βράχους καὶ τὰ δένδρα προσδίδει φανταστικὰς μορφὰς γιγάντων, τεράτων, φαντασμάτων κλπ. Ἐδνόητον δ' εἶναι ὅτι, ὅσον ἀσφέστεροι εἶναι οἱ ἔξωθεν προερχόμενοι ἐρεθισμοί, τοσοῦτον εὐκολώτερον γεννᾶται ἡ ψευδαισθησία παρὰ τῷ πρὸς ταύτην προδιατεθειμένῳ, ἀφοῦ πολλάκις τοιοῦτοι ἐρεθισμοὶ προκαλοῦσι ψευδαισθησίας καὶ εἰς ἐντελῶς ὄντις ἀνθρώπους.

§ 38. ΨΥΧΙΚΑΙ ΝΟΣΟΙ

Ψυχικὰς ἢ πνευματικὰς νόσους ὀνομάζομεν τὰς διαρκεῖς καὶ μεγάλας διαταράξεις τοῦ ψυχικοῦ βίου, αἵτινες ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τὸν πάσχοντα τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐξασκεῖν τὸ ἑαυτοῦ ἐπάγγελμα. Ἡ ἐπιστήμη θεωρεῖ τὰς διαταράξεις ταύτας τοῦ ψυχικοῦ βίου ὡς νόσους τοῦ ἐγκεφάλου, διὰ τοῦτο δὲ παραπέμπει τοὺς ψυχικῶς νοσοῦντας εἰς εἰδικοὺς διὰ τὰς νόσους ταύτας ἰατροὺς. Ἐπειδὴ δ' οἱ ψυχικῶς ἀσθενεῖς εἶναι πολλάκις ἐπικίνδunami, ἀποστέλλονται εἰς εἰδικά, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἰδρυμένα, θεραπευτήρια, ἐνθα τυγχάνουσιν οὗτοι καταλλήλου ἰατρικῆς περιθάλψεω. δεόντως ἅμα ἐπιτηρούμενοι. Πρὸς ἔρευναν δὲ καὶ θεραπείαν τῶν ψυχικῶς νοσοῦντων ἐμορφώθη σὺν τῷ χρόνῳ ἴδιος τῆς ἰατρικῆς κλάδος, ἡ *ψυχιατρικὴ*.

Ὁ σκοπὸς τῆς ψυχιατρικῆς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτύχη, ἐὰν κατωρθοῦτο νὰ ὀρισθῶσιν ἀκριβῶς αἱ πρὸς τὰς ψυχικὰς διαταράξεις ἀντιστοιχοῦσαι νόσοι τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἐγκεφάλου, μετὰ ταῦτα δ' εὐρεθῶσι τὰ πρὸς θεραπείαν τῶν νόσων τούτων μέσα. Τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἐπιτεύχθη ἐντελῶς μέχρι σήμερον. Ἄλλ' ὅμως δι' ἐπιμεμελημένων παρατηρήσεων κατωρθώθη νὰ καθορισθῶσι τύποι τινὲς τῶν ψυχικῶν νόσων, οὐχὶ μὲν διακρινόμενοι ἀλλήλων ὅπ' ἀκριβῶς διαγεγραμμένων ὀρίων, ἀλλ' ἐν τούτοις ἐμφανίζοντες σαφῆ ὁμοιότητα κατὰ τε τὴν γένεσιν καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν. Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν τύπων τούτων τῶν ψυχικῶν νόσων περιορίζονται μέχρι τοῦδε οἱ ψυχίατροι εἰς τὸ νὰ τονίζωσι πρὸ πάντων τὰ ψυχικὰ συμπτώματ' αὐτῶν, διότι ἡ γνῶσις τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ τελουμένων εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀτελής. Ἀκριβῶς ὅμως διὰ τοῦτο αἱ περιγραφαὶ αὗται κέκτηνται μεγίστην σπουδαί-

τητα διὰ τὴν Ψυχολογίαν, διότι ἐκ τῆς μετ' ἐπιστασίας ἐξετάσεως καὶ ἀκριβοῦς γνώσεως τοῦ ἐν διαταράξει εὐρισκομένου βίου δυνάμεθα νὰ λάβωμεν σπουδαιοτάτας πληροφορίας περὶ τῆς κανονικῆς πορείας τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Λεπτομερῆς βεβαίως περιγραφή τῶν ψυχικῶν νόσων δὲν εἶναι ἔργον τῆς Ψυχολογίας· ἡμεῖς θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐκθέσωμεν ἐν ταῦθα συντόμως τὸ εἶδος τῶν διαταράξεων, αἵτινες παρατηροῦνται σπυγνῶς κατὰ τὰς ψυχικὰς νόσους, εἰς τὰς τρεῖς θεμελιώδεις τῆς συνειδήσεως λειτουργίας.

1. Λεπτόμερῶς ἔχουσιν ἐξετασθῆ αἱ διαταράξεις τοῦ γνωστικοῦ ὡς σαφέσταται καὶ προφανέσταται. Γνωρίζομεν ἤδη, ὅτι παρὰ τῷ ὕγιῳ ἔχοντι ἀνθρώπῳ ἡ πορεία καὶ ἡ σύνδεσις τῶν παραστάσεων κανονίζονται ὑπὸ τῆς βουλήσεως· παρὰ τῷ ψυχικῶς δ' ὅμως νοσοῦντι λείπει τελείως ἢ ἐπὶ τῆς συνδέσεως τῶν παραστάσεων ἐπίδρασις τῆς βουλήσεως, δι' ἣ αἱ παραστάσεις συνδέονται πρὸς ἀλλήλας ἀλογώτατα καὶ τάχιστα διαδέχονται ἀλλήλας, ὥστε φαίνεται ὅτι αἱ μὲν καταδιώκουσι τὰς δέ. Πολλάκις δ' ὅμως σχηματίζονται παρὰ τῷ νοσοῦντι ἐσφαλμένοι τινὲς συνδέσεις παραστάσεων διαρκῶς ἐν τῇ συνειδήσει παραμένουσαι καὶ ὡς ἀφομοιοῦσαι προσλαμβάνουσαι πᾶσαν νέαν εἰς τὴν συνειδήσειν εἰσερχομένην. Ἡ νόησις δὲ τῶν ψυχικῶς νοσοῦντων χαρακτηρίζεται διὰ τοῦτου, ὅτι λείπει παρ' αὐτοῖς παντελῶς ἡ δεξιότης πρὸς ἀντικειμενικὴν κρίσιν. Οἱ ψυχικῶς νοσοῦντες ἀναφέρουσι πάντα τὰ περὶ αὐτοὺς τελούμενα εἰς ἑαυτοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἐρμηνεύουσι ταῦτα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐσφαλμένως. Ἐνίοτε μάλιστα παρατηρεῖται τελεία ἀδυναμία τοῦ κρίνειν.

2. Ὁ συναισθητικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων τούτων δεικνύει μεγάλην τάσιν πρὸς ἀψιθυμίαν, ἐκδηλουμένας ὅτε μὲν εἰς μανικὰς ἐπιθέσεις, ὅτε δ' εἰς διαρκῆ δυσθυμίαν. Ἡ δυσθυμία δ' αὕτη ἄλλοτε μὲν προκαλεῖ ἰσχυρὰν ἐνίσχυσιν τῆς αὐτοσυνειδήσεως καὶ ἄγει εἰς τὴν μεγαλομανίαν, ἄλλοτε δ' ἰσχυρὰν κατὰπτωσιν αὐτῆς καὶ ἔχει ἐπακολούθημα τὴν μελαγχολίαν.

3. Αἱ διαταράξεις τέλος τοῦ βουλευτικοῦ ἔγκεινται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν ἀνικανότητα τοῦ λαμβάνειν οἰανδήποτε ἀπόφασιν, εἰς τὴν ἀποστροφὴν πρὸς τὴν ἐργασίαν, πλειστάκις δὲ καὶ εἰς τὴν ἄρνησιν πρὸς ὑπακοὴν εἰς πᾶσαν τοῦ ἱατροῦ συμβουλήν.

Ἐν πάσῃ δ' ὅμως περιπτώσει ἡ ἀκριβὴς ἐξέτασις τῶν ψυχικῶν νόσων ἀποδεικνύει ὅτι ὑπάρχει στενωπάτη σχέσις μεταξύ τῶν τριῶν θεμελιωδῶν τῆς συνειδήσεως λειτουργιῶν, τοῦ παριστάναι, τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ τοῦ βούλεσθαι, καὶ ὅτι ἡ διατάραξις τῆς μιᾶς τούτων οὐσιωδῶς ἐπιδρᾷ καὶ ἐπὶ τῆς πορείας τῶν ἄλλων.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
Είσαγωγή	3—1Γ
§ 1. Ἐννοια καὶ ἔργον τῆς Ψυχολογίας	2—3
α') Ἐννοια τῆς Ψυχολογίας	3
β') Ἔργον τῆς Ψυχολογίας	4
§ 2. Μέθοδοι τῆς Ψυχολογικῆς ἐρεῦνης ἢ πηγαὶ τῆς Ψυχολογίας	5
§ 3. Αἱ θεμελιώδεις ψυχολογικαὶ λειτουργίαι	7
§ 4. Συνειδήσις, ἀσυνειδησία, ἐνότης καὶ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως	8
§ 5. Διαιρέσεις τῆς Ψυχολογίας	9
§ 6. Σπουδαιότης τῆς Ψυχολογίας	10

ΜΕΡΟΣ Α'

Τὸ γνωστικόν	12
------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

§ 1. Περὶ αἰσθήσεως	12
§ 2. Αἰσθήματα τῆς γενικῆς αἰσθήσεως	14
§ 3. Σωματικὰ ἢ ζῳικὰ καὶ μυϊκὰ αἰσθήματα	16
§ 4. Αἰσθήματα τῶν εἰδικῶν αἰσθήσεων	17—2Γ
α') Τὸ αἶσθημα τῆς ὁράσεως	17
β') Τὸ αἶσθημα τῆς ἀκοῆς	18
γ') Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως καὶ τῆς ὀσφρή- σεως	19
§ 5. Ποιόν, ἔντασις καὶ τόνος τοῦ αἰσθήματος	20
§ 6. Ἡ ἀντίληψις	21

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

§ 7. Ἡ παράστασις	23
§ 8. Παράστασις καὶ ἀντίληψις	24

		Σελίς
§ 9.	Εἶδη τῶν παραστάσεων	24
§ 10.	Ἐποπτεία	26
§ 11.	Πορεία τῶν παραστάσεων	28
	α') Ἐπισκότους τῶν παραστάσεων καὶ στερότης τῆς συνειδήσεως	28
	β') Ἀνάπλασις τῶν παραστάσεων	29
	γ') Σύνδεσις τῶν παραστάσεων	29
	Νόμοι τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων	30
	δ') Εἶδη τῆς ἀναπλάσεως	33
§ 12.	Μνήμη	34
	α') Ὅρισμὸς καὶ ιδιότητες τῆς ἀγαθῆς μνήμης	34
	β') Ὅροι μορφώσεως τῆς ἀγαθῆς μνήμης	35
	γ') Εἶδη τῆς μνήμης	36
	δ') Μνημονικοί τύποι	37
§ 13.	Φαντασία	39
	α' Φύσις καὶ εἶδη τῆς φαντασίας	41
	β') Σπουδαιότης τῆς φαντασίας	41
§ 14.	Πρόσληψις ἢ ἀφομοίωσις	43
§ 15.	Προσοχὴ	46
§ 16.	Τὸ διαφέρον	48
	α') Φύσις τοῦ διαφέροντος	48
	β') Ὅροι ἀπαιτούμενοι, ὅπως γεννηθῇ τὸ διαφέρον	54

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

§ 17.	Ἡ νόησις	51
	α') Τὸ νοεῖν ἐν γένει	51
	β') Τὰ εἶδη τῆς νοήσεως	52
	1. Ἡ ἔννοια	52
	2. Ἡ κρίσις	56
	3. Ὁ συλλογισμὸς	58
§ 18.	Νοεῖν καὶ λέγειν	62
§ 19.	Γένεσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς γλώσσης	63

ΜΕΡΟΣ Β'

	Τὸ συναισθητικὸν	67—104
§ 20.	Γένεσις καὶ φύσις τοῦ συναισθήματος	67
§ 21.	Σωματικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν συναισθημάτων	69
§ 22.	Διαίρεσις τῶν συναισθημάτων	69
§ 23.	Ὑλικὰ ἢ σωματικὰ συναισθήματα	71
§ 24.	Πνευματικὰ συναισθήματα	72
	α') Ἀτομικὰ συναισθήματα	72
	β') Τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα	75
	γ') Τὸ συναισθημα τοῦ καλοῦ	83
	δ') Τὸ ἠθικὸν συναίσθημα	85
	ε') Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα	88
	ς') Τὰ διανοητικὰ συναισθήματα	91
§ 25.	Αἱ ἀφιδυμίαι	92

ΜΕΡΟΣ Γ'

	Τὸ βουλευτικὸν	103—122
§ 26.	Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς λειτουργίας τῆς βουλῆσεως	103
§ 27.	Αἱ κινήσεις	97
§ 28.	Ὅρη καὶ δομέμενον	99
§ 29.	Ἡ ἐπιθυμία	101
§ 30.	Ἐξις, κλίσις, ἕσπῃ καὶ πάθος	102
§ 31.	Πόθος καὶ βούλησις	105
§ 32.	Ἐλευθερία τῆς βουλήσεως	107
§ 33.	Ἡ συνειδησις τοῦ ἐγὼ	109
§ 34.	Προσωπικότης καὶ ἀτομικότης	112
§ 35.	Φρόνημα καὶ χαρακτήρ	113

ΜΕΡΟΣ Δ'

	Διακοπαὶ καὶ ἀνωμαλῖαι τῆς συνειδήσεως	117
§ 36.	Ὑπνος καὶ ὄνειρα. Ὑπνωτικαὶ καταστάσεις	117
§ 37.	Παραίσθησις καὶ ψευδαισθησία	121
§ 38.	Ψυχικαὶ νόσοι	122

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς

τὸν κ. Δημήτριον Γεωργακάκιν

Γνωρίζομεν ὑμῖν, ὅτι κατ' ἀπόφασιν τοῦ Ἐκπα-
κοῦ Συμβουλίου, ἐνεκρίθη ἡ χρῆσις τοῦ ὑφ' ὑμῶν ὑ-
θέντος ἐντύπου βιβλίου *Στοιχεῖα Ἐμπειρικῆς Ψυ-
λογίας* διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν γυμνασίων καὶ διὰ τὸ
ἐπιπλέον ἔτος 1917—1918 καὶ ἐφεξῆς κατὰ τὴν ὑπ' ἀρ.
117 πράξιν αὐτοῦ.

Ὁ Ὑπουργὸς
ΔΗΜ. ΔΙΓΚΑΣ

Συνεπεία τῆς ὑπ' ἀριθ. 690/22-8-24 πράξεως τῶν γεν.
συνεδριῶν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου ἀδξάνεται ἡ τελικὴ τιμὴ
τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῶν σχολείων τῆς μέσης καὶ δημοτικῆς
ἐκπαιδεύσεως κατὰ 10 % ἔφ' ὅσον ταῦτα μεταφέρονται ἐκ τῆς
πόλεως, ἐν ᾗ ἐξεδόθησαν, εἰς ἄλλας πόλεις.